

С(КЗР)2

Кар 1643-1

**ЗАМАННЫ
АУАЗЫ**

ЗАМАННЫ АУАЗЫ

Къарачай джазыучула
бла илму къуллукъчуланы
чыгъармаларыны джыйымдыгъы

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю
Черкесск, 1975

Сб. 2 (карач.).
Г 61

Джарашдыргъан
Къагъыйланы Назифа

кар. 1643-1

ПОЭЗИЯ

Байчораланы Сослан

БИЛЯЛНЫ СЫБЫЗГЪЫСЫ

Балдыргъан къаура, несе ёсген джерингде?
Биялны къолунда уа — сыйлы сыбызгъы!
Ныгъышда бир кюн ол таралтды да сени,
Макъамынг андагъын, мындагъын да джыйды.
Ныгъышда бир кюн ол «стемени» сокъгъанлай,
Сагъышым чачылыб, джюрегим ойнады.
Ныгъышда бир кюн ол «Гокканы» тартханлай,
Джюрегим бир татлы сезимле сынады.
О, туугъан джерими тамаша ауазы!
Ёмюрле терени, къарангы теренле,
Балдыргъан къаурагъа ма сени сингдириб,
Къарачай кишиге бердиле негерге.
Къарча садагъы бла бирге джюрютгенди.
Гетмен бла сени сайлагъанды Боташ.
Адам къан тегюлмесин деб азмы сокъгъанды
Адурхай — Къарчагъа, Боташха да къарнаш.

Билял да согъады элни къаратыб,
Бир ариу келишиб къартланы эжиую.
Ма Билял тохтады, да джетгенди халкъны
Огъурлу устаны алгъышлар кёзюую:
— Аперим къарнашха!
— Джюрекни джабсардың!
— «Ачемез» джигитни,
Джаным, Билял, бир сокы!
Эл келиб ныгъышха тилеген заманда
Билялда — таукеллик.
Билялда—огъай джокъ,
Узакъдан-узакъдан бир макъам эштилди,
Эжиуге Къобанны ауазы кёшула.
Джангырды, джарыды, мийикге ёрледи.
Таб мени да элтди ёзенле башына.
Ай джарыкъ къучакълаб топракъбаш юлени,
Мазаллы оджакъла бир сабыр тютюнлей,
Къарачай сыгынны сезиле кюйгени.
Къыйырда — джылкъыны гюрюлдеб юркгени.
Итлени чабханы, аджирни кишнеую.
Табхырда — тууайлау, къой къойгъа макъырыу.
Арада — къобанны ташланы тишеую.
Джагъада къалада уа таулу, кубесин
Кийиб, кылычын да такъды джанына.
«Кърым хан бетсиз дау салыб, учузлайды.
Бармазма, огъай, джауума джалына!»
Ол темир бёрк кийди, джаясын да алды,
Ачюдан кёзлери керилиб, от джана.
Бийчеси Боюнчакъ бойнуна къадалды:
— Былай этсенг а, бизни ёлгеннге да сана!
— Багъалы Боюнчакъ, юйюю джарыгъы!
Ассла джуртуну хурметли мёлеги!
Сени джаууму кьолунда кёргенден
Майданда сермешиб ёлгеним — кёб иги.

Аланла анасы — насыбла къаласы!
Джашлыкъда биргеме джюрютдюм сермешге.
Бабугент ёнюнде, Къаракент тёрюнде
Ким болду джигитлик бла санга тенгleshген?
Хумара тёбени, Къумушну тюзюнде
Батухан чериги ызлады ызынгдан.
Аркъаны хауада джыланлай созулуб,
Сен болдунг алайда белингден кысылгъан.
Мен эздим ол сени ызлагъан черигни.
Батухан таныды ачейли къаманы.
Да аны къатында неди-не Кърымны
Аланла джуртунда джыйлагъан аманы?!
Къалала башында чыракъла джансынла!
Да аны кёргенлей джетерикди аскер.
Тенгим Азнаур келтирликди аны.
Аланла анасы, ол джетсе, хапар бер:
Майданда мен аусам, ол алсын къанымы,
Кесими уа мёнглок¹ къаяны дорбунлаб,
Салсын ичине, битесин эшигин.
Ханны къатыма сюесин балбаллаб.
Боюнчакъ джылады къучакълаб джигитни.
— Осият этерге бир эртдеди санга!
Сен бугъун джыйгъычда, хан кирир, олтурур.
Тёше-мёшени уа къаны толтурур.
Келген келгени бла этербиз уруш.
Майданны бир унут да, бир тынгыла, бир соруш!
Аланла атасы — насыбла къаласы,
Джашлыкъда биргенге джюрютдюнг сермешге.
Бабугент ёнюнде, къаракент тёрюнде
Сен болдунг джигитлик бла
Мёнглокге тенгleshген...
Джюрекни арасы бла ётеди макъам.

---

¹ М ё н г л ю к — ёмюрлюк.

Кѣзюме болумну ол кесгин кѣргюзеди,
Хан кириб келгенлей, тамаша Боюнчакъ.
Ышарыб, ийнакълаб, кѣб ариу сѣз тизеди.
«...Ачемез къоркъгъандан отоуун ташлады,
Джигит уучудан юркген къарыуусуз къоянча.
Къырымдан насыбха келген хан къонакъны
Юйде тохтаб, ол бир кѣралмады ханча!»...
Дей, ханны Боюнчакъ месисин тартханлай...
Ачемез садакъны артындан къатханлай...
Ых да демеди хан — чалынганча ауду.
Сора аны кийизге чырмады да таулу,
Джыйгъычха салыб, терк ызына атлады,
Къылычны чыгъарыб, эшикни сакълады...
Балдыргъан къаура, несе ёсген джерингде?
Билялны къолунда уа — сыйлы сыбызгъы.
Элинде тенгине ол къойду да сени,
Озарыкъ джолларын ма кеси уа озду.
Тамаша тартыуу къулакъгъа чалыша,
Джашауну джолунда мен барама алгъа.
Бу болсун эсгертмем джюрекни ауазын
Къаурагъа айтдыргъан чалкъычы Билялгъа.

Сылпагъарланы Кулина

ТЁРТТИЗГИНЛЕ

Адам улу ишлеб баргъан бачхычда
Бир атлаууч мени кьолум кёлтюрсе,
Джашау атлы деу терекни башында
Бир булчукъчукъ мени оюмум ёсдюрсе...

* * *

Джер, суу кюсеб, жарыылгъаны—кеси тюл,
Баурунда ёсюмлеге излейди.
Ол себебден булут сюрюю, тенгиз-кёл
Къоймай, ташыб, сууну джерге теджейди.

* * *

Сюркелгени сый туююлдю кишиге,
Дурусд бизге аякълада атларгъа.
Амма, бирде керек болад джюрекге
Кёкюрекни сууукъ джерге къабларгъа.

* * *

Сынгар да кёкде бир джулдуз болса,
Къарангы кече туюдю къарангы.
Сюймеклик джилтин бар эсе анда,
Джюреги къара туюдю адамны.

* * *

Ышара, ойнай джюрюселе да,
Кимде да болур джюрек джарала.
Мийикден къараб кюлюмсюресѣ да,
Айда да барды мутхуз тамгъала.

* * *

Отсуз тыбыр... Суусуз джагъа...
Джылыу да джокъ. Мылы да джокъ.
Джюрегинде мурат джокъгъа
Насыб да джокъ, умут да джокъ!

* * *

Джызылдаса, сынгыса да,
Джангыз къылдан сейир макъам туумайды.
Не уллу, кючлю ол болса да,
Джангыз ташдан керти хуна чыкъмайды.

* * *

Батмакъ, букъу къайдан джетсин ол мийикге,
Тазады деб бюсюреуюм Кюннге джокъду!
Къорасын деб хар тюрлю кир джерни юсюнден
Кюрешгенле кюнча тургъан — сыпас олду!

* * *

Джохар булутла кѣктюн барсала,
Ехтем суйюнюу бойлайд кѣлюнгю.
Алай а, тюшюб, джерни бассала,
Ол—мутхуз тубанд, байлайд кѣзюнгю.

* * *

Айгъа айтхалла: «Сен мутхузса, билмеймисе,
Тартынмайын, сора кёкге нек ёрлейсе?»
Ол джууабха: «Аз жарытыб, сокъмакъ салыб,
Мен озмасам, кюн чыгъармед нюрюн джайыб!»

* * *

Сапын кёмюкде — кюнню тюрсюню,
Кёзбау таякъла тебсей, ойнайды,
«Мен жаратмасам санымда кюнню,
Джашау сёнгер», — деб, кёмюк ойлайды.

* * *

Къалын булутла кёкню джабсала,
Къургъакълыкъ къорайд: джауады джауум.
Къаш-башын туюб тенгинг къараса,
Бурулуб кетмей, сына къарамын.

* * *

Асфальтны къобарыб, башчыгъан чыгъарыб,
Джыртыкъдан ёсюмчук аламгъа къарайды.
— Тыйгъычдан кючлюдю джашау, — деб къууаныб,
Кюн анга ышарыб, юсчюгюн джалайды.

* * *

Къарангылыкъ къучакъ джайса,
Терезенге такъма джабыу:
Джарыкъ ырхы ышарылса —
Мен джолдама — болад асыу.

Къаракетланы Юсуф

МАРА БАШЫНДАН СЕН ДА КЪАРАЧЫ

Мара башындан сен да къарачы!
Кёз алалмайса ариулукъдан.
Къарачай таула къол аяздача,
Башлары джылтырай бузладан.

Мийик тауларым, джашил бешигим,
Ана джылыуу къойнугъузда.
Ёмюрлюк къарла чыммакъ агъара,
Чилле джаулукъча бойнугъузда.

Ала сюедиле бёленирге,
Салкъын тарта кёк булутлагъа,
Ала бла бирге терк джетерикча
Кеслери этген умутлагъа.

Кими уялыб, кёксюл дарийден,
Башына джаулугъун атханча,
Кими, кёк булутну джарыб чыгъыб,
Ма сейирсиниб къарагъанча.

Кими да ариулугъун билиб,
Къарарынгы бек марагъанча.
Кёллери, кёзле кибики, сюзюле,
Сени аллынгы сакълагъанча.

Былай уяна башлагъан деулеча,
Аязла къакъгъанлай титирей,
Тура келгенлей джамчы тюшгенча,
Юслеринден булутла седирей.

Тизилгендиле кёкге айланыб,
«Къой джолдан» юзюлюб тюшгенча,
Джылтырай, джана тау джитиле,
Аны кюмюш суун ичгенча.

Ёхтем ёшюню кюнде джылтырай,
Джетерча сол къолунгу узатсанг,
Башы да кёкге джете, Минги Тау
Къарарча, ёхтемликни унутсанг.

Къобуз тиеклеринден макъамла,
Джюрек джылыта къуюлгъанча,
Тауларым — джюреке къанатларым.
Сизсиз тылпыуум тыйылгъанча.

Сизни кёрсем, болама къачан да
Мен эртден чыкъда джууунганча.
Джюрегим джырларыгъыздан тола,
— Сабий джулдузгъа къууанганча.

О Мара башы—таула кюзгюсю!
Чыммакъ булутлагъа чулгъана,
Аяз къакъгъанлай, мийик сыртлада
Гюллеринг джулдузлача джана.

Бу джашил джибекден джохар чачлы
Ма салкъын тауланы къойнунда.
Мара ёсгенди белляу орнуна
Тау къушну къанат тауушунда.

ТЕНГЛЕРИМЕ

Мен эталмагъанны этсегиз,
«Сау болугъуз» дерме мен сизге,
Менден иги затла этсегиз,
Къууаныб таза джюрегимден
Алай къарарма кёзюгюзге.

Мен хазырма джюрегими
Сизни ючюн берирге,
Кесиме къалай болса да,
Сизде насыб кёрюрге.

Сизден джангыз излеригим —
Джюрекни тазалыгъын.
Сизден олду тилеригим —
Аны тот болмазлыгъын.

В. А.

Кюн таякълары аны нюрюнден
Гюллеге оюула салгъанча,
Танг башында кызыл булутчукъ да
Ариулукъну сенден алгъанча.

Сескекли титирей санлары,
Суу ичерге келген маралча.
Эртден бла эртде, кюн джетгенлей,
Тауланы башы ышаргъанча.

Кёзюме къараб ышарма алай,
Буз да эрийди кюнню кёрсе,
Алай ышармасанг да, болама
Ёксюз къалгъанча ана ёлсе.

Алииланы Исмаил

• * *
Мен тоб окъ чачылгъан кесек табдым!
Кёк талада — ачы ёлюм тамам.
Аны джыртыкъ, джити кыйырларын
Этелмегенд дуппукъ кетген заман.

Тауну ачыгъаны эртде кетгенд:
Кёк джауумла джуугъандыла аны.
Суула келтирген джерден эт этгенд,
Ол унутханд эски джараланы.

Туугъунчу мен, къазауат бошалды,
Бу кюнлени узакъды арасы...
Мени уа къолуму къуршалады
Эски ачыу—атамы джарасы.

* * *

...Тар ёзенде джолну джанында
Бир къая таш орун алыб тургъанды.
Джолоучу ташны ышыгъында
Джолундан бурулуб солугъанды...

Ташны юсюнде гитче джашчыкъ
Эртден-ингир булджуна ойнайды,
Ёзенни эниб кетген джолгъа
Кёзлери чыракъ кетиб, къарайды.

Джокъду джашчыкъны суйген тенги,
Эртден сайын ташына кетеди.
Тенгнге юренигенча, юрениб,
Таш бла терен ушакъ этеди...

Кетдиле кюнле, озду заман.
Ол гитче джашчыкъ уллу болгъанды.
Езенни баргъан гитче джолдан
Уллу шахарлагъа атланганды.

Джай сайын юйге келсе къайтыб,
Таймаздан барыб ташын джокълайды,
Биягъышлай бир затла айтыб,
Ташыны къабыргъасын сылайды...

Бу заман, кеси джорукъ салыб,
Хар затны аны бла кючлейди.
Энди джаш, уллу билим алыб,
Къралда уллу джолла ишлейди.

Джаш башчы болуб, бир джангы джол
Езенни ёрге джырыб келеди,
Кенгерте гитче джолчукъну, ол
Къая ташха барыб тиреледи.

Не этед джаш?.. Келеди ташына,
Олтуруб терен сагъыш этеди,
Езенни джанлаб ышыгъына,
Чачыгъыз ташны, деб кёргюзтеди...

Таш, тамам адамча, ахсыныб,
Беш уллу кесекге атылады,
Хар кесек да бир талай сыныб,
Таш болгъан джерде чунгур къалады.

Ёзенни башында къяяла
Ташны ызындан ахсындыла,
Қъайтарыб ол тауушну ала
Ол джашха мыдах къарадыла...

Кзобанланы Махмут

СЫИ

Алай тынч тюлдю тарихха кирген—
Ол хар кимге да ачмайды эшиклерин.
Бирде биз кёб джылланы махталыныб келген
Джигитлени унутуб ашхы ишлерин,

Тарихдан атыб, аланы орунларына
Салабыз кеслерин теджеген бирлени.
Къарамайын аланы джашау джолларына,
Таза бетлеге джагъабыз бирде кирлени.

Тарих кеси уа кишиге да тынгыламайды,
Тыйыншлы болмагъанланы кесине джууукъ
Къоймайды, сыйсыз этиб бир джары атады.
Бизге да, дерс бергенча, къарай сууукъ.

ЭЛИМЕ КЕЛЕ

Кёбден бери болмай туугъан элимде,
Бюгюн келеме, хар затын тутта эсимде.

«Элде бары да тынч-эсендиле», — деб, элден
Джаза эдиле, тынчлыгъымы соруб менден.

Мени «къыйнамайыкъ», — деб, бушуу болуб элде,
Билмейме, джашырыбмы къойдула эке юйде?

Бюгюн келеме, келеме, къарай тегерекге,
Бирде къууанч, бирде бушуу кире джюрекге.

Джюрегим къууанады — бюгюн келеме элге,
Джюрегим мыдахды — тюбемей къалырма кимге?

Кёб къалмагъанды туугъан элиме джетерге,
Керекди къабырладан узакъ болмай ётерге.

Джолдан узакъ болмай тургъан къабырла
Бусагъатдан меннге ала хапар айтырла.

Къызыудан къызыу уруб башлады джюрегим,
Къабырла таба къарадыла кёзлерим.

Джюрек чанчды, миз киргенден болмай башха,
Къабырла кёб болуб туралла бир сын ташха.

Джангы сын ташха сагъышлы къарай кенгден,
Ашыгъама билирге тюбеген адамдан, тенгден.

Бу джангы сын ташны эл кимге этгенин,
Кимни энди ёлюм ёмюрлюкге алыб кетгенин...

ЁЧЕШИУ

— Джол джанында кесинг джангыз сюелгенлей,
Джаз ала чагъаса, ариулукъ сала тегерекге.
Кёгетлеринг бла да тураса юлюш этгенлей,
Кюн иссиде хар джолоучугъа болуб келекке.

Биреуле салкъынынгда бир кесек чёгюб,
Сени алмаларынгы къараб эслегенлей,

Бутакъларынгы да джерге аяусуз бюгюб,
Зырафлыкъ салалла, хатеринги этмегенлей,

Сени джазыкъсынама, кыйналыб джашайса —
Былай бла уа джашауунг боллукъду кысха.
Къууанчынг азды, бушууну уа — кѣб сынайса.
Билеме, бек аз тубериксе къууанчха.

Мени уа ёсген джерим — мийик кысыр къая:
Джолоучула, солуйбуз деб, бери джетерге
Излеселе, мени ангылагъанча, алларын тыя,
Аланы кьоймайды, мени таба атлам этерге.

Киши да сындырмайды мени бутагъымы —
Бушууум джокъду, нѣгер болгъанма насыбха.
Бирде уа аязчыкъ, келиб, бузса тынчлыгъымы
Мен огъурамайма, аны санайма уллу азабха—

Деб бир наз терек кысыр къаяны башында,
Киши аны къатына баралмагъанына къууана,
Джазыкъсынды алма терекни джол джанында,
Кесим а уллу насыбда турама деб, джуууна.

Алма терекге уа, кѣгетлери этиб ауурлукъ,
Бутакълары да аз къалыб джерге джетерге.
Кѣм-кѣк джашнай, тѣгерекге салыб ариулукъ,
Назгъа джууаб этди, къарай къая таба, ёрге:

— Бутакъларымы эслемей сындыра болурла бирле,
Алай а кыйналмасанг — кишиге хайырынг джокъ.
Мен разыма салкъынымда солугъан этиб, кѣбле
Джолгъа тебреселе, алмаларымдан болуб токъ,

Джашауда, сенича, хайыр бермегенлей джашаб,
Заманымы бош ийсем, ахыр кюнюм терк келсин:
Булутла кёкню басыб, элия ачы-ачы джашнаб,
Меннге хатер этмей, кюл-кёмюр этиб кетсин...

Чомаланы Хамит

ХАЛКЪЫМ

Мен сюеме ашхы шартлы халкъымы,
Оюнларын, тоюн, джырын, кылыгып,
Фахмулугъун, адетлерин, акъылын,
Джарыкълыгып, уллу къонакъбайлыгып.

Къартларыбыз тѣлюге кѣл берсинле
Миллетими кѣлю бла сюерге,
Халкъ аллында джашла да сѣз берсинле
Керек кюнде Джурт ючюн джан берирге!

Татаркъанны, Къанаматны джырлары
Тау джюрекеде ёхтем къанны къайнатсын,
Ата джуртха тамам кемсиз сюймеклик
Джаш санланы илячинча ойнатсын!

Эй, туусунла бизге аллай заманла,
Къралыбыз алдан алгъа атларча,
Чайкъалсынла энтда будай сабапла,
Къууанчыбыз кѣкде джулдуз санарча!

Мен сюерме ашхы шартлы халкъымы
Тенгизлени къуругъунчу суулары,
Джукъланнгынчы уллу кюнню джарыгы,
Тюз болгъунчу Кавказымы таулары,
Эригинчи джерни ташы, темири,
Бошалмасын халкъымы да ёмюрю!

Байрамукъланы Лида

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ИНГИР

Суйгеи тенгим, сени джолгъа ашыра,
Чыкъгъаи эди ашхам бола арбаздан,
Айтырымы джюрегимде джашыра,
Сезерсе деб кесниг кез къарамымдан.

Бара эдик кезюу-кезюу ышара,
Тохтамайын ушакълары кезлени.
Къарай эдик чакъыргъанча ызына
Биз биргелей пйген сейир кюнлени.

Ингир джулдуз тау башладан джарыгъын
Себе эди экибизге юлшиб.
Мийик тау да эте эди сагъышын,
Теше эди суу къаяны кюрешиб.

Сейир эди ингирде джюрек ушакъ,
Тюше элле чапракъла терекден...
Сау къал айта, кетдинг менден узакъ,
Эки болуб джаяу джолчукъ да бирден.

Эки джолну айырылгъан кезюую
Къалыр эсе ингир джулдуз джарыта.
Джазыуум тюбетир энтда джоллагъа,
Джюрегиме къууанч сала, джарсыта.

Алай а мен унуталмам ёмюрге
Ол экибиз баргъан джолну ызларын.
Сакъларыкъма тюшюрмейин мийикде
Ол ингирни сейирлик джулдузларын.

* * *

Тау тѣппесинде ёсген наратха
Тюбюндеги джерк зарланыб джашагъанды.
Анга кюн кѣбюрек тийгенине кыйнала,
Джелни, боранны уа кѣрмей тургъанды.

Мийик джерлени урад элия деб,
Къууаныб, булутлагъа кѣб къарагъанды.,
Бир кече уа, тѣгерекни отха бѣлеб,
Къара джюрекклини элия ургъанды.

Кыйын кечеден къутулуб, кюн юсюне
Тийгенинде, нарат джеркни кѣргенди.
«Къалай къууат сала эди тау этегине» —
Деб, анга бушуу эте, джыламукъ тѣкгенди.

* * *

Джолда кетиб бара тургъанлайыкъгъа
Анам бла бир мутхуз, сууукъ кюнде,
Чыкъды бир сейир кыйзчыкъ аллыбызгъа,
Къуру челеклери бла билегинде.

Анам атлай эди ол челекледен
Ырыслаб, ичинден да кыйнала,
Мен а тынгылай эдим, сейирсингенден
Къызны джашлыгъы бла ариулугъуна.

Уллу кѣзлери джюрегими сыла,
Уятлы болуб, къыз джол кыйду бизге.
Джолубузгъа кетдик, кыйгъылы бола:
Анам челекле кѣре; мен а — кѣзле.

БАСНЯЛА

Баїрамукъланы Умар

ХАУХ ТЕРИ

Асланы ёлген къартдан
Бир Аслансыз зоопаркда
Ол зоопаркда ёсген,
Дрессировкадан ётген

Бир чалбурун эшекчикге
Кийдириб ёлген Асланны терисин,
Джамагъатха кёргюнчюлюкге
Салгъандыла кабинетге джангыз кесин.

Эртден тогъуз сагъатдан
Ингир алты сагъатха
Келген джашха эм къартха
Кёргюнчюлюкге тургъан.
Ол «Аслан»

Кёб да салмагъанлай кюч, къаруу,
Толтура тургъанды ролюн ариу.
Керти да «Асланнга» санаб аны:
— Бир талай ашымы къымгъанды,
«Къой!»— дегенимде, къуйругъун къакъгъанды,—
деб Ат Акъбурун эшекден тарыкъгъанды.

Бу тарыгыугъа къарар орнуна,
Ол «Аслан», кърал борчун унутуб,
Къаны бир кърнашына джан аурутуб,
Хауаны иги тогъуб кърнына,

Къойгъанды: «Хо-къи-хокъ!»—деб окъуб
(Ол эшек тилдеп бери кѣчюreme:
— Сен онбеш эшеки табанлагъан,
Эшеклеге зараң, къыяу салгъан,
Хар ким да таныгъан бир Атса,
Эшеклеге джийргенген бир затса,—
дейди, тылмач кѣчюрген керти эсе...)

Бар зоопаркда болгъан джамагъат
Терен тукъум сезгенди олсагъат
Ауаз Аслан ауаз болмагъанын,
Аслан эшекча окъумагъанын...

Зоопаркны тамадалары:
— Бу «Асланны» чийсил хапары
Зоопаркга заран келтирмесин,—
Деб, сыйырыб аны хаух терисин,
Къоратхандыла башха джары.

Хаух териши тийиученди хайыры,
Ишге джетиб ачылгъынчы багъыры.

КЪАРА СУУ БЛА КЪАЛАКЪ СУУ...

Бир атламдан кенгирек,
Кѣкден бозгъа дженгерек,
Кире-кире сазлагъа,
Тюк тюшюрте къазлагъа,
Къулакъ суучукъ агъа эди.

Узакъ болмай боркъулдаб,
Ташны джарыб, шоркъулдаб
Къара суучукъ чыгъа эди.

Талай джерни къешулуб
Баргъанлыкъгъа шох болуб,
Бара эдиле къатышмай...
Суугъа келселе джанла:
Хайыуанла, инсанла —

Къулакъ сууну джаратмай,
Атлаб, озуб Къулакъ суудан,
Иче эдиле Къара суудан...

Сейирсиниб Къулакъ суу,
Берек тенгине соруу:
— Бу терс ишге джюрегим
Къыйналады, пегерим.

Булутладан, хауадан
Джаууб, эриб тауладан
Башлайма мен суу алыб.
Кюн тюбюнде джылына,
Ырхыладан сыйлана,
Джауун аулай хар затдан —
Таудан, чегетден, чатдан —
Саркъама мен джол салыб.

Ичген, ашагъан ашым
Хар нени джаууд, башыд.

Къыйынлыкъ кёрмей джюрек,
Келеме ёсюб бёгек,
Джалкъаны тик къайырыб,

Таудан ташны айырыб.
Сен а джанынг сыгъылыб,
Тамагъынга тыгъылыб

Чыкъсанг да джер ичинден,
Атлаб кетмей юсюнгден,
Сени сыйлы кѳредиле,
Тохтаб сенден ичедиле.

Ангыламайма муну мен,
Некди былай, айтчы сен..
— Да айтайым, «къарнашым»,
Тюзге кѳлюнг къалмасын.

Ол палахны эм башы:
Аулаб нени да кир башын,
Хар неге да узала,
Келгени неди гузаба,
Бет тюрсюнюнг бозара.

Ангынг джетмейди сени
Бозлугъунга «кирд» дерге,
Тазалагъан хар нени

Ол сен къоркъгъан джерд дерге,—
Дейди анга Къара Суу.

Ачуланыб Къулакъ Суу,
Тартыб аны ичине,
Къатышдырды кесине.

Амма зарланганлыкъгъа
Эм къатышдыргъанлыкъгъа,

(Зар насыбха къошулмайд!)

Иш аны бла бошалмады.

Башлы-тюблюле бола,
Зыгъыры тюбге къала,

Кюрешде суу сюзюлдю,
Тюбюнде таш кѳрюндю,

Адам, не да ичерча,
Таб кимге да теджерча.

Джюреклері этиб тарлыкъ
Бирледе джюрюйд бу зарлыкъ.
Амма, не келсин,
Зарлыкъ не берсин?

Кир тазаны хорламайды.
Ётюрюк иш онгламайды.

КЪАШХА УЛУ АКЪБУРУН

Къаллайла эсе да бир джолда
Бир тунакы, сансыз тар къолда
Ат, Эшек, Къадыр улоу бёлекге
Къашха улу Акъбурун эшекге
Башчы болургъа чёб чыкыгъанды,
Быллай джомакыгъа да къалгъанды...

Ол тар къолда улоу бёлекге,
Кирир муратда нёгерликге,
Мында туугъан, джашаргъа суйген,
Келеди бир белгили Тюе.

Айтады ол ёзен Тамадагъа
Бу тар къолда тууб ёсгенин:
«Къош нёгерликге бу къауумгъа
Къошсагъыз а»,— деген тилегин.

Чакъырыб Акъбурун Эшекни
Эмда анга Завы эгетни,
Ол кенг ёзенде Пил тамада
Билдиреди тюшген тилекни.
Ол аны билдирген заманда
Салпы тюшюрюб къулакъларын,
Тик уруб къара туякъларын:
— Не биз, неда Ол!—
Деб тохтайдыла Акъбурун

Бла аны завы Суубурун,
Унутуб бу джол
Тамадагъа: «Хо-кън!»— окъулурун.

— Не кёргенсиз: «Хик!»—деб тохтарча,
Не этгенди, алай къоркъарча?—

Десе:—Чыгъана къоймай джутады...
Эшек кёрсе, джийиргениб къусады...
Тенгнге кёрмей, бурнун ёрге тутады...
Дейдиле джюрюген сёзге кёре,
Ансы джокъду хата биз кёрген...

— Алай болса да, нед сиз эс бёлген?

— Мийикди!— дейдиле кеси да.
Бою кибик эсе эси да,

Аллында джюрюрге кюч джетмез,
Аз да мычысакъ—хатер этмез...

— Да, сиз айтыудан

Мен тюзеталгъан:

Не аны ёсгени тохтаргъа,
Не сиз орнугъуздан къораргъа
Болуб турады керекли...

— Хо-къи-хокъ!— дейдиле эшекле.

— Хайыр, тилеклени сюзейик,

Қъабыл этер мадар излейик, —
Деб Пил бу «шохларына»,
Ашыргъанды кьошларына.
Сора ангылаб (акъыллыды Пил,
Ангылайды,—дейдиле адам тил)
Тохтамазын Тюени ёсери
Акъбурунну эмда негерини
Бийлик, иелик излерлерн,
Қъауумуну да тилеклерин
Қъабыл этгенди тамада...
Былай болады джомакъда...

— Кертиси уа джашауда?
— Джашаудамы? Джашауда
Быллай узункъулакъ Акъбурун
Иелесе башчыны орнун,
Кесинден билимлини,
Таб, айтылгъан алимни
Кеседи ёсер, барыр джолун...

ПАРИИ БЛА МАСКЕ

Эртдерекледе Джёгетейде
Мал кьошла туруучу кёзюуде
Басхандан кючюкле келтириб,
Биреулен кьошунда ёсдюргенди.
Джыл кёзююуне турмай, бири
Къуугъанды бёрюлени керн.
Бири да бир къысха аякъчыкъ,
Белчиги узун, бир джайракъчыкъ,

Къуйрукъчугъун гыланч къайырыб,
Чаба тебрейд адам айырыб.

Парий Бёрюден джукъ сыйырса,
Неда баш-аякъ джукъ джыйылса,
Маске, Парийге къошулуб,
Тургъанды джутаргъа болушуб.

Таблыгъына къараб таб юре,
Маске Парийден тигим кёре,
Бу экиси бек кёб заманны
Сакълагъандыла бир стауатны.

Джёгетейге эл тюшгенинде,
Къошла элге кёчгенлеринде,
Итле да элге эннгендиле,
Арбаз джашаугъа синггендиле.

Джангы джерде, джангы болумда
Тюрленнгенди джашау джолу да,
Бёрюден къой. къозу сыйырыу,
Елгенден баш-аякъ джыйылыу

Тохтаб, Парий бла Маскеге
Билямукъ келгенди тебсиге.
Союмдан, тоюмдан, барлыкъдан
Тюшгенлеринде бу тарлыкъгъа,
Башларына излеб баш амал,
Дыгаласха киргендиле тамам.

Тауукъ орунлагъа тюзелиб,
Гаккыла кымаргъа юрениб,
Джюджек табса да, турмай артха,
Кесин ышый сабийге, къартха:
— Къол бер!— дегенге аягъым бере,

Табханчыгъын энчи кёре,
Эки быгъынныгычыгъы къалтырай,
Тюгю къундуз кибик джылтырай,
Анга ишекли киши джокъ,

Маске джюрюгенди къарны токы!...
Урларгъа намысдан уялыб,
Тамам аманына таяныб,
Къабыргъасындан джарыкъ ура,
Парий джюрюгенд къарны бура.

Амма, бир джолда кесини
Къаз орнунда тутуб Маскени,
Айтыб-айталмайла этгенин
Анга аны ол иесини...
Эмда андан сора Парийни
Бек сакъ болгъандыла къарнына,
Таб, эт салгъандыла аллына,
Азыкъ азда нёгерликни этиб харам,
Барла Маскеле тенгликге салгъан заран.
Амма, «Уручулукъну арты къуру!»—
Не кёб айтсакъ да ары-бери буруб.

ПРОЗА

Баучуланы Аубекир

ЭСДЕГИ ДЖЫЛЛА

(Аллы «Мийикге» китабда басмаланганды).

3. Кеси кетсе да...

Аламаты джашлыкъ: шыкъыртсызды, дауурсузду аны келгени, кетгени да. Къалай келгенин, къалай кетгенин эслерик тюлсе. Кетмей а къалмайды. Сагъыш этсенг, огъай, кетмейди дерге да боллукъса. Нек десенг, кеси кетгенликге, ызы къалады. Тюсю алайды: юсюнден кетсе да, эсингден кетмейди джашлыкъ.

Элде тогъуз-он тюкен бар эди, эл тюкенден сора да. Энци тюкенле. Тюкенчини кесини энчи юйюнде ачыла эдиле ала. Кенг эшиги, уллу терезелери болгъан бѣлмеде.

Бир джолда, анам тюкеннге тебрегенинде, биргесине бардым.

Ариу карандашланы кѣргенимде, кѣзом къарады. Алапы бирин алыб бер, дедим да къадалдым. Школгъа джюрюй болмаз алкъын, деб сорду къарт тюкенчи Якъуб. Школгъа барыр заманым джетмеген эди, алай болса да, алдырдым карандашны.

Тюксиден бери чыкыгъаныкъда, къолунда таягъы бла бир узун кишини озуб баргъанын эследим. Юсюнде къара чепкени, къара къапталы, къара кѣнчеги, къара ышымлары, къара чырпа бѣркую, кѣкюрегинде къара хазырлары. Хар заты къара. Сакъалы джетиб, къара сакъалы.

Чепкенини туюмселери этилмеген эдиле. Белибауну орнуна кѡапталны юсю бла (чепкенни ичинде) акъ джанджаулукъ кысылыб эди.

— Нек кысханды ол киши белине джанджаулукъну? — деб сордум анама, арлакъ жетгеникде,

— «Къара киеди» хариб, ол киши.

— Не затха айтадыла алай?

— Кысха джууукъ джетген адамы ёлсе киедиле «къара.» Эркишиле, тиширыула да къара кийимле киедиле. Эркишиле сакъалларын джюлютмейдиле. Эки джыйырма кюнню барады алай. Бир къауум адам джыл кёзююуне, неда талай джылны узагына да тешмейдиле къара кийимлени. Ёмюрлюкге къара кийгенле да боладыла тиширыулану арасында.

— Акъ джанджаулукъну нек кысханды, сора?

— Къатыны ёлген кишиле этедиле алай.

Кеч, эртде болса да, хар юйдегиге келлик затды ёлом бушуу. Джашауну джоругъу алайды. Къарамы киесе, акъмы киесе — ёлюб кетген адамгъа башхалыгъы джокъду, сау къалгъанладады иш, джууугъун ахыр джолуна ашыргъан адам, кечеси, кюнню аны сагышын эте, джюрегин бушуу басыб, кеси джангыз къалса (алай дегеним: джылагъандан, бушуулу сагышдан мадар эталмай турса), аны саулугъуна, акъылына да заран джетерге боллукъду. Джамагъатны акъыллы адамлары ол затны къайгысын этмей болмагъандыла. Бушуулу адамгъа болушургъа, аны джюрегин джапырлыкъ мадарла табаргъа керек эди. Аллай мадарланы бириди «къара кийиу». Джангыз ол тюлдю, дагыда бардыла мингле бла джылланы узагында халкъны обурлугъу бла табылгъан аллай мадарла. Бушуулу адам, ол мадарла салгъан борчну толтура, кёлюн басады, джюрегин джазады, кыйынлыкъны хорлайды.

Ол кюнледен эсимде кьалгъан бир башха хапарны айтайым былайда — «харам ачханы» хапарын.

Бир кюн ингирде, атам кьошдан келгеннде, хапар айтды юйде анама. Мен гитче эдим.

— Муху Башындан эниб келе, Наз Кёпюрге джетгенимде, сууну онг джагъасына ётюб, арба джол бла келмедим да, сол джагъасы бла, джаяу джолну тебрим. Джолну кысхартхаилыгъым эди. Тик энишге бурулгъан джерде атдан тюшюб, башындан тартыб келеме... Аллым бла кийик тонгуз ётдю, джортуб. Шок бойнумда эди, атдым да, урдум. Тонгуз алайда, сууну джагъасында кьалды. Келе-келдим да, Муху Аягъында Егоргъа айтдым тонгузну хапарын. Егор атларын джеге кьалды, барыб, келтирейим, деб.

Экинчи кюнюнде ингирала кьарт Егор келди бизге. Атам, анам бла саламлашды, манга уа конфетле берди. Чарыкъларымы-затны тешиб, орунчукъдама. Джукъларгъады муратым. Алай а, конфетле кьолума тюшгенлеринде, джукъуну ышаны да кьалмады. Егор бла атам олтуруб сёлешедиле. Айтхан сёзлерин не анам, не мен ангыламайбыз. Анам эрлай джаркой этди, гырджың, бышлакъ тууралгъан, гитче гыбытчыкъдан чайникге къуйду да, аракъы салды тепсиге. Иги кесек олтурдула, ушакъ эте, ашай, иче...

Кете туруб, Егор, хурджунуна узалды да, ууакъ ачхаладан талайын узатды атама. Алыргъа унамады атам. Ачханы тепсиге салды да, эшикге чыккъды Егор. Атам, аланы кьолуна алыб, аны ызындан чыккъды. Бираздан атам юйге кьайтды.

— Ашырыб келеме Егорну... Ачхасын ызына алыргъа унамады,— деди.

— Не ачхады ол?—деб сорду анам.

— Тонгуз ючюп бергенлигиди.

- Сатханмы этген эдинг тонгузну Егоргъа?
 — Къалай сатарыкъ эдим? Алайына бериб кетген эдим, бар да ал, деб.
 — Сора нек береди ачханы?
 — Мен анга саугъа этдим. Ол да манга алай этген-лигиди.
 — Унамасанг а!
 — Кёрдюнг да къаллай бир кюрешгеними!... Алмасанг, кёлюм къаллыкъды, деб кьоймады.
 — Тонгузну этича, багъасына тюшген ачха да харамды. Анга джукъ алыргъа боллукъ тюлдю,—деди анам.
 — Къумач-зат алырбыз...
 — Кийим этинге тиеди. Боллукъ тюлдю алай этерге.— Кёб даулашдыла. Ашарыкъ, киерик затлагъа джояргъа боллукъ тюлдю «харам» ачханы, деб тэхтады анам. Эм артында юч къара сомну (75 капек), кеслерин башха салдыла да, фатегенден башха затха джоймазгъа оноулашдыла: фатеген кюйюб кетеди, гюнахы боллукъ тюлдю, деди анам. Атам, асыры онгсунмаса да, андан ары даулашыб кюрешмеди.

4. Аманлыкъчыгъа — азаб

Къазауат деген зат халкъгъа уллу кыйынлыкъ келтиреди. Урунган адамла кыйын салыб, кюрешиб джыйгъан байлыкъ, халкъны кючю бла къуралгъан мюлк джоюлады, чачылады, адамлагъа ёлюм ачыу джетеди. Андан озуб, ишнет беклиги джетишмеген адамланы кымыкълары бузулады, классланы арасында тиклик ёседи, джамагъат чайкъалады. Атасы бла баласы бир-бирин ангыламагъан, бир-бирине къаршчы тургъан кёзюле тюбеб къаладыла. Россияны халкъы алты-джети джылны ичинде къазауатны ауурлугъун чегер ючюм къалмады. Аны юсюне да, ачлыкъ джетиб, аз джунчумагъанды.

Дунияда болум бюгюнча тюл эди ол заманда. Революцияны толкѳуплары, Россиядан башха талай къралда (Венгрияда, Германияда) кѳлтюрюлселе да, кѳб тюрлю объективли неда субъективли чурумну кючю бла, алада ишчи классны атакасын буржуй правительство ыхтыралгъан эдиле бир кѳзюуге дери. Хорламлы болуб, социализмни джолуна чыккыгъан сынгар бизни кърал эди. Тѳгерегибиз бютеуден капитализмни тенгизи эди. Бизге союзник болаллыкъ кюч сынгар капиталист къралладагъы ишчи кѳозгъалыу бла колонияладагъы миллет-азатлыкъ кюреш эдиле. Аллай болумда бирси къралладан болушлукъ сакъларча тюл эди: душманлыкъ этген болмаса, бизге шохлукъ кѳолун узатхан кърал джокъ эди.

Бюгюн а болум тамыры бла тюрленгенди Бизни Совет Ата джуртубуз хорланмазлыкъ къала болуб бошагъанды, дуня социалист система къруралгъанды, империализмни колониалыкъ системасы оюлгъанды. Ишчи кѳозгъалыу, миллет-азатлыкъ кюреш энди Совет къралны, социалист шохлукъну деу билегине, кърнаш болушлугъуна таянадыла. Бизден болушлукъ болмай, не кытай халкъ, не Вьетнам, не араб къралла, не Африка бла Азияны, Латин Американы башына эркин къраллары азатлыкъ табаллыкъ тюл эдиле, империалистле кърурагъан блокаданы, аскер провокацияланы аллында тѳзаллыкъ тюл эдиле.

Акъла граждан къазауатны фронтларында баргъан ачыкъ урушлада хорланыб, урушла тохтасала да, Совет властны джауу алкыын аз тюл эди къралны кесини ичинде да. Тюнене аскер кърураб, фронт ачыб, къазауат этген душманла, энди, сауутну ташлаб неда джашырыб, тактиканы тюрлендириб, джангы джашауну ичинден бузаргъа кѳреше эдиле. Таб тюшсе, сауут алыб, джангыдан чабаргъа да огъай демей эдиле. Анда-мында

акъладан къалгъан офицерле, бандала къураб, коммунистлени, комсомолчуланы, совет активистлени ёлтюре эдиле, къралны мюлкюн ояр, чачар джанындан аманлыкъ эте эдиле, заран сала эдиле. Аллай бандала бизде да болгъандыла ол джыллада.

Джангы властны административ органларыны кючу ол тукъум душманла бла кюрешиге бурулуб тургъан заманда, ууакъ гудучула бла кюреширге ала заман да, мадар да табала болмаз эдиле. Ол себебден революцион властны тѣбенги органларыны (ревкомланы) бойнуна къошакъ борч тюше эди — сюдню, прокуратураны, милицияны борчларыны бир бѣлегин кеслерини боюшларына алыргъа керек бола эди.

Тау миллетлени арасында ууакъ-тюек затны урлагъан эртделеден бери да айыбха тергелгенди. Таулу киши биреуню тауугъун неда эшик аллында тагъылыб тургъан орун джабыуну урларгъа ийлыгъа эди. Адамны хурджунундан ачхасын аллыкъ тюл эди. Урларгъа таукел болгъан адам абадан затха узала эди: атха, ёгюзге дегенча. Ол джыллада уа ачлыкъны ууундан болур эди, тауукъ неда къаз урлагъанлагъа тюеб къала эдинг. Элдеги ревкомну къолунда болгъан мадарла джетишаллыкъмы эдиле, гудучулукъну тохтатыр ючюн? Къаллай мадарла этерге керек эди ол, аманлыкъчыланы айыбларына тюбетир ючюн? Бирси элледен хапарым джюкьду, ёзге Тебердиде бир тюрлю формасын табхан эдиле аны. Гудучуну урлагъан затын, рюкзак маталлы этиб, сыртына джюклей эдиле. Талай кере кѣзюм бла кѣргенме аны. Урланган малны сол аякъларын бирге, онг аякъларын да бирге байлаб, рюкзакны бауларын кийдиргенча, гудучуну билеклерине кийдириб, имбашларына бегитиб, эки къолун джюкню тюбю бла артына байлаб, мыртазакъ шкогу бла аллына сюрюб элте эди. Элде бютеу сабий болгъан, аланы ызындан тизилиб, «спектаклге» къарайдыла. Ол хаяда бютеу джыйын — эм

алда сагюнджюлю гудучу, аны ызындан мыртазакъ, андан сора сабийле — бир орам бла элни тѣбен джанына, экинчи орам бла огъары джанына ёте эди. Кѣнделен келген орамланы аягъына джетгенлей, процессия тохтай эди, мыртазакъ алайда джыйылганлагъа къысха информация бере эди: гудучу кимди, кимни малын урлагъанды, къалай тутулгъанды, д. а. к. Тохтагъанлары сайын сабийлени джангы отряды къошула эди алагъа. Аллай кюн гудучугъа киши сукълана болмаз эди. Асыры уялгъандан баш тѣбенине къараб, бетин джашырыргъа кюрешсе да, бютеу эл кѣре эди: башындан бѣркюн алыб, джалан башлай джюрюте эдиле аны, бети адамлагъа кѣрюнгенлей барыр ючюн. Бетинден, бойундан, къулакъ артларындан тер суу агъа, бютеу эл юсюне къараб, сабийле да хыликке эте, кюле, юч-тѣрт километрни сыртында аллай «джюгю» бла айлануу асыры таб иш болмаз эди, не бетсиз адамгъа да. Экинчи кере аллай ишге къатышырны аллы бла джети кере сагъыш этерге керек бола эди аллай адам.

5. Школ джылла

Къарачай элдеде школла озган ёмюрню джетмишинчи джылларында ачылыб башлагъандыла. Биринчи школ 1878 джыл Учкуланда ачылгъанды, аны экинчи джылында Огъары Тебердиде ачхандыла тѣртджыллыкъ школну. Орус тилде окъутхандыла сохтачыкъланы. Школгъа джюрюген джашчыкъла болгъандыла сынгар ол кѣзюуледе. Къызчыкъланы окъутмагъандыла. Ары дери, башха элледеча, Тебердиде да медирсе болгъанды. Анда джашла бла бирге къызчыкъла да окъугъандыла. Араб харифлени, араб тилде джазылган дин китабланы окъутхандыла медирселеде. Окъуб, дженгил окъуб баргъанлыкъгъа, магъанасын ангыламагъандыла сохтала.

Тилни билмесенг, нени ангыларыкъса, сёзлени окъу да бар, азбар эт—алай эди медирседе окъуу. Тилге уа юретмей эдиле. Ол затха артда эки чурумну айта эдиле абаданла. Бириси — араб тилни билген, аны ангылагъан адам дин китаблагъа баш уруб, динчиле айтханни барысын этиб турлукъ тюлдю. Нек десенг, аллай китаблада бош затла, джашаугъа келишмеген затла кёбдюле дин китаблада. Тилни ангылагъан адам ол затлагъа кесин алдатырыкъ тюлдю, деб келгенди кёллерине. Кертиси да алайгъа ушайды. Афендиле, динчиле, аны алайлыгъын билиб, дин китабланы араб тилден башха тиллеге кёчюртмегендиле.

Экинчиси—тилге юретирге излеселе да, медирселеде окъутханла кёбюсюне араб тилни билмей эдиле.

Ол себебден, керти билимни, дуняны джарыгъын къарачай сабийле орус тилде окъуб ангылагъандыла, орус китабладан билгендиле. Школлада орус тилге юретгенлери бек иги иш болгъанды. Орус тил хар кюндеги джашауда керекли болуб тургъан тилди. Алай бла аны магъанасы уллуду. Халкъ аны эртде ангылагъанды. Атам элдеги школну бошагъанды, орусча сёлешс, джаза да биле эди. Къартлыкъгъа джетгенинде да тохтамай, окъуй эди «Правда» газетни. Гитчеликден огъуна школда окъургъа керек боллугъуму айтыб туруучан эди.

Къарачайда адет барды джылы джетген сабийге кьууанч этген. Алгъы бурун бешикге салгъан, ат аталгъан кюнлени белгилей эдиле. Джылы джетген кюн а татлы затла эте эдиле, халыуа бишире эдиле, тылыгъа киш-миш салыб, гырджын эте эдиле. Сора тепсиге гырджынны бир туурагъанын, халыуа кесекни, конфетле, къалачла, оюнчакъла, дагъыда талай зат сала эдиле— таякъ (малчы), сюрме (агъач уста), мычхы (мычхычы), чёгюч (темирчи), шкок неда герох (уучу), китаб (къуллукъчу неда афенди), дагъыда башха затла. Джылы

джетген сабий, джаш болмай, къыз эсе, тепсиге къыпты, оймакъ, къобуз, джюн таракъ, чоллакъ, урчукъ, дагъыда башха тюрлю тиширыу керекле салына эдиле. Сора сабийни келтириб, тепсиши къатына сюеб, алгъыш эте эдиле. Адетге кёре, алайда кёбюсюне тиширыула джыйылгъандыла. Алгъыш этген да къарт аммаланы бири болгъанды, тийреде тамада амма. Алгъыш этиб бошагъанлай, тепсидеги затладан нени сюе эсенг, нени джарата эсенг, аны ал дейдиге сабийге. Не затны алса, алай усталыкъны сайлады кесине деб, сабий уллу болуб кетгинчи, аны эсине ол профессияны салгъанлай тургъандыла.

Алай эди адет. Ол адетни бюгюн да эте турсакъ, андан, хайыры болмаса, зараны барды деб киши да айталыкъ болмаз. Бюгюнню джашауну ашхылыгъындан, тепсиге салыр зат тынч табыллыкъды, тепси кеси гитчелик этмесин ансы. Ариу адетлени унутургъа керек тюлдю.

Айтхапларына кёре, манга джыл джетгенинде, 1913 джыл 27 мартда, джыллыкъ тепсиши джасаб, мени да сюегендиле аны къатында. Сайла дегенлеринде, алгъы бурун китабчыкъны алдынг да, къолтукъ тюбюнге салдынг, дейдиле. Къолтукъ тюбюме кесим салаллыкъ болмаз эдим, тюзю. Алайгъа басыныб тургъан тиширыулары бири болушхан болур манга, деб келеди кёлюме. Джылдан озмагъан сабий, китабны алыб, къолтукъ тюбюне къысыб къояр, деб айталмайма мен, ёзге юйюбюзде джюрюген хапар алайды. Аны ызындан киш-мишли гырджынны алдынг да, къаба-къаба, бизни кюлгенибизни да стемей, джанлаб кетдинг, дейдиле. Гырджынны алыб, къабхан болур эдим, киши болушмагъанлай. Анга сёзсюз ийнаныб къалыргъа боллукъду.

Китабны алгъаным ючюн болур эди, окъугъан адам боллукъса дегенлей тура эдиле юйде. Къарт атам бла

къарт анам, экиси да дши ахлу адамла, афенди боллукъ-ду Аубекир деучен эдиле. Атам, ала алай айтхан заманда, тынгылаб кьоюучан эди, ала болмагъан джерде уа, инженер неда дохтур болургъа керексе, дей эди. Анам да разы эди анга.

— Саидден окъурукъса, Эл-хаджиланы Саидден. Иги окъумасанг, аман кылыкъ этсенг, балакъасы бла къагъарыкъды. Ол сени окъутурукъду, билим берликди, кесича этерикди. Уллу болсанг, сен да, аныча, аллай киши боллукъса,—деучен эди анам.

— Саидча киши болса уа джашынг, бек да сюер эдинг,—деб ышара эди атам.

Ойнай барыб, школну арбазына кириучен эдик ууакъ къауум. Бар-эки джолда да кѳрген эдим Саидни. Бюгюнча, эсимдеди аны тюрсюню: узун, къалып къара чачы, джылтырауукъ тюймели сюртугу, къолунда китаблары бла, школну бир межямындан чыгъыб, экинчи межямына киргенин унутмайма. Хыны адам болур деб келе эди кѳлюме.

Школда джашла бла бирге кызла да окъуй эдиле бизде. Бирси элдеде кызланы школгъа джюрюмегенлерин артда билдим. Халилери бузулукъду деген сылтау бла тыя эдиле ата-аналары. Афендиле да джакълыкъ эте эдиле алагъа: кыз сабийни шерият унамайды окъурун, дей эдиле. Артда, революциядан сора, элсени барысында окъуб тебретиле джашла бла бирге кызла да. Аллында тынч тюл эди кызланы школгъа элтген. Артда уа ол ишни проблемагъа киши да санамай эди. Статистика андан да кѳб этиб иерге болур, ѳзге мен кесим санаб, эсеме тюшгенлени список этиб, 1968 джыл тергегенме да, бизни элде туууб ѳсген джашла бла кызладан баш школну бошагъан 188 адам табханма. Аладан 86 кызды. Кызланы ичинде да 26 инженерледиле.

Граждан къазауатны джылларында школ джабылыб эди. 1921 джыл октябрда ачылды джангыдан.

— Устазгъа сѣлешиб келеме. Бар школгъа!—деб джиберди къачхы кюнлени биринде атам. Бардым, ол юретгенча, школгъа. Акъырын эшикни ачдым да, кирдим ичине. Бир къарт киши, алаша бойлу, токъ адам—башы джюлюнуб, гымых къыркъылгъан акъ сакъалы бла мыйкълары, юсюнде кѣк чепкени, къара хазырлары,—столну джанында олтурады. Мени тенгли джашчыкъла экеу-экеу олтурадыла парталаны артында.

— Не керекди, джашчыкъ? Окъургъа келгенсе?—деб сорду къарт.

— Окъургъа келгенме,—дедим.

— Кимни джашыса?

— Джумукъну.

— Шохуму джашыса, сора. Майна, ол кеси джангыз олтургъан джашчыкъны кѣремисе? Бар да, аны къатында олтур.—Ол кѣргюзген джанына къарадым. Чортбурун джашчыкъ, манга къараб, ышарды. Мен да ышардым. Таный эдик бир-бирибизни. Классда олтуруб тургъан джашчыкъла иги кесек эдиле: 25—30 адам. Барысы манга къараб эдиле да, бираз джунчудум, алай болса да, ышара-ышара барыб, Шамилни къатында олтурдум.

Эл иги танг, уллу элди. Бир-биринден узакъ тийреледе джашагъан сабийле бир-бирин танымай эдиле, школгъа келгинчи. Таныгъанла да бар эдиле.

— Ол кимди?—деб сордум Шамилге, къарт кишини кѣргюзюб.

— Бизни окъутурукъ устазды ол, мени атам,—деди

Шамил. Халилланы Магометни джашы Хызыр эди ол. Джаш заманында Усть-Лабинскеде устазлык семинарияны бошагъан эди. Андан сора, устазлык эте, адыгей элдеде талай джылны ишлегенди. Андан Къарачайгъа къайтыб, Къартджуртда, Джэгетейде, Огъары Марада, Тебен Тебердиде ишлегенди, школада сабийлени окъута. Огъары Тебердиге, граждан къазауатны кёзююнде школла джабылгъанларында, къайтханды юдегиси бла биргелей.

Энди элде школ ачылгъанында, мында ишлеб башлагъанды. Хызыргъа дери бу школда аны кичи къарнашы Саид ишлегенин айтхан эдим алгъаракъда. Хызыр революциягъа дери бютеу отуздан артыкъ джылны ишлегенди устазлык иште, кёб адамгъа бергенди билим, кёб адамны юретгенди орусча джазаргъа, окъургъа, селеширге, тергерге. Совет школда да талай джылны ишлеб, саулай устазлык стажы 35 джылгъа джетгенинде, кесине да джетмишге джууукълашханында, 1926 джыл чыкыгъан эди пенсиягъа.

Школгъа келиб, классха биринчи кирген кюнюмден башлаб, джетиджыллык школну бошаб чыкыгъынчы, бир партада олтургъанлай турдукъ Шамиль бла мен. Артда педучилищеде окъугъан заманыбызда да бирге олтура эдик. Аллай бир джылны бирге окъуб, бир партада олтуруб тургъаныкъда да сынгар бир эрши сёз, тик сёз чыкъмагъанды ортабызда. Биз бир-бирибизден айырылгъанлы эки джыйырма джылдан атлагъанды. Андан бери бир-бирибизни джангыз бир джолда кёргенбиз, къагъыт а джюрюйдю ортада, тохтаусуз джюрюйдю. Шамиль юдегиси бла Одессада джашайды бусагъатда.

Школ, талай джылны джабылыб туруб, ачылгъан эди да, ол джыл (1921 дж.) джангыз биринчи класс ишлей эди. Башха классла окъумай эдиле. Биринчи классда, Байчораланы Хызыр (Догу), Байчораланы Мусса, Ха-

лиллары Рашид (Пасай), Байчораланы Аубекир (Джан-бала). Кульбекланы Алий, Токъаланы Мусса, Ёзденла-ны Мусса (Тарпан), Байкъулланы Ибрагим бла Хасан, Семенланы Хусей, Аджиланы Мусса бла Юсуф, Доттай-ланы Къара бла Докур, Къоркъмазланы Хасанбий бла Аскербий, Текеланы Идрис бла Юнус, Батчаланы Салих, Осман, Исмаил, Хубийланы Ибрагим бла Мусса, Лепшо-къланы Джагъафар, дагъыда талай джаш окъуй эдиле:

Джыллары бизден гитчерек болуб да бар эдиле дер-леге джюрюгенле. Аланы ичинде Кульбекланы Науар бла Токъаланы Осман эсимдедиле. Тамада къарнашла-рына тагъылыб келе эдиле ала. Артда тохтагъан эдиле. Кечирек башладыла ала экинчи кере окъуб.

Къыйын кёзюу эди ол. «Ач джыл.» Кертиси бла да мюрзеу аз джюрюй эди. Ал джылларында, граждан къазауатны кёзююнде, акъ бандала бардыргъан рек-визицияланы зараны бла кёб мал къорагъан эди. Андан сора да саламелик деб бир пелах ауруу тийген эди да маллагъа, къыйырдан тутуб, къырыб бара эди. Къара-чайда, ачлыкъ джетиб, адам ёлгенди деб эштмегенме, ёзге гырджынлыкъсыз къалгъан деген затны мени бла тенг къауум да, бизден абаданла да сынагъандыла 1921—1922 джылланы къышында. Малланы кесиб, эт бла кечине эдиле тау элдеде. Джёгетей элча, тёбенги элле ачлыкъны кеслери толусу бла сынагъандыла дерге джарамаз: алада гырджынлыкъ, каклыкъ да табыла эди.

Бюгюнча, эсимдеди, бир кюн бизни арбазда атамы эгечини ийнегин кесгенлери. Этге деб кесе эдиле. Атам бла тенглери ийнекни соядыла. Мен да, алай сюелиб, къараб турама. Адамланы юслери бла юйню башына кёзюм джетди—печ юйню кирпичден къаланган оджа-гъы люуюлдегенин эследим. Оджакъ ары бла бери бар-ды талай кере, къалтырады, оюлуб а кетмеди. Джер теб-

ренеди, эслеймисиз, деди абаданладан бири. Ол заманда ангыладым джер тебрениу деб не затха айтханларын да, оджакъны нек люуюлдегенин да. Тебрениую кючю алай уллу болмаз эди, **оюлгъан мекам**, **неда** башха тюрлю чарпыу тюшмеди ол кюн.

Джылны алайлыгъыны хыйсабы бла болур эди, кыш джетиб, суукъла келгенлеринде, школда печлеге салыргъа отун табылмады, болгъан кесеги да эки-юч айдан ары джетмеди. Тетрадь, къалам, мерекеб, окъуу китабла да аз эдиле. Ол затланы барысыны чуруму бла школну бир заманга дери джабаргъа керек болду. Бизни чачдыла. Бютеу да юч ай окъугъан эдик— октябрь, ноябрь, декабрь айлада. Окъугъаныбыз орус тилде эди. Талай сѣзге юрендик орусча, харифле бла шагърей болдукъ, школдагъы джорукъну кѣрдюк.

Экинчи джылында школ ачылмай къалыб, 1923 джылны къачында башлады джангыдан ишлеб. Ол заманга ачлыкъны зарауаты унутулгъан эди. Хар зат джараша, орнуна келе тебреген эди.

Окъуй, джаза билгенибиз ючюн болур эди, бизни экинчи классха алыб къойдула. Кичирек къауумдан эки биринчи класс къурадыла: биринде джашла, биринде къызла окъуб башладыла. «Кичирек» къауум десем да, биринчи классха джюрюб тебреген къауумну арасында бизден тамадала да бар эдиле. Таб эрге баргъан тиши-рыула да. Революциягъа дери окъуй башлаб, школ джабылгъаны бла окъууну бошайлмай къалгъан къызла эдиле ала. Аллай джашла да келдиле ол джыл школгъа. Джашладан тѣртюнчю класс къурадыла. Биз окъугъан бѣлмени ичинде партала юч тизгин болуб салына эдиле. Эки тизгинни биз толтурдукъ—экинчи клас-сда окъугъанла, ючюнчю тизгинде тѣртюнчю классны сохталары олтурдула.

Къызланы арасындача, быланы арасында да бар эдиле юйдегили кишиле—Хубийланы Эгиз бла Ёзденланы Къаншаубийге 35—38 джыл болгъан эди. Кипкеланы Якъуб, Орусланы Хасан, Батчаланы Мудалиф, дагъыда талайы иги джетген джашла болуб окъуй эдиле. Аллай бир уллу эди ол джыллада билимге, окъуугъа талпымакълыкъ.

4-чю классны мазаллы сохталары бир кюн дерсни окъумай келген эдиле. Устазыбыз джашлагъа бир-бир сорду, киши дерсин билмей. Соргъан-соргъанын чыгъарыб, парталаны эки тизгинини ортасы бла дерсин билмеген джашланы тобукъландырыб барды. Эм артдагъы партада олтургъан Къаншаубий бла Эгизни хатерлерин этген болур эди, аланы тобукъландырыб кюрешмеди устаз. Бюгюнча эсимдеди ол джылны кышы. Январь айда эди. Эндиги джылладача болмай, ол кёзюуледе кыш иги танг сууукъ болуучан эди. Къар джаууб, джерни басса, джаз алагъа дери тура эди алай. Суучукъла бузлай эдиле. Теберди, Къобан суула да бузлаучан эдиле.

Бир кюн эртденбла, адетиндеча, школгъа келдик, дерс башланьрны аллы бла къонгурау къагъылды, сохтала барыбыз да класслагъа джыйылдыкъ, устазла уа келмейдиле дерсге. Иги кесек олтурдукъ, дауур-суююр эте. Бир заманда, терезеден къараб кёрдюк устазланы ашыкъмай классла таба атланганлары. Тюрсюнлери къайгъылыгъа, мыдахха ушаш эди. Бизни Халилланы Хызыр окъута эди. Джетмишни тегерегинде болур эди джылы. Сакъалы, мыйыгъы, башы акъ болуб бошагъан эди. Эшикден киргенлей, ачыкъ эследик мыдахлыгъын. Дерсин башламай, сёлешмей, бираз турду. Биз да, шум болуб, сакълайбыз... Акъырын сёлеше, бушуулу ауаз бла айтды: бизни къралны тамадасы, джарлы халкъгъа жангы джашауну берген

уллу адам Ленин ауушханды... Барыгъыз да ёрге туругъуз, аны сыйын кёрейик, хурметин этейик, деди къарт устаз. Турдукъ ёрге. Ол кеси да сюеледи аллыбызда. Къабыргъада В. И. Ленинни сураты бар эди. Устаз да, биз да ары къарайбыз. Классда чибин учса да, эштиликди. Киши сёлешмейди. Киши кымылдамайды. Шыкыртсыз сюелебиз.

— Олтуругъуз,—деди устаз. Олтурдукъ.—Бюгюн окъурукъ тюлбюз... Юйюгюзге барыгъыз. Юйдегилеригизге да хапар айтыгъыз,—деб юретди.

Ленин деб эштген эдик ары дери да кёб джолда. Джашлыкъдан болур эди—аны ким болгъанын, къралны ичинде, бютеу дуняда этген ишлерини, аланы магъанасын толугъа ангылаяла болмаз эдик. Абадан къауум, уллула, окъууу, билими болгъанла биле элиле Ильични ким болгъанын.

Ол кёзюледе алкъын радио джокъ эди элдеде. Алай болса да, бушуулу хапар элге джайылгъан эди. Кеси кыйыны бла джашагъан, урунуу бла кечинген халкъ, джарлыла, джашауну татыуун революциягъа дери сынамагъанла, терен бушуу этиб, уллу мыдахлыкъда эдиле ол кюнледе. Алчы адамла уа Ленин къурагъан Коммунист партиягъа кире эдиле. Партияны чакъырыуу бла—«ленинчи чакъырыуу» бла партияны тизгинлерине талай джюз минг адам кирген эдиле къралда.

Бизни элде, областда да кёб белгили адам къошулду партияны сафларына. Аланы ичинде бир къауумну атын айтыргъа боллукъду: Батчаланы Магомет, Ферид, Айтек, Глоуланы Алий, Халилланы Салих бла Маджид, Къоркъмазланы Маджид, Семенланы Норий бла Юсуф, Къарабашланы Шогъаиб, Къаракетланы Исса, Тамбийланы Ислам, Боташланы Къасым, Аджиланы Аубекир, Хубийланы Иммолат, Бедраланы Абдул, Аппаланы Хасан, Хубийланы Ислам (Къарачайлы), Хал-

кечланы Абдул-Керим, Къочхарланы Баракъ, Къобан-
ланы Хаджи-Мурат, Чотчаланы Локъман, Байкъулланы
Даут, Чораланы Юсуф, Джаубаланы Алисолтан, дагъы-
да башхала.

Алай сыйлы эди, багъалы эди В. И. Ленинни аты
урунган халкъгъа, алай уллу эди халкъны арасында
Ленинни ишин джашауда бардыругъа къошулургъа
талпымакълыкъ.

* * *

Ал класслада бизни окъутхан къарт устаз Халил улу
Хызыр пенсиягъа чыкъды. Кете туруб, джыйырма бла
онбеш джылны устазлыкъ иште урунганын, талай
адыгей эл бла къарачай элде ишлегенин айтды. Окъу-
гъуз, билим алыгъыз, бир-биринги ариу кёрюгюз, сый-
лагъыз, халкъгъа хайыр келтирирча адамла болугъуз,
деб юретиб кетди бизни. Андан окъугъанла энди аны
ол кюнледеги кемине джетише кетгенбиз джыл саны
бла. Бюгюн да багъалатханлай, анга борчлу болгъаны-
бызны унутмагъанлай барабыз. Хызыр къартлыкъгъа
дери джашаб ауушханды. Аны сыйын ёмюрде да унуту-
рукъ тюлбюз биз.

Биз тёртюнчю классда окъугъан заманда школгъа
тамадалыкъ этген М. П. Руденко эди. Къыз эди ол.
Черкескеде тууб, анда ёсген къыз. Арт джыллада, бу
шахарда джашай, къарнашы бла эгечин да таныдым,
юлерине бардым.

Мария Павловна ёлканы хапарын айтды да, школда
джангы джылгъа аны джасаргъа оноулашдыкъ. Ары
дери ёлкадан хапарсыз эдик. Декабрны арт кюнлерин-
де (1925), солур кюн джетгенинде, Байчораланы Хы-
зыр, Халилланы Шамиль бла Рашид, мен Мария Пав-

ловна къатыш Гидам ичине бардыкъ, ёлкагъа джараулу терек излей. Балтала да алгъанбыз. Къар иги теренди, Гидам суучукъ бузлабды. Къулакъны ёрге иги кесек барыб, сол джанына бурулуб, чегет бауургъа ёрледик да, ёлкалыкъ терекчикледен 2—3 кесдик. Школгъа келтирдик. Джангы джылны аллы бла кызла ёлканы джасадыла. Кесилген терекчиклени къабыргъадан сюрб тюрб тюрб эдик. Тик къабыргъадан кызыу тюрб, суучукъну бузу къалын болур, мени ауурлугъуму келтиралыр деген муратда, тарыракъ джерин излеб, секире айланмай, буздап басдым. Буз сынды, эки аягъым да суугъа ташайдыла, чарыкъларымы ичи суукъ суудан толду, алай а кишиге джукъ айтмадым. Уялдым Мария Павловнадан. Шамиль болмаса, киши эслемеген эди болумуму. Ол кюн эки аягъымы юшютген эдим.

Джангы джылны къуанчын биз биринчи кере эте эдик ол джыл. Экинчи джылында да джыйылдыкъ ёлкагъа. Андан сора ёлка къурау, аны джасау, тегерегине айланыб, бир-бири къолубуздан тутуб джырлау джыл сайын болуучу адетге бурулду. Буз акканы ролюнда джаш устазладан бири болуучан эди.

Аллында айтханымча, школда бизни орус тилде окъута эдиле. Ана тил кеси бир предметча бара эди. Аны дерси болгъанлай, кызыккъла окъугъан ючюнчю классны да, биз окъугъан тюртюнчю классны да бир-бирине къоша эдиле, дерс бирге бардырыла эди. Байчораланы Чёппеллеуню кызы Нафиахан эди ана тилден окъутхан. Мени кирик 13—14 джылдагъы джашны кёзю бла къарагъаннга андан ариу, андан суюмлю, андан джарашыулу, андан адебли, андан акъыллы адам джокъ эди дуняда.

Андан бери 50 джыл озду. Къарт болдукъ. Ол джылладача, джашлай Нафиахан да тура болмаз (мен аны кёрмегенли 18 джыл болду). Алай а бюгюн да тансыкъ-

лайма аны. Аллай бир тарта эди джюрегим ол адамгъа. Дерс башланырны аллы бла къонгурау къагъылгъанлай, барыб, устазны столуну къатындагъы партагъа олтуруб къала эдим. Эки классны сохталары бирге къошулгъанлары себебли, парталада ючюшер сабий олтуруучан эдик. Бир-эки парта къала эди экишер сохта олтургъан.

Бир кюн Нафиахан китабдан хапар окъуй эди бизге. Окъуб башларны аллы бла тюз мени къатыма келди да, партагъа къысылыб, алайда сюелиб, окъуб башлады. Окъугъан тауушуну мелодиясын эштеме, сёзлерин эштмейме, эсим устазны кесине кетгенди да. Тюз къатыма келиб сюелмесе, алай боллукъ болмаз эди. Аны бир джугъуна тиер муратда, чыналарымы эки джанына джаяракъ этиб, къолларымы партаны юсюнде тутама. Бир кесекден сол чынамы, устазны юбкасына тиерча, арлакъ салдым. Тийди. Нафиахан, хапарны окъуб бошагъынчы, алайдан тебмеди, мен да чынамы алайлай тутдум. Эследими ол аны, огъесе эслемедими, тюзюн айтхан къыйынды. Эслеген болур деб, алай эди мени кёлюме келгени. Артда, анга аллай затланы сагъынырча, сорурча таблыкъ тюшмеди. Школну бошаб, элден кетгенден сора, Нафиаханига сынгар эки кере тюбегенме. Ол адамгъа джюрегими тазалыгъы бюгюннге дери сакъланады.

Тёртюнчю классда окъуй эдик. Январь айны ортасында Мария Павловна эки тетрадь къагъытны берди манга. Ариу хат бла джазылгъан къагъытла эдиле. Владимир Ильич Ленини юсюнден джазылгъан текст эди ол. Устаз айтханча, джазылгъан сёзлени азбар этдим. Кесим ангыламагъан сёзлени Мария Павловна айтды. 21 январда школну эм уллу классында джыйылыу болду. Элден кёб адам келген эди, сохтачыкъла, устазла да джыйылгъан эдиле. Джыйылыуну ачыб, «доклад» этерге сёзню манга бердиле. Азбар этилген текстни башдан-аякъ айтдым. Джыйылыу бошалыб,

эшик аллына чыкыгъаныкъда, эл Советни секретары Н. М. Тихомиров, энишге ийилиб, тюз мени аллымда чёгюб, эки къолу бла имбашларымдан тутуб, кимни джашыса, деб сорду, ариу сёзле айтды. Ингирде атам юйде хапар айта эди: «Николай Михайлович джашчыкъны махтады, окъутургъа керекди аны, деди».

Мария Павловна хазырлагъан текстде Марксны аты да джазылыб эди («Карл Марксны иннетин В. И. Ленин джашауда толтургъанды.») Эл-хаджиланы Ахмат (Халил улу) ол кюнден сора, артда мен уллу джаш болгъандан сора да, тубесе, атымы айтмай: «Карли Маркс, не этесе?» деучен эди.

Башланган школну бошадыкъ. Джылны аягында бизни школда 5-чи класс ачыллыгъын айтдыла. Ючюнчю классны бошагъан кызычыкъланы абадан къауумундан алтысын айырыб, джай бир-эки айны аланы кеслерин башха бёлюб окъутуб, къачда бизге къошдула да, 5-чи классда 14 адам болдукъ.

Бу классда хар предметни башха устаз окъутуб башлады. Джетиджыллыкъ школ ачылгъаны себепли, джаныгы устакла келдиле, школгъа директоргъа Д. Г. Дерлышны салдыла. Дмитрий Георгиевич математика бла физикадан окъутуб башлады. Орус тилни Мария Ивановна Быркова, история бла обществоведениени Александра Павловна Абабкова, биология бла географияны, артда химияны да Борис Федорович Ефимов, сурат салууну, физкультураны Мария Георгиевна Дерлыш (директорну эгечи) окъута эдиле. Ана тил тёртюнчю классдан ары окъутулмай эди. Ол кёзюуге окъугъан сабийлени саны кёб болду, школну меямы джетишмей тебреди. Революциягъа дери, 1879 джылда ачылгъанды бизни элде школ.

Ал бурун, школгъа деб, бир юй ишленгенди. Ани бир класс бёлмеси, учительскаясы, устазгъа деб бир фатары бар эди (эки гитче бёлмечиги бла бир аш юйю).

Талай джылдан мекам азлыкъ этиб, экинчи да бир башха мекам ишлегендиле алайда. Аны юч класс бёлмеси бла къараууллукъ этген сторожгъа деб бир гитче бёлмечиги болгъанды. Биринчи мекамны тебердичиле кеслери ишлетгендиле, элден ачха джыйыб. Эки минг къойну сатыб, аны багъасына ишлетгендиле юйню. Джууукъдагъы къарачай элдеде школ болмагъаны себебли, марачыла, ташкёпюрчюле, сынтычыла джашларын окъургъа Тебердиге джибериб тургъандыла. Мекам тарлыкъ этгенинде, тыш элчиледен джыйылгъан ачхагъа ишлетгендиле экинчи мекамны. Артда Маралада, Ташкепюрде, Тебен Тебердиде да ачылгъандыла школла. Алай бла, Тебердидеги школну эки мекамы да тебердичилени кеслерине къалгъандыла, амма окъургъа талпыгъан сабийлени саны тохтаусуз ёсюб баргъаны себебли, ол экиси да азлыкъ эте тебрегенлеринде, тебердичи устаз Халил улу Саид, кеси джангы, ююнчю мекамны проектин салыб, ишлетиб тебрегенди. Юйню къабыргъаларын салыб бошаргъа биринчи дуня къазуат башланыб, къурулуш аны бла джабылыб къалгъанды. Революциядан сора ал джыллада мекам джетише эди. Энди уа джетиджыллыкъ школ ачылгъанында, (ШКМ—школа крестьянской молодежи—алай эди школну аты), битмей тургъан ююнчю мекамны ишлерге къралдан ачха бёлюндю, 1927 джыл юйню ишлеб, хайырланыугъа бердиле: юч кенг класс бёлме бла бир уллу, кенг коридор, устазлагъа аталыб, тёртюшер бёлмелери бла эки фатар, бир учительская. Биз ары кёчдюк. Кенг, мийик, джарыкъ класслада окъуйбуз.

Бизни классда джашла, къызла да иги окъуй эдиле, Къалай эсе да, устазланы да кючлю-кючлюсю бизге джыйылгъанча эди. Билимли, ишни суйген, авторитетли устазла. Сабийлени окъутхандан сора да, элде джамагъат ишлени тири бардыра эдиле ала. Доклад этиу, лекция окъуу, элдеги изба-читальняда ушакъ бардыру,

кружоклагъа башчылыкъ этиу, д. а.к. кѣб иш баджарыла эди устазланы кючю бла. Школда да алай эди: кружокла, спектакль салыу, табигъатны сынау, джауумгъа, джелге къарау, ёлчелеу, комсомол, пионер организацизланы иши. Устазла эдиле ол затланы барысына башчылыкъ этген.

Мария Ивановна бла Александра Павловна башчылыкъ этиб, Д. И. Фонвизинни «Недорослин» кѣчюрюб, къарачай тилде спектакль салдыкъ школда. Рольланы алтынчы классны сохталары ойнадыла. Митрофанушканы ролю джетген эди манга.

Стационар сцена болмагъаны себебли, школну кенг коридоруну бир джапын бѣлюб, парталаны тизиб, аланы юслери бла къалын къангаланы тѣшеб, алай джарашдырдыкъ сценаны. Шиндикле бла скамейкаланы джыйгъанбыз да, коридор толуду адамдан. Элчиле кѣб джыйылгъанлары себебли (300-ден артыкъ адам бар эди), сохталагъа орун табылмады да, алагъа деб экинчи кюнюнде къайтарыб салдыкъ спектаклни.

Тебердичилени арасында орус тилни билген аз болмаса да, ангыламагъанла да тубей эдиле. Ол себебден, устазланы бири орус тилде сѣлешсе, ким болса да къарачай тилге кѣчюре эди. Бир кюн Александра Павловна чакъырды да мени, доклад этерикме элде, сен тылмач боллукъса, деди. Джаз кѣзюу эди. Джылы хауада тоб ойнай арыб, терлеб, башым бираз ауруй эди. Айтдым, башым ауруйду, эталырمامы тылмачлыкъ, деб. Алгъаракъдан айтса, хазырланыб турлукъ эдим.

— Бычакъсыз кесдинг сен мени,—деди. («Без ножа зарезал ты меня»).

Кетдим юйюге. Тылмачлыкъ ким этгенинден хапарым болмады. Ингирде юйге келгенимде, атам хапар айтды анама.

— Сиз джашыгъызгъа ораза тутдургъан болурсуз. ачдан къарыусуз болуб, башы ауруб, къыйналыб тура-

ды, деб къадалгъанды да, Александра Павловнадан, мен кесим да тутмайма ораза, ол огъай эсенг деб, кючден алгъанма башымы,—деди.

— Эшта-эшта, ийманы алай болсун аны, тутарыкъды дейди ол ораза. Кесингча бир боллукъду джашынг да,—деди анам.

Тынгылауну басыб турама. Онбеш джыл болгъан джашы, эл джыйылгъан джерде устазны докладын ана тилине кѣчюрюб, тылмачлыкъ этсе, аны онгсуна болур эди атам. Алайгъа ушатдым сѣз урумун.

Талай кюнню Александра Павловна дерсге келмей турду. Областда комсомол конференциягъа делегат болуб кетгенди, дедиле бизге.

Андан къайтыб, дерсге келиб, китабны ачды да:

— Къалайгъа джетиб тохтагъан эдик?—деб сорду китабха къараб тургъанлай. Конференциягъа кетерни аллы бла окъугъан затын алайдан ары бардырыр муратда сорады.

— Столну къатына джетиб тохтагъансыз, — деб накъырда этди Хомачаланы Догу. Класда, школда да андан иги окъугъан, андан фахмулу сохта джокъ эди. Барыбыз да бек сие эдик Хызырны. Устазла да алай ариу кѣре эдиле, окъугъаны да, къылыгъы да ариу болгъаны ючюн. Айтхан сѣзюн барыбыз да накъырдача ангылаб, кюлдюк. Александра Павловнагъа дерсни башларгъа къоймадыла къызла. Бир-бирине къарай, андан сора устазгъа айланыб ышарыб, «биз билебиз» дегенча талай сѣзню айтдыла. Ол да ышарады, бети къызарыб. Биз а ангыламайбыз къызла бла устазгъа не болгъанын, Къарайбыз ары да, бери да, алай а, не келсин, халпарсызбыз.

— Не болгъанды, айтыгъыз бизге да,—деб тиледик къызладан. Айтмадыла.

— Артда билирсиз, бусагъатда къоюгъуз, дерсни

бардырайыкъ,—деди да Александра Павловна, тохтадыкъ.

Дерс бошалыб, солургъа чыкъгъаныкъда, кызыла хапар айтдыла. Комсомол конференцияны кюнлеринде Александра Павловна эрге чыкъгъанды Айбазланы Якубха. Комсомол той этгендиге Баталпашинскеде.

Артда Александра Павловна, медицина институтха кириб, врач-терапевт болуб, Микоян-Шахарда ишлеб турду, кызычыкъ табды. Бююн да джашайды анда. Пенсиягъа чыкъгъанды. Тюбесек, тансыкълаб селешибиз, ол джылланы эсге тюшюрбиз.

Джангылмай эсем, 1928 джылны джазы болур эди. апрель ай. Александра Павловна дерсге келиб, Гончаровну «Обломовун» («Сон Обломова») окъуй башлагъанлай, эшик ачылды да, Дмитрий Георгиевични биргесине юч адам кирдиле классха. Юслеринде палтонлары, бёрклерин къолларына алыб. Алларында келген иги танг базыкъ адам, узун къара мыйыкълары, орта бойлудан аз алашаракъгъа тарта болур эди. Экинчи киши акъбет, кысхаджюлюннген къара мыйыкъчыклары бла, къуу битген, орта бойлу. Ючюнчю алада джашыракъ, сары шинли, джандыракёз, къочхарбурун. токъ джаш. Кимле болгъанларын билмейбиз. Бирден ёрге турдукъ, саламлашдыла орусча, джууаб этдик. Олтуругъуз, дедиле да, олтурдукъ.

— Не этесиз бу дерсде?—деб сорду узунмыйыкъ киши. Къалгъанла алай сюелиб, тынгылаб турадыла. Айтды Александра Павловна дерсни хапарын.

— Бир-эки зат сорайым Сизни сохталарыгъызгъа,—деди узунмыйыкъ. Сора соруб тебреди. Джууаб этебиз.

Мени сол джанымда Шамиль олтура эди. Манга эслетмегенлей, тас болуб тура эди. Ол адамла классха кирген кёзюучюкде экибиз да бирден ёрге къобханбыз. Саламлашханларында, бирден джууаб этиб олтургъанбыз. Сора тебрегенлей, думп болгъанды. Тёрт джаныма

къарадым, джокъ. Сол бутумдан чимдеди ким эсе да. Энишге ийилиб къарагъанымда, Шамиль партаны тюрбюнде чёгюб тура! Не этесе анда?—деб сордум акъырынчыкъ. Джукъ айтма, деб кёзю-башы бла кёргюздю.

Къонакъла, устазны къолун тутуб, бюсюреу этиб, бизни бла да саламлашыб кетдиле. Александра Павловна таный аланы. Айтды кимле болгъанларын: Облисполкомну председатели Гюрджю улу Къурман, биргесиндегиле да Теке улу Рамазан бла Бегеул улу Зулкъарнай.

Бизни школда ишлеген устазланы арасында шохлукъ, тенглик, бир-бирин билиб, ангылаб джашау, бир-бирине болушуу тамам иги адет болуб бегиген эди. Биз, сохтала аны алайлыгъын сезе эдик, кёре эдик. Аладан юлгю алыргъа кюреше эдик. 1928 джыл, школну бошагъаныкъда, къолдан джазыб бердиле бизге къагъытла. Ол кёзюуледе алкъын аттестатла болмаз эдиле.

РСФСР-ни наркомпросу бизни областха эки орун берген эди, ол джыл школну бошагъан сохталадан айырыб, Москвагъа экскурсия джиберир ючюн. Тёбен Тебердиде алгъынныгы монастырны юйлеринде интернат школ ачылгъан эди (аты ШКМ эди аны да, интернаты бла—сохталаны хар не кереклилери да къралны чоту бла тына эди). Бир орунну ол школгъа, экинчини да бизни школгъа бердиле облонодан. Бизни андан хапарыбыз болмады, школда педсовет къараб, оноу этгенден сора айтдыла бизге.

Бизни классны тамадасы М. И. Быркова, бир кюн бизге келди да, эшик аллында атам бла кёб сёлешди. Андан юйге кирдиле да, атам бла сёлешдиле экиси да. Мен арбазда тенглерим бла ойнайма. Мария Ивановна кетгенден сора юйде хапар айтдыла: берилген путевка бла мени Москвагъа джиберирге педсовет оноу этгенди. Къууандым.

Тохчукъланы Хусей

ХАМИТ

(Аны хапарларындан бир юзюк)

Чалкычы кшошда

Кюз кшош нёгерлени чалкычылары бары да келгендиле. Быйыл джаз малланы кышлыкъладан эртдерек чыгъаргъандыла, джай да иги джауумлу болгъанды да, Къайынлы ёзенде бичен ызла тамам къайнагъандыла, дейдиле биченчиле. Чалкычыла келиб бошагъанларында, мени атам Тохтарны джыйын тамадагъа, Баталны акъсакългъа, Баракъны да шапагъа белгиледиле. Муссачыкъ бла мен да бузоучулабыз.

Биченни битиминден, этген ишлеринден кёллери кёлтюрюлген чалкычыла мыллык атыб, тохтаусуз ишлейдиле, джарыкъ накъырдала этедиле. Бизни джыйында быйыл байла, джалчыла джокъдула, кеси кыйынылары бла урунган иеле бирлешиб урунадыла.

Биченчиле кече кшошха келселе, неда къонакъ келсе, кёб сёлешедиле, хар затдан, къралдан хапар сорадыла, хапар айтадыла. Мен алагъа бек эс ийиб тынгылайма.

Ала айтхан бла, Совет власть болгъунчу кеси кыйыны бла джашагъанла, джарлыла кеслери башларына кшош болуб, джер алыб бичен эталмагъандыла. Ала бирер байны кшошуна джыйылыб, аны оноуу бла джашагъандыла, кебюсюне анга ишлегендиле. Бай, кшош иеси, кышлыкъ джерни сатыб алгъанды. Аны тегерегине джыйылгъан, экишер, ючюшер адам башы болгъан джарлыланы бирер адамлары джай, кыш да бай-

ны малына хакъсыз къараргъа керекли болгъанды. Бирерлери да кеслерини малчыкълары ючюн ишлегенди, ючюнчюлери уа (алай болгъаны болса) джалгъа ишлеген аты болгъанды, алай а аны хакъы да бир заманда да толусу бла берилмегенди. Бай джерни, азыкъны да хакъын алгъын кеси бериб, артда, джетгенине кёре, кесине къалай таб болса алай, ол нёгерлеринден хакъны толусу бла алса да, «мен джерни, азыкъны табар ючюн кёб кюрешеме, аны ючюн а сизден джукъ излемейме, хар затха мени улоуум джюрютюледди, къошда акъ суу менден кёб къорайды, мал ёлгени болса, аны ичин-башын, таб бир-бирде этинден да къабасыз» деб, дагъыда аллай джюз тюрлю сылтаула бла къош «негерлерини» къол къыйынарын ашаб тургъандыла байла.

Энди къралда Совет власть болгъанлы экинчи джыл барады. Ол бизни элледе алкъын бегиб бошамагъанды, кете, келе турады, нек десенг, алкъын бизни джерлеге бир къызылла, бир акъла келе-кете турадыла дейдиле. Джарлыла, кеси къыйыны бла урунганла да энди байлагъа къош нёгер болууну юсю бла алагъа ишлеуден, алагъа хакъларын ашатыудан башларына бош болуб барадыла, кеслерине урунуб тебрегендиле. Уллу байла бла джер иеле къорагъандыла, сёз ючюн: Къайынлы ёзен бла Къынгыр сыртла Астемирлары, аны сол джаны сыртла бла Эмуртка-къулакъдан огъары джаны сыртла Калинин, «Хырхалары», Бландиков помещиклени джерлери эдиле. Энди ала джокъдула, аланы джерлерин да урунганлагъа бергенди Совет власть. Алай болса да малы байла алкъын кючлюдюле, алгъынча джарлыланы къош нёгер этиб, ишлегенле, джалчы къыйын ашагъанла да аз тюрдюле энтда.

Бизни чалкъычы джыйынны адамлары биринчи болуб бир-бирлери бла къош нёгерле болгъан джарлыла бла кеси къыйыны бла урунганладандыла. Биз былай-

да, Қайыңлы ёзенде, бир кышыкыда бичен этгенли экинчи кюзю барады.

Бичен этиу кызыугъа киргенди. Биченчиле, джыйыныны ичинде бир-бирлери бла эришиб ишлегенден со-ра да, хоншу джыйыңла бла да эришедиле. Тюнене бизни төбен джаныбыздагы Қыалахан улу Дугъурну джыйышы эртденбла чалкы ызгъа кечигерек баргъанында, бизни акъсакъл Батдал алагъа юч кере эшекча окъуду. Аны джакъллагъанча, Токъмакъ-кыяны кыатында бизнича ишлегенлени Джарашдыланы Асланбекни джыйыныны акъсакъллы Даулет да алай этди. Андан алгъаракъда уа бизни огъары джаныбызда ишлеген, кьутсуз Харунну чалкычылары кюн орта азыкгъа тохтагъан заманда кълкыб, бир кесекни мычылгъанларында, биягъы Батдал алагъа «салах» тартхан эди. Адет алайды: чалкычы джыйын эртден бла ишге кечиксе, анга эшекча окъуйдула, кюнортада кълкыб неда башха чурум бла ишге кечикселе, алагъа «салах» тартадыла.

Қайыңайдыла чалкычыла, эртденбла эртде турадыла да кетедиле ишге. Ингирге дери ойнай, кюле, накъырда эте, чалкы чала, дырын джыя, гебен эте айланадыла. Биз, бузоучулабыз ишни кыйынында тургъан. Эртденден ингирге дери аякъ юсюнде, чабханлай, бир кесекни ойнаргъа да мадарыбыз болмагъанлай айланабыз. Бизни джыйында 15 чалкычы барды. Джоруукъ бла, чалкычы сайын бирер сауулгъан ийнек, экишер согъум ууакъ аякълы барды. Алай бла, 15 ийнек, 15 бузоу, 30 кьой бизни кълубуздадыла.

Биченчи ийнеклени кышлыкъланы арасында, алагъа деб, бълюннген кесек тик кълбыргълалада, чалкы ызгъа, гебенлеге джибермей, исилегенлерин да тыйыб, ингирге дери кютген тынчмыды?

Бузоула уа? Ала да бир джерде бир кесекни тохтамайдыла. Аналарын кърселе, чабыб джетиб, эмиб баш-

лайдыла. Ийнеклени эмизсенг а, ол ыйлыкъды, Шапа урушурукъду. Акъсакъал да кийиз къамчиси бла туберикди. Андан сора да къошха суу алыргъа, отунланы, сыгынланы ингирде отха салыргъа хазыр этерге керекди. Аланы да биз этебиз. Ингирде шапа келиб, ийнексаууб, гырджынла этсе, гырджынланы биширген, сютно къайнатхан, уютхан, чалкъычылагъа аякъ, къашыкъ берген, аякълагъа айран къуйгъан, сауут джуугъан— быллай джумушла бары да бизни юсюбюздедиле. Кертиди, гыбыт бла джау урууну, мал союуну, хант юлешиюну кеси этеди. Бир-бирде джауну чалкъычылагъа да урдурады. Джау уруу кеси да бир кюн къалыб, бир кюн урулады. Ол былай бла болады: эртденги сют ингирде дери баш этеди, ол башы алыныб, къайнатылыб уютулады да, эртденбла хамешиси ауланнгандан сора ичиледи, ингирги сют да эртденнге дери баш этилиб, сют башысы ауланнгандан сора, уютулады да ингирде хамешиси ауланнгандан сора ичиледи. Алай бла, опбеш ийнекни эки джолгъу — эртденги бла ингирги — сютлеринден ауланнган сют башы бла эки кере ауланнган хамешиден бир кюн къалыб, экинчи кече джылы суу бла гыбытда урулгъан акъ джауну агъач отда бишген джылы малчы гырджынла бла ашаб, ызындан да чайкъагъан айранын ичиб джатхан чалкъычыланн танг атаргъа арыгъанлары да кетиб, кефлери къууатлы болуб кетедиле ишге.

Урулгъан джау къошда уллугъа, гитчеге да, тамадагъа кичиге да тенг юлешинеди. Кече джау юлюшюу таусалмагъан, къалгъанын эртденбла, экинчи кюннде кеси ашайды.

Кели джылда антсыз эди мени бузоучу этмеген— чыртда унарыкъ тюлме, чалкъы тутарыкъма деб турама. Муссачыкъ бла мени кёлюбюзге келген алайды ишнени нени юсюнден да.

Ахматны ауругъаны

Бир кюн, иш кызыу бара тургъан ингирде, бизден ёргерек барыб, ёзенни чегет джаны къабыргъалада бичен эте тургъан, Солман улу Къызгъыч деген байны джыйынындан, джалчы Окъуб келиб, атама:

— Муртазланы Ахмат бек къаты ауруйду, башым кысады дейди, хаман сандыракъ этеди.—деди.

— Ювлерине айтдыргъанмысыз? Шахаргъа барыб. дарман-зат мадар этгенмисиз?—деди атам да.

— Эшда, эшда, джукъ да эталмагъанбыз. Кесигиз биле болурсуз, бизни джыйын тамадабыз Дорукъланы Добар бир аман адам болгъанды да, кишини джукъгъа джибермейди. Къош иеге—Солман улуна—бетсиниб, иште бек къатыды, биз джалчылагъа да бек хыныды. Энди Ахматны не ишине да сиз бир мадар этмесегиз, башха биреуден да болушлукъ боллукъ болмаз.

— Ахмат кеси да башы ачылгъан кезюуде: «Мени хапарымы Тохтаргъа билдиригиз, мени къайгъымы ол этер, ансы башхалагъа ышанмагъыз» дегенди,—деб къошду дагъыда Окъуб.

Аны бла Окъуб олсагъатдан ызына кетди, атам да ол кече огъуна бизде узакъ болмагъан къошда тургъан Ахматны атасыны кърнашындан туугъан Чокуну да алыб, Окъубну ызындан кетдиле. Атама элде сен ол ревкомну келечисе, сен болгъан джерледеги къошла-да джарлыла бла джалчыяаны ишлерине кёз-къулакъ бола туургъа, болушургъа, артыкълыкъларына къраргъа керексе дегендиле да, аллай ишлени этерге кюрешеди. Баш болуб, джерлени кеси кыйыны бла урунганлагъа тюз юлешиб бернучю комиссияны члениди... Ол себебден болур, адамла кёб кенгешедиле аны бла, кереклилерин айтадыла, оноу сорадыла, ол да къолундан келгенни этеди алагъа.

Атам бир-эки кюнден келди да быллай хапар айтды: — Ахмат бек аманга джетиб тура эди да, кечекюн демей, элге юлериине элтиб келебиз. Ол кючлю джаш бек кьаты ауруйду. Анда кьартлагъа, бир бакъдырыр мадар этигиз, деб келебиз. Алай а, билмейме, мадар эталлыкьмыдыла.

Бичен этиу кьызыудан-кьызыу болуб барады. Адетде болгъанча, биченчи кьошну ичинде да юч мурджар барды: эшикден киргенлей сол джанындагъы тамаданы мурджарыды, акъсакъал аны аякъ джанында джатады. Тамаданы мурджарыны туурасындагъы мурджарда шапа, биз—бузоучула да аны аякъ джанында, кьалгъанла бары да кьошну сол джанында эки мюйюшню арасы уллу мурджарда джатадыла. Эшикден киргенлей онг джанындагъы мюйюш отха салыныкъланы орнуду. Андан экинчи мюйюшге дери, андан да шапаны мурджарына дери кьабыргъалада четен табхала салынадыла, аланы тюблеринде чоюн, кьазан, дагъыда башха сауутла, чыккырла, челекле, азыкь кьапчыкьла, тулукьла турадыла.

Эртденбла танг аласы бла шапа турады да бизни да уятады. «Ай аманджигитле, дженгил болугъуз», — деб, кеси челекни алыб, ийнек сауаргъа кетеди. Биз да дженгил кийиниб, аны ызындан барыб, бирибиз бузоуджибериб, бирибиз ийнек тамышдырыб башлайбыз. Танг джарыргъа ийнеклени саууб бошайбыз. Сора бизни бирибиз кьошда джумушланы этеди, бирибиз да малланы отларгъа чыгъарады, Шапа да, кечеден хазыр этилген азыкьны алыб, чалкьычыланы ызларындан кетеди.

Чалкьычыла да эртде кетедиле ишге. Тамада, танг аласы бла кеси тура тебрегенлей, акъсакъалны уятады, ол да кьалгъанланы кьобарады. Тамада эрлей, кийиниб чыгъыб, чалкьысын алыб тебресе, кьалгъанла да аны

ызындан ашыгъадыла. Алай этмеселе да болмайды. Тамада алгъа кетиб, хыршыны башындан кириб узайса, аны ызындан джетген алай тынч тюлдю, хар чалкычы уа тамада къаллай бир дюрю чыкъса, аллай бир чыгъаргъа керекди, кесини да дюрюсюню кенглиги аныкъындан гитче болмайын. Андан сора да акъсакъл Батдал кийиз къамчисин къолуна алыб, артха къалгъанлагъа джетдире, эртденбла кишини кечигирге къоймайды, чалкы ызда уа хыршыны башындан кирген заманда, тамада джыйынны аллында, акъсакъл артда ызларындан кириб чаладыла. Алай бла тартханлары да бирден барады, джаныугъа да тамада тохтагъынчы кишини тохтаргъа мадары джокъду. Эртденбла кечикмез кочюн, бир-бирле кече чабырларын джангыдан кийиб джатыб да къаладыла. Қысхасы, танг джарыргъа, джашла, бары да тизилиб, хыршыны къыйырындан кириб тебрейдиле.

Тамада аны-муну этерикбиз деб айланмайды. Не этиллик болса, кеси алда аны этиб башлайды, къалгъанла да ол не этсе, аны къалай бир этсе, аллай бирни этедиле. Эртденбла чалкы алыб тебресе, чалкы аладыла, сенек алса, сенек. Тамада дырында эки дюрюню кеси алыб, сенек ауузла эте тебресе, къалгъанла да алай этедиле, алай болмай, ол бир дюрюню алыб башласа, къалгъанла да алай этедиле.

Джыйынны эртден, кюнорта азыкъгъа тохтауу кебюсюне иш юсюнде болады. Азыкъгъа тохтагъан заманда тамада чалкысын къалайгъа чанчса, къалгъанла да алай этиб, чалгъан заманда ким кимни ызындан бара эсе, алай бир-бири къатында тизгин чанчадыла чалкылары. Дагъыда бир ышан: тамада хыршысын белибауундан къыны бла тешиб, чалкы сабны гылдыуайына илиндирсе, къалгъанла да аныча тагъадыла. Алай болмай къуру хыршысын чалкысыны къатына салса, ала

да алай этедиле. Андан сора тамада эм алгъа хар ким аякъ кийимине къарарын, аякъларын кебдиририн, къол-бет джууарын излейди. Азыкъ ашаб бошагъанлай, тамада чалкъысын алыб, таблаб башлайды, къалгъанла да аны ызындн ашыгъадыла. Хар неде да джорукъ. иш мизам алайды. Джыйындан, тамададан эркинликсиз джангыз бир адам бир джары бармайды, не бир башха иш этмейди.

— Мизам иги болмагъан джерде рысхы, берекет, насыб да болмайды,—дейди хар заманда да джыйын тамада. Анга шагъатлыкъ эте, джыйында джылы бла эм тамада Абук: «Алайды, джанымлар, юнню ара багъанасы, насыбны башы — мизам бла масхабдыла» дерге ёчдю.

Чалкъы чалыу, баш болуб, эртден чыкъ бла джангур джаугъан заманда бардырылады (таб джангур джауа тургъанлай да) неда кюндюз дырын болмагъан кёзюуде. Андан къалгъан заманда бары да дырын джыйыугъа къадаладыла. Дырын кебгенлей, эртден азыкъдан сора ингирге, кёз байланнгынчыннга дери, сенек ауузланы тауусхунчун бардырадыла. Ай джарыкъ кёзюуде гебен этиу ай батхынчы, неда танг джарыгъынчыннга дери да барады.

Кюндюз (сенек ауузла этген заманда) джангур джауаргъа булутла джыйыла гебреселе, гебен этиуге кёчедиле. Аллай кёзюуде кёбюсюне иш чабханлай этиледи. Тамада чабыб барыб, сермеб сенек ауузну бойнуна салыб, джебелеб келиб, гебен этер джерде ортадагъы сенек ауузгъа атханлай, акъсакъл Батдал «Ой, сатдыгъымла, къымылдагъыз» — дейди, сора чалкъычыла бары да юрюлюб мыллык атадыла эмда сенек ауузла тауусулгъунчу иш ол халда барыб турады. Бизни джыйын капна хазна этмейди, антау гебенле этеди.

Гебен этиу не болумда, не ашыгъышлыкъда барса да, гебен башына гырмык салынмай къалмайды, аланы уа

кече хазыр этиб къоядыла. Дырыннга тебрегең заманда хар чалкъычы сенегини сабына сыйыннганы чакълы бир гырмыкны алыб барады. Таш болгъан джерде гырмыкланы учларына таш байлайдыла. Чыртда таш болмагъан джерледе уа экеулен гебенни эки джанындан гырмыкны учун токъмакъ байлаб, энишге иги тартыб, гебенни ичине терен сугъуб, ызындан бичен буштукъ этиб къоядыла.

— Қапна эки ишликли, бу тик къабыргъалы джерледе аны артда ёгюзле бла тартыб, тишле этерге керекди, тюбю, башы чириб да кёб зыраф болады бичен, — дейди тамада. Антау гебен не джанындан да табды, бичен чиримейди, эки ишлик болмайды.

Джаумла кёбге созулгъан заманда лыппырла да этедиле. Чалыннган дюрюлени тюблери иги кебмей, чийлей турсала да, баш джанлары кеберек болгъанлай, юч-тёрт сенек аууз чакълы бирден бир лыппыр этедиле, ол ёрге джити ишленнген уллу сенек аууз болады. Аны тегерегин да къырыб, башын да ариу джити этиб къойсала, аны чийи мылысы да кеси аллына аязда кебиб, мижегеча, кем-кек, ариу ийсли, татымлы алапат бичен болады. Аллай биченни къургъакъ заманда башха гебенле этиб, джаз алада арыкъла бла ана маллагъа ашатыргъа аяйдыла.

— Хар къуру да быллай бичен этиб туругъа керек эди, алай этер ючюн, заман кёб кетеди ансы,—дейди Адил. Андан сора да къургъакъ дюрюледен лыппыр иги къаланмайды, юч-тёрт сенек аууз, чийирек биченча, бир-бирин тутмайды, не бир джанына аууб къалады, не да джел чачыб къояды. Ол себебден къургъакъ кёзюуде лыппырла этмейдиле.

Иш кече кюн да алай къаты барады, бир-бир чалкъычыла, артыкъсыз да джангы чалкъы тутхан джаш-

ла, асыры арыгъандан, джукъулары келгенден азыкъ-гъа тохтар кёзюуге абын-сюрюн эте тебрейдиле, хыршыны аягъына чыгъыб, ёрге айланган заманда ёртинлей джукъусурай барадыла. Быллай кёзюуде акъ-сакъал Батдал кийиз къамчисин ойнатыб, джашланы санларын тирилтирге керекли болады. Алай болса да азыкъгъа тохтаган заманда аланы биягъы джукъу басады.

Ма бюгюн джангы чалкъычыла, Ахмат бла Мухтар, джыйын чалкъы ызда азыкъ ашаб бошар-бошамаз олтуруб турган джерлеринде артларына аууб, «бишиб» къалгъандыла. Тамада, Тохтар, аланы алай кёргенинде: «Тиймегиз, къалкъыма кёюгъуз» деб кесиникини ызындан Ахматны чалкъысын таблагъанды, Мухтарныкын да Баракъ, Батдал да Адилникин таблаб, аны тынчайтаханды. Ол, джашлача джукъугъа кесин хорлатмаса да, джылы келген адамды.

Бичен ишле былай къаты болсала да, чалкъычыланы ишлери Муссачыкъ бла манга ариу кёрюннгенлей, биз чалкъычы болургъа талпыганлай турабыз. Чалкъычыла дырын джыйгъан заманда, чалкъылыны алыб, чалгъан да этебиз, джануу этерге, табларгъа юренебиз. Бир джолда джануу этиуно юсюнден экибиз да даулашыб къалдыкъ. Мусса «Къайракъ иги джануу кёреме»,—деди. Мен: «Чалкъыгъа къайракъ джануу этмейдиле, хыршы бла этедиле»,—дедим, алай а ол дженгдирмеди кесин. Сора кече ёчешгенибизни Адилге айтдыкъ. Ол бизге былай деди:

— Чалкъыгъа джануу хыршы таш бла этиледи, хыршыны да юч тюрлюсю болады: бек зыбыры, орталыгъы эмда джумушагъы, джануугъа игиси орталыгъыды. Ма биз да аллай хыршы ташланы джюрютебиз джануугъа. Къайракъ чалкъыгъа джарамайды, аны бла бычакъ, хыршы бла ышылгъандан сора балта билене-

диле, билеу бла уа — джюлгючню билейдиле. Хыршыны эм игиси Бийчесын джайлыкъла бла Эки-араладады, къайракъны игиси да андады, билеуню игиси уа — Мушт-башындады. Кертиди, чалкъыгъа джануу къум къалакъ бла да этиледи. Аны ючюн а суу челекни ичине къум къуюб, суу джугъу къумну узун агъач къалакъгъа джагъыб, аны бла джануу этедиле.

Акъсакъалны оюнлары

Солуу кюн байрым кюн болады. Ол кюн да, тамаланы буйругъу бла, эртденбла эртде туруб, хар ким аякъ кийимине къарайды, ууакъ-тюек джамаллыкъ заты джамайды, юзюлген тюймесин тигеди. Кёбюсюне согъумладан мал союу да солуу кюнде болады. Бир-бирде шапа хычын этиб да сыйлайды. Къайынлы ёзен къарачай элледен узакъдады, ол себебли тамада элге кишини джибермейди, адамлагъа, джыйыннга керекли ууакъ затла бла кёгет алыргъа бир-эки адамны Нарзанлы шахаргъа джибереди. Ол алай узакъда тюлдю, Къайынлы Ёзенни аягъындады.

Биченчи къошладан 8—10 километрде сырт джайлыкълада къатынла, къызла къартла бла бирге маллагъа къарайдыла. Бир-бирде солуу кюнде джашла, тамаданы эркинлиги бла алагъа барыб, той этдириб, тебсеб, иги кёз ачыб къайтадыла.

— Бизни акъсакъалыбыз, оюнчу Батдал, тюрлю-тюрлю оюнлары, хар кимни да кесине кёре джарашуу джарыкъ накъырдалары, джырлары, ийнарлары бла джыйынны кёзюн ачханлай, чалкъычыланы кёллерин келтюргенлей, санларын тирилтгенлей турады, — деди тюнене Тохтар, кече бизде къалгъан къонакъгъа, сёлеше келиб, джыйынны юсюнден хапар айтханында. Тюздю,

ол солуу кюнде уа артыкъ да кѣб оюнла этеди, кесинден сора да Мазанны джырлатады, ол джырларгъа устады, макъамы да бир ариуду. Хасан бла Тейрикъулгъа ийнар айтдырады, ала билмеген ийнар джокъду, къалгъанла уа бары да бирден эжиу этедиле. Ауузу бла къобуз согъуб, джашланы эмда Муссачыкъ бла мени да тебсетеди, джангызгъа чанчылтады.

Къонакъ келгени болса, неда бизни къошну, джыйынны къаты бла озуб баргъан адамны кѣрсе, «атына» (ол не чалкъы сабы, неда сенеги болады) миниб, алына чабады, къайдан келгенин, къайры барлыгъын, не излегенин сорады, сора аны «аджашыб» айланганга санаб, джазыб джолоучу къагъыт береди. Къагъыт чапракъды, ручкасы — чѣб, мерекеби — тюкюрюк. Келген адам да, джолоучу къагъытны алгъандан сора, адетде болгъаныча, алымын береди, андан сора джыйыннга келирге, саламлашыргъа, неда джолуна кетерге эркин болады, алайсыз, адет бла, бир джары къымылдаргъа эркинлиги джокъду.

Ой тюнене бир алаамат иш болду. Малкѣзланы Къыйын деген бай эки джѣнгери бла бизни къошдан джанлаб озду, алай а сыртлыкъчыкъны ары джанында чала тургъан джыйыннга барыб къалды. Акъсакъл, адстдеча, «атына» (чалкъысына) миниб, алларына чабды. Муссачыкъ да мен да алай узакъ болмагъан деппаччыкъдан къараб турабыз. Тыйыншлысын этди да «джолоучу» къагъытла берди. Къыйынны нѣгерлери адетни этдиле, алымларын бердиле, ол а Батдалгъа эрши къараб:

— Болду, энди илиниб турма, мени джѣнгерлерим берген да боллукъду,—деб кетере тебрегенлей, акъсакъл сермеб джюгенини билеклеринден тутду, эрлай кийиз бѣркюн кийиб, кийиз къамчисин ойнагыб, Къыйынны бѣгек атын юркютюб, чочутуб тебрегенлей, ол

атдан до-он деб тюшдю. Сора тышындан ышаргъан кибиб этиб, ийлыгъыб:

— Ай антсыз, мен ойнаб айтхан эдим алай, ма кел, алымынгы да ал,—деб бир сомлукъну узатды.

— Да, мени ойнаб этмегеними ким айтханды сизге, адетде болгъан оюнчукъланы этеме апсы, башха зат джокъду,—деб, Батдал алымны да алыб, Қъыйынны ызындан талай джити селеке сёзю да айтыб джиберди. Биз да аны дооп деб джыгъылгъанына ишгирге дери кюле айландыкъ. Ол кетгенден сора Адил:

— Аtdан джыкъдырыб ийлыкъдыргъанынгдан сора, артдан сокъураныб берген алымын алмай къойсанг да боллукъ эди,—деди.

— Огъай,—деди Батдал,—ол атдан джыгъылгъанына къуру былайда ийлыгъыб кетгенден сора башха джерде аны унутурукъду, а ол сомун а унуталлыкъ тюлдю, ол аны ючюн ичинден хаман къара кюйгенлей турлукъду.

— Бек иги этдинг ол тоюнмагъан, къан ичген кёсегыбыгъа, —деб сёз къошду сабыр Азамат.

Акъсакъл алымгъа алгъан ачхасын кесине алыб къоймайды, аны арагъа салады, кёбюсюне кёгет, харбыз, хаун аладыла, къалгъанын да тойгъа баргъан заманда къызлагъа берирге духла, кампет аладыла. Кампетледен бизге да береди Батдал.

Чалкъычыла къаты ишлеген бла бирден солуу кюнде иги да солуйдула. Алай а кюн ариу кюнде кюнортагъа дери солусала да, андан ишгирге дырын джыяргъа къадаладыла. Биз а, Муссачыкъ бла мен, не заманда да, солуу кюнде да ишлерибизни быягъынлай этгенлей турабыз. Кертиди, солуу кюнде бизге да бираз тынч болады—къош джумушлада биз этериклени ол кюн чалкъычы джашла этедиле.

Бичен этиу ишле эки айны къызыу барыб турдула.

Бичен ызла бары да, таб эндиге дери чалынмаучу тикле, кюнбет талачыкыла кьармалыб, хар чалкычы башына 10-шар десятинадан артык джерни джарагъан бичени антаугебейлеге урулгъанды. Энди чалкычыла башха джарлылыкъларын тындырыргъа кетдиле. Кете туруб, джыйын тамада Тохтар: «Шапа, бузоучу юлюшден Батдалгъа бир юлюш эт, аны алапат акъсакъаллык этгени ючюн», — дегенине бары да бирден бек разы болдула. Адетде болгъаныча, кьакъ этилген кьой кьуйрукъла бла терилени ючюбюзге — шапагъа, манга, Муссачыкыгъа юлешир орнуна, тёрт юлюш этиб, бирин Батдалгъа берди.

Адил бла биз малла кышларгъа келгинчи кюзгю кьошда кьалдык. Аны бла бирден бичен ишле, чалкы чалуу не кьаты, не кьыйын болсала да, ала Муссачык бла манга ариу керюннгенлей, келир джыл бир амалы болмай чалкычы болмай, сау болмаса да, джарым чалкычы болмай кьалмазбыз деб, ол талпымакылыгыбыз бла кьалдык.

КЕКБАШ ЮЙЛЕДЕ

(Повестден юзюк)

Акъыртын-акъыртын атлай, сары чакъмакъ чашчыгъы да кёзлерине тюше да, ол да аны арыкъ къолчукълары бла ёрге эте, бир къызчыкъ келиб, Кермаланы арбазда тохтады. Арбазларына чыпчыкъ иймеучю итлери къызчыкъгъа чабмады, къуйругъун булгъаб, къансыгъан кибиб этиб, юйде киши бар эсегиз, бери дженгил чыгъыгъыз», — дегенча, бир тюрлю таууш этди. Керманы къарт анасы Нашко дерслерин эте тургъан гитче кызы Софьягъа «нек этди бу биягъы тюрлю таууш, къазауатдан бери Бойнакъ да адамгъа хыны болуб къалгъанды, бир къарачы, юйлю адамгъа таууш этиучюсуча келди къулагъыма, андагъылы нек кирмей тура эсе да, къарайма да, бир сабий болмаса, киши кёрмейме, чыкъ да бир къара, къабхан зат этмесин». — деб, орундан къобаргъа мурат этди, не келсин джел ауруудан къарыусуз къартны бутлары мынга тынгыламадыла. Терезеден кёзюн алмай, орунга олтуруб, Софьяны сакълаб туралды Нашко.

Софья къатына джетерге, кызычыкъ эки-юч атлам этди, андан ары атлаялмай, чёгюб къалды. Софья орусча, къарачайча да кызычыкъгъа сёлеширге кюрешди. алай а была бир-бирин ангыламадыла.

Къызчыкъны къарыусуз болгъанын таныб, Софья юйге чабды. Нашко да, ауругъан бутларын суйрей.

кызычыкны кыатына келиб, «чаб,кызым, бир суучукъ чыгъар, бу суусабдан, ачдан да къарыусуз кёрюнеди, андан сора бир адам кёрсенг, чакъыр да, юйге элтей-ик», — деб, кызычыкны башын да къол аязына салыб, «сен а кимни ёксюзюсе, хариб, кызауатны ачы джараларыны сен да бир кесеги болурса ансы, бу кюннге джетмоз эдинг, джарлы джан», — деб, бир къолу бла да кызычыкны башын сылай, хотасы бла кёзлерин сюртдю. Суучукъ да ичиб, бир кесек да солугъанында, кызычык бир кесек уллуча да кёрюндю, кеси да джюрюб юйге кирди. Нашко ариу орун этиб, бетин, аякъларын да джууб, чачын да тараб, кызычыкны орунга джатдырды. Кёб ашатыргъа къоркъуб, кесек-кесек къабдыра, кызычыкыгъа хапар да сора, Софьяны да Кермагъа гйди.

Кызычык бла Нашко бир-бирлерин бир да ангыла-ялмадыла. Керма бла Софьяны алларына бир джылны къарагъанча кёрдю Нашко. Ала кертиси да дженгил да келмедиле. Айхай, Керма ишлеген джер да алай джууукъ болса уа. Ишни да бек кыаты сагъатыды бу сагъатда. Кызауат салгъан зырафлыкны ёрге сюерге тиши-рыула бла къартла кългъандыла, кызауатдан сау кълйтхан да азды, сау кюнню ишлейдиле, кълрангы болгъунчу, юйюне киши да кълитыргъа излемейди.

Арыкъсыз да Керманы уа бек кёбдю иши кългъланладан. Ол садогородда зеновойду. Софья садха келгенинде, «Керма конторгъа кетгенди, бусагъат келликди, ма чага эте тур бизни бла», — деб кызыла Кермауы чегасын Софьягъа бердиле. Этелле чага, Керма уа бир да келмеди. Софья, тамам арыгълан да этиб, Керманы да келмезлигин билиб, контор таба бара тургъланлай, Керманы эследи. Керма, кълунда да бир кългъланлы да силке, бригадир бла кълзарыб сёлеше тура. Бригадир, орта бойлу, сары шинли, кълсха базыкъл бармакълары

бла да джукъа мыйыкчыкъларын сылай, Кермагъа сир къатыб:

— Къой, къой, Кермахан, бу джол сени меннге этгениг артыкълыкъды, хар заманда меннге керексиз къычырыгъа бек сюесе,— деб, сѣзюн артына да джетдирмей, дагъыда башлады: — Алай болса да, сен мени бла бюгюн керексизге нек даулашдынг, бир да кѣрмейме сылтау сен меннге къычырыгъа, джангыз менме да тийреде сау къайытхан, сен да «къайытмагъан сен болгъай эдинг» — дегенча, меннге урушургъа чурум излеб тураса. Хусейни мен атымдан ийиб ёлтюрмегенме, «андан эсе ол сау келиб, мен аны орнуна ёлге эдим» деген кѣб кюнлерим болады, сен былай этсенг. Мен сеннге не хата этген эсем да, билмейме, алай а ахыратдан къобуб келген кѣрмегенбиз. Хусей да келлик тюлдю, мен да мындан ары тѣзеллик тюлме», — деб, къол джаулугъу бла терин да сюрте, биягъынлай Кермагъа да джити къараб, атына чынгаб миниб, Тобчукъ кѣзден ташайды.

«Сен мени джазыкъсынмайса, ол къолан башынгы джазыкъсынаса, Хусей ахыратдан келмезликча, мен да сеннге баргъандан эсе, ахыратха барырма», — деб Керма, Тобчукъ къатында сюелиб тургъанча, ёрши къараб сѣлешди. Алай тургъанлайына Софьяны эслѣб:

— Оу, сен а къайдан чыкъдынг, не этесе былайда, не болгъанды? — деди.

— Джукъ да болмагъанды, бизге бир къызчыкъ келгенди, бир да къарыусузду, кесини тилин да ангыламайбыз, анам санга ийген эди да, эртденли сакълайма», — деди Софья. Керма бла Софья юйге келселе: къызчыкъ аязыб, джукълагъанчыкъ да этиб тура. Нашко, Керма кирир-кирмез:

— Тоба-тоба, эки кѣзюмю тот этиб къойдугъуз да, аллыгъызгъа къарата,— деб, Кермагъа тѣрт бюкленнген бир къагъытчыкъны узатды. Қагъытчыкъ асыры эски,

кир болгъандан, джазыулары кючден таныла эди. Керма бир кесек да мычыб: «Оу, мен джарлы, Хусейни хатыды бу»,— деб къагъытчыкъны кёкюрегине кыса, анасны къатындан арлакчыкъгъа джаплады.

«Багъалы Кермаханым, бу письмочукъ сени менден алгъа кёрюр деб муратым алайды, бу кызычыкъ, мен сау болсам, сени письмонгу Кермагъа табдырма,— деб меннге ант этгенди. Мен муну анасы бла бирге пленден къутхаргъанма, къалгъанын кеси айтыр, джауну къаушатыб барабыз, хорлам бизни джаныбыздады, алай а, тубербизми, билмейме, анама кёз-къулакъ бола тур, бу кызычыкъгъа да болушалсанг, кёрюрсе...»

Андан къалгъанын не кюрешди эсе да чыгъаралмады. Къызычыкъ да уянды, Керма окъуб бошаргъа. Орундан къобуб келиб, Керманы бойнундан къучакълады. «Мен сени къайда кёрсем да, танырыкъ кёре эдим, къалай туура сыфатлай эди Хусей сени тюрсюнюнгю»,— деб, дагъыда къаты кысды арыкъ къолчукълары бла Керманы бойнундан. Керма да, къызычыкъны къучагъындан иймегенлей, хапар соруб башлады. Къызычыкъ, ашыкъмай, хар сёзюн кесгин ангылатыб, хапар айтады:

— Мени атым Лизады, онбеш джыл болады меннге. Атамдан къазауат джангы башлангандан бери да джокъду хапар, ол партизанла бла эди. Биз Ригадан узакъ болмай бир элчикде джашай эдик. Фашистле бизни шахарны алгъан сагъатда анам, къарт анам, бир гитче къарнашчыгъым, мен джукъгъа кеталмай къалгъан эдик, къарт анамы ауругъаны амалтын. Фашистле бютеу партизанланы юйдегилерин тутуб, кюндюз заводда ишлетиб, аш бермей, кече да юйюбюзге иймей, онгсуз этиб тура эдиле. Къарт анам бла къарнашчыгъым ачдан ёлдюле, ол огъай анамы аланы басдырыргъа да иймеген эдиле, итле. Анам бла мен да бек къарыусуз болуб, ишлеелмей тохтагъаныкъда, ол бизничаланы

джыйгъан баракга бизни да атхан эдиле, бек къарыу-суз болгъанланы алыб кетселе, аланы экинчи биз кёрмей эдик. Биз да алай эте тургъанлай, Совет самолетла келиб, бомбаланы атыб тебретиле. Фашистле келиб, къутургъан итлеца, бизни барыбызны да шокла бла тюртуб, товарный вагонлагъа джыйыб, эшиклени этиб кетдиле. Алайда уллу уруш болду, бизни аскерлерибиз ол кюн биз джашагъан джерни алыб, бизни бош этдиле. Бизни партизанла биргелерине алыб, хар кимни бирер джерге ашырдыла. Узун, кенг джауорулу джаш, анамы да мени да танкасына миндириб, бир эчкиге келтирди, алайда кеч болуб, биз да ала бла къалдыкъ. Ол кече бизге: «Энди сизни элигизни кюйдюргендиле, юй да, джан да къалмагъанды, къайры барлыкъсыз?»—деб сорду. Анам: билмейме, джокъду барыр джерибиз, мени адамларым болгъан джерде, туугъан элимде, джаула... Разы болсагъыз, биз сизни бла къалыр эдик, аш этербиз, кир эскигизни джууарбыз, сизге джюк болмазбыз, бек разы болуб, къарыуубуздан келген затны этербиз, билеме къыйын болгъанын, алай а джокъду барыр джерибиз».

Хусей бек сагъыш этиб, былай айтды: Къыйынды бизни халыбыз, кресиз, сен тишируу, бу сабий. Мен таулума, бизни таба баралсагъыз, ачдан ёлмез эдигиз, бизни миллет къонакъны эшикде къоймайды, анамы сау табармысыз, билмейме, ол бек къартды, ма къарнашларым барысы да менича къазауатдадыла, бу мени сюйген къызымы адресиди, анга барсагъыз, ол сизни инджитмез, сау болсакъ, тюбеширбиз, иги джолгъа барыгъыз, Керма мени кёзюмден кёрсюн сизни»,—деб, Ташкёпюрге къалай барлыгъыбызны джазыб, бу къагъытчыкъны да бериб, алайда товарный поездге миндириб, кесини азыгъын да бериб кетген эди. Ма буду мени хапарым.

Керма кьагъытчыкъны бир он кере окъуду болур. «Бу кьгъытчыкъны сениге берген адамны мени орнума кёрюрге, кьалгъанын кеси айтыр»... деген джерин окъуй, кьызчыкъны да кесине кьысыб, башын сылаб кёлуне кёб зат келди. «Арабий, сау болурму экен, бу кьагъытчыкъ кьаллай бир айланганды, дагъыда джылтырмай мени кьолума джетди, ах, Хусей, сен да сау-эсен келсенг мунуча, сени алыб а ким келир меннге, огъай-огъай, мен тели, не сандыракъ этеме, ёлген сауму болад да, деб Керма сагъышха кетди. Не дыгалас этди эсе да, ол бюгеча джукълаялмады, ай да, анга эришгенча, ариу бетин терезеден кьаратыб, бир да батаргъа унамады, Керма туруб терезеден кьарады, кечени ариулугъу, джукъуну кемлиги Керманы чакъыралла. «Къалай ариуду бу кече, таула да къалай рахат джукълайдыла. Кьобанны ариу тауушуна терекле да эжиу этгенча, аз ариу аязчыкъ экисини да шууулдагъанларын бир-бирлерине кьоша кьайры эсе да алыб баргъанча кёрюнеди. Керманы джюреги да бюгече ол аязчыкъгъа негер болургъа табса, аны бла учуб айланникъ эди, къалайлагъа барлыкъ эди эсе да. Аны Керманы кесине кьояйыкъ... 7—8 джылны джюрекни басыб тургъан, биргесине айланган таза сюймеклиги кьайда болса да Хусейни табарыкъ болур эди.

Керма, кёб сагъыш да этиб, сууукъсурагъан да этиб, барайым энди юйге, джукълаялмасам да. Менича бир насыбсыз болмаса, кече чыгъыб айланган боламыды, адам кёрсе да, не айтады», — деб башын ёрге кёл-тюрсенинде, Тобчукъну терезесинден да джарыкъчыкъ чыгъа, кеси да арбазда ары бла бери бара тургъанын эследи. «Нек джукъламайды бу насыбсыз а, огъесе ишгеми тебрегенди, ах, мени кёрдю эсе, не айтды болур, аны ол хайыуан джюреги мени джарсыууму ангы-

лайды, кесича умут этиб, таб аны ючюн джукъламайд деб да къояр»,—деб, Керма юйге гузаба кирди.

Нашко башын кёлтюрюб, «ий, тели къыз, эшикде танг атдырыргъа ант этмеген эсенг, не этесе аллай бир арбазда, алай кёб тура турма кече арасында, ол ушагъыусузду, къоркъаргъа да боллукъса»,—деб, тынгысыз болгъанын билдирди. «Анам, бир ариу кече эди да, юйге кирирге кёзюм къыймай, бир кесекчик олтурдум. Джукъла сен, къайгъылы болма»,—деб анасыны бетин сылай барыб, къатында джастыкыгъа таянды. Экиси да бир да къалкъыу эталмадыла, бир-бирлерине джукълагъан кибиб этселе да, экисини да эки тюрлю джарсылары, джаралары. Керманы нек джукъламагъанын билесиз, анасы уа къайдан джукъласын, баласы инджилсе, ана джюрек тынчлыкъ табмайды. Бу сагъатда джарлы Нашко аскерде ёлген эки джашын да, баш иесин да, къызын да унутханды, энди бу джангыз джарлы бир юй болгъа эди деб, андан сора къайгъысы джюкъду.

Тобчукну Нашко джаратхан да этеди, алай а Керма аны кёрюб болмагъанын биледи да, джукъ айтыргъа къоркъады. Бюгечеден табыракъ заман табмам, танг атар-атмаз ишге кетерикди, кече да уятыргъа кёзюм къыярыкъ тюлдю, не боллукъ эсе да, бир сагъыныб кёрсем деб, Нашко Кермагъа:

— Джукъла, къызчыкъ, тангга кёб да къалмагъанды, Тобчук да туруб айланады, хариб, заман джетиб къаллыкъды»,—деди.

Керма анасыны не ючюн айтханын сезиб, «антсызды тохтаса, ол алындуу, аны гугукчады эртде къобууу, «аман тюбге къалыр дегенлей», ол къалгъанды да, бютеу тийреде джашланы орнуна ишлегенча бир кёреди кесин, не этесе аны къайгъысын а», деб башын джаба тебреди.

— Къой хариб, кызычыкъ, нек айтаса алай, иги джашды, башын джюрютген, юйюн да тута билликди, ол джарлы анасы аны сау кѳрге эди, хариб. Замансыз, баласына термиле кетди. Тобчукъ а, не этсин, ол да джарлыды, кеси джангыз, бѳрюча, юйге атылыб, эркиши. Аскерден да сыйы бла келгенден, майна ненча медалы барды. Алай а, не келсин, насыбы джокъду ансы, андан, бусагъатда къой эсенг, къазауат болгъунчу да ким къаллыкъ эди. Не дединг, кызычыкъ», — деб, Керманы сѳлешдирирге онгсуна, къатына барды.

— Къой, анам, къой, къалкъыйыкъ, — деб Керма, анасыны сѳзюн мындан ары созаргъа излемегенин билдире, кѳзю къалкъугъа кетди. Тюшюнде Керма: бир уллу ариу тюзде Хусей бла гокка хансла джыя тургъанча, Хусей да гокка хансланы, эм ариуларын джыртыб келиб, Кермагъа узатханча болуб, асыры джунчугъандан, гокка хансларын къолунда туталмай, ийнб къойгъанча уяларакъ да болуб, энишге ийилиб, гокка хансланы алама дегенлейине, джел уруб, гоккаланы сюрюб алыб кетди, Керма да эки къолу бла гоккаланы орнуна топракъны алыб къалды. Джюреги бек къыйналды, уянганында уа, эки къолу бла да тѳшекден къаты тутуб, кѳзюнден да джыламукълары келе, анасы бла Тобчукъ да юсюне ѳре сжелиб, юйню да кюнню биринчи таякълары толтуруб тургъанларын эслеб, къайда болгъанын иги айыралмай, «Хусей а не болду?» — деб сорду.

«Керма, кечге къалмай кел, бюгюн сени звенонгу саугъалагъан этерикбиз, областда, край да биринчи орунну алгъансыз. Тѳбентин келген тамадала да 9 сагъатда бригадагъа келликдиле», — деб гузаба-гузаба, биягъынлай мангылай терин да сюрте, Нашкону да къолун тутуб, Тобчукъ арбаздан чыгъыб кетди.

Ол баргъаны бла Тобчукъ атыны да башындан тутуб сагъыш эте конторгъа келди. Алкъын конторда киши да

джокъду, джангыз сакълауул болмаса, Анга да салам бериб, Тобчукъ конторгъа кирди. Аллына къагъытланы алгъанды, алай болгъанлыкыгъа, бюгюн иш башына кирирге унамайды. Ол кетген кечени кёзюне кёргюзюб, джукъламай тангга чыкъгъанын, Керманы да кече арбазгъа чыгъыб айланнганына сейирсине, андан да бек танг атар-атмаз Керманы къатына къалай баргъанына уялгъан да эте, бюгюн собранине (джыйылыу) боллугъун Кермагъа къой эсенг, саулай бригадагъа айтханын да эсине тюшюре — быланы барын да тюшюнде кёргенча болуб, Керма да бу джол урушмай къойгъанына да къууана, кеси аллына ышара-ышара, къагъытларын ариу джарашдырыб бир джашил папкагъа джыйды. Ол аланы джыйыб бошаргъа, колхозну председатели да, Тобчукъну кёрмеген кирик, юсю бла кесини кабинетине атлаб, телефон бла шахаргъа сёлешеди. «Халло, халло, облсовет? Колхозну председатели, эл советни депутаты Уланов джолдаш сёлешеди, телефондагъы уа кимди? Мен Уланов джолдашма...», «Тынгылагъан сакълауулду. Уланов джолдаш, алкъын киши джокъду, джыйырма минутдан джангыдан сёлешигиз, огъай десегиз, кереклигизни айтыгъыз, мен джазыб къояйым», — дейди. А-а, сау болугъуз, мен сизни бла иш тындыралсам а, не хата бар эди, мен, къайтарыб айтама, Уланов джолдашма, комиссияны конторда сакълайма. Мен да, къалгъанла да, деди.

Тобчукъ да, мындан бек чыдаямлай, тейри, Уланов джолдаш, сен кесинг суйгенча, сый бергенча, адамла, артыкъсыз да колхозникле, суйселе сени, эл советге къой эсенг, СССР-ни Баш Советине депутат этер эдиле, къарауулгъа да аланы несин джармалайса, ишни къызыу сагъатында не сакълагъан керекди, комиссия да, барыбыз да ишлеген джерлерине барырбыз, алайда саугъаларын да берирбиз, баш кюн а эл клубда джыйылыу

ингир этиб, бютеу ишчилеге, эллилеге де билдирирбиз. Кёрсюнле, оюм алсынла алчыладан кълалгъанла да, мени акъылым алайды, бригадабызда сакълаб турлукъдула ишчиле, тюнене правлениеде да алай айтыб оноу этген шой эдик да. «Тобчукъ, сени пенг да иги эди, алай а сен, кълалгъанланы кёзлеринде чёбню кёргенингча, иги джаш, кесинги кёзюнгде терегинги кёре билсенг, сеннге бек иги боллукъ эди. Мени председатель да, советге депутат этгенле да сени кёрмей къоймагъандыла, алайлыгъын бил, иги джаш, энди бюгюн мени кълалгъылы этме да, сен Кёрманы кълалай суратларыкъса, сени анга муратынги билмеген джокъду, сен бригадир болгъанынги биле болурса»,— деб, бригадир деген сёзню айыртыб чертди. «Ой, сени, огъесе, «джолдаш Уланов» суратлагъан кълал эсенг, орденин, медалын да кесим огъуна тагъарма кёкюрегине, нек уялама, суйсенг, алай кълалны суй ансы, аны айыбы джокъду, аллай кълалларыбыз кёб болса, колхозубуз миллионер эртде боллукъ эди». Уланов джолдаш Тобчукъну асыры суймейди, кёрюб болмайды, дерге да болмаз, алай болса да, хаман тюртгенлей турады, Тобчукъ а аны асыры сан этмейди, кесини ишин не заманда да джарсыусуз бардырады да, сора не кюрешсе да, джукъ эталмайды.

Председатель, Тобчукъ айтханлай, кимден да кесин уллу кёрген, бек суйген, мен барындан да аламат болгъаным ючюн председателме, деб акълалы алайды, правлениеде кишиге хазна сёз бермейди, алай болса да хаман ол айтхан болуб да бармайды. Бу джол а Тобчукъгъа илешгени не ючюндю десенг, «Стахановка» атны Кермагъа бермей, кесине джууукъ джетген бир ийнек саууучу кълалгъа берирге эди мураты, алай а тюзлюк кълалда да хорлайды, бу джол а джолдаш Улановну айтханы болмады. Тышындан джарыкъ болургъа кюрешеди Шахарбий, алай болгъанлыкъгъа, джюрегинден ха-

пар бети айтыб турады. Бууунунда да, къара джассы сахтиян бауу бла, бир трофей алтын сагъаты барды, анга да дженгил-дженгил къарай, кесин тюзетиб джолгъа чыкъды, олсагъат къонакъла да келди. Саламлашыб бошагъанларында, бригадагъа ётюб кетерге тебреген эдик да, сизни эслеб, конторгъа къайытдыкъ, тебрегиз, — дедиле. Барысы да машиналагъа миндиле.

Къобанны бойнунда уллу ариу терек бачхала, чыммакъ акъ чагъыб, алма, кертме, шабдал дагъыда башха терекле, аланы аралары бла да ууакъ урлукъ салыныбды. Къызла, нарат тереклеча, тизилиб, ийнар айта, чагагъа кызыбдыла, ариу аязчыкъ да кызыланы ийнарлары Къобанны шуулдагъанына кшоша, къонакъланы аллына бир тюрю ариу таууш этдириб алыб келеди.

Къонакъла да арлакчыкъда, табигъатны бу сейир сезими дженгил бошалыб къалады, дегенча, кызыланы туураларында тохтадыла. Игитда, чыммакъ акъ чакъгъан кёгет терекле, джаб-джашил таула, чегетле, терекле кибик чагъыб келген ариу кызыла — бююн былагъа къууанмазлыкъ ким болур.

Къызла ол келгенлери бла къонакъланы алларына джетерге, табигъатны ариулугъуна тамам эс ийиб тургъан къонакъла, джунчуяракъ да болуб, кызылагъа бирден джылы салам бердиле.

—Ой, сау болугъуз, хош келдигиз иш-ни кьоїдукъ,— деб кызыла, чагаларын бирден джерге ата, къонакъла бла саламлаша, ёрге сюелиб тохтадыла.

— Сау болугъуз, адебли болугъуз, сыйыгъыз уллу болсун, джигит таулу кызыла, бююн а иш кьоюб къркьуталлыкъ тюлсюз, адетигизни этербиз, сыйыгъызны да кёрюрбюз, келгенибиз да сизни сыйлар ючюндю, — деб, джигер-алчы звеногъа, деб алтын окъа бла джазылгъан кызыл байракъны Кермагъа узатды келгенлени тамадалары.— Къызла, байракъ да сизге алай къуру

бармайды, юсюнде да ачхасы барды, а сизни звено башчыгъызгъа да Баш Советни Президиумуну буйругъу бла ма бу орденни беребиз,— деб, Керманы кёкюрегине «Знак почета» орденни такъды.

Керма, асыры джунчугъандан не айтырын да унутуб, муну меннге нек бересиз, ма быланы барына да беригиз,— деб тегерегинде кызыланы кёргюздю.

— Да, экинчи келсек, кызыланы барына да келтирирбиз, бу джол муну сапга берсек, кёллери къалмаз. Бу медаль да сизни бригадиригизге болсун, къалай кёресиз?— деб комиссияны председатели, накъырда эте, кызылагъа сорду. Джууабны орнуна ишчиле бары бирден уллу харс уруб, бирем-бирем Керманы къучакълаб, Тобчукъну да къолун къаты кыса, разылыкъларын билдиредиле.

— Кызыла, хорламны биринчи джылы, эм бек кыйын джыл, ёре сюелген хазна зат джокъ, сиз аны барын орнуна салыргъа джаула чачхан эл мюлкню ызына джыяргъа бек кёб юч керекди, сиз хар биригиз экишер адам болуб ишлегенсиз, колхозгъа да уллу хайыр бергенсиз, быйыл джылны да мардасындан артыкъ планын толтурурсуз деб ышанабыз, энди сау иш этигиз. Къуру да былай тюбешейик, сау къалыгъыз,— деб келгенлени тамадалары алгъа, къалгъанла да аны ызындан, кызыла бла джылы саламлашыб, кетдиле.

Кызыла да, ала кетгенлей, ауур джюклерин юслеринден атханча, барысы да кёллерине келгенни айтыргъа разылыкъларын билдире, Тобчукъну Керманы да арагъа олтуртуб, накъырда сылтау бла, кёллерине келген иги ырымларын айтадыла.

Бюгюниге дери ауузундан сёзю чыкъмаучу Нурсият, бусагъатда кишиге да сёз джетдирмей, ким айтырыкълары да мен айтыб къалайым дегенча, аллына къараб сёз башлады:

— Къызла, айыб этмегиз, мен, барыгъыздан да кичи болуб, алгъа сёз башлагъаныма. Мен кёлюме келгенни бир айтыб къояйым, сиз анга огъай демезсиз деб турама. Бюгюнден бек мени кёбден бери джюрегим къууанмагъанды. Къызла, чырт ийнаналмайма, ол огъай, тюшюмдеча болама: бизни звено крайда биринчи орунну алгъан, биринчи къыйын джылда, ол барыбызгъа да насыбды. «Сюрюучю аман болса, кьой семиз болмаз» дейдиле, бюгюн бизни биргебизде, беллерин ёрге сюемей, ишлеб да туруб, бизге тамадалыкъ да этиб айланган ма бу эки джаш адам элни аллында бизни да къыйыныбызны табдырыб, кеслери да баш болгъанларына мен таза джюрегим бла къууанама. Бери бир къарагъыз, Керманы бети да ма бу къызыл байракъча болгъанды, мени айтырымы биле болур, ма бу байракъ бла берилген ачханы биз, къызла, барыбыз да разы болуб, былайда бригадабыз бла къууанча джоябыз, энди бу бюгюн берилген орден бла медаль бир джолну барсала, бир юде болсала, андан да бек джарашырыкъдыла. Керма, урушма, биз сени бек сюебиз, кюн сайын айтханынги этебиз, сен да бизни разы эт, Тобчукну кёлю да къала болур, алай а аны андан сора хатасы болмасын, «къыйналса да, хариб, джашай барыр Керма бла!» — деб Нурсият, Тобчукгъа да кёз къыса кёлюме келгенни айтды.

Керма, керти да, Нурсият айтханлай, къыб-къызыл къызарыб, къатында къырдышха чанчылыб тургъан къызыл байракъны чачакъларын санагъанча эте, кесин къалайгъа джашырыргъа билмегенча, уятлы болуб, бетин байракъны къыйыры бла джаба:

— Болду энди, гитчечик, сен былай сёлеше биле эсенг, ол къызлагъа сёз берилген заманда бир джукъ айтсанг а. Сен иги келечи боллукъ кёреме, келигиз, болду энди, --- деб чагасын да алыб ёрге къобду.

— Огъай, тоба, Нурсият айтханнга джууаб алмай, ишни башлаяллыкъ тюлбюз, — деб къызла, Кермагъа джюреклеринде болгъан иги иннетлерин, муратларын бюгюн ачыкъ этиб,— ариу сууун ким эшикге тегеди, хаман да сен былай турлукъ тюлсе, кыйынлыкъгъа барыбыз да бирден кыйналдыкъ, энди къууанча да джол берирге керекбиз, сыйынг уллу болсун, кѳб намыс этдинг, джууаб сакълайбыз сенден, — деди.

Керма, баш энишге къараб, не хо, не огъай демей, къызланы алларында чага этиб тебреди.

Тобчукъ а кеси кесине, «билмей тургъанлайыма, бу игилик къайдан чыкъды, кетейим, Керма биягъы бир ачыуланнгынчысына, алай болса да, тынгылаб тургъаныма айыб этерле», деб кѳлюнс келе:

— Къызла, мен не заманда да сизни айтханыгъызыны джарты этмегенме, энгда мен мындан ары сизни мыдах этмем. Нурсият а меннге бек сынаб къарады, «джангы айгъа салам бергенча». Айтханына да огъайым джокъду, тейри, озса да сизге озсун, къызла, унамасам да, сиз кѳбсюз, айтханыгъызыны этдирликсиз, андан эсе джанлай барайым. Ким биледи, айтханыгъызыгъа сокъуранган зат этерсиз,—деб, накъырда бла аллына атлай, дагъыда ызына айланыб:— Нурсият, бюгюн сени хар айтханынга да разыма, алай а къоркъма. Сиз саугъагъызыны кесигиз сау ашагъыз, сен айтхан къууанч болса, сени бетинги уялтмазгъа сѳз береме. Сау къалыгъыз!—деб, атына да миниб, тереклени ичине ташайды.

Къызла, бюгюн кеслерине бир джангылыкъны ачханча кѳрюнюб, Керманы тынгылагъанына да къууана, ол кюн ишлерин да битдириб, юйлерине кетди. Кѳбден бери кѳрмей тургъанча, Керма да юйге алай келди. Аны башында бу сагъатда бек кѳб сагъыш барды: Хусейни письмосу, ѳлген ханары, Лиза, акъыллы ала кѳзчюклери бла, ол къагъытчыкъны къалай табдыргъаны,

тас этиб кьоймай, эртден бла Тобчукну да келиб юсюне ёре сюелиб тургъаны, барыны юсюне да бюгюн ала ны саугъалагъанлары. «Ол Нурсият а, ол бурху затны сёлешиюн кёресе. Мен ачыулана, тынгылай тургъанлыгъыма, тенглерибиз оноуубузну этиб айланалла, ненча тюрлю зат болду бир кюннге. Ала тюз айта болурламы: Анам къарт, Софья окъургъа керекди, энди Лиза да анга кьошулду, экиси да бирге окъурла, джангыз кесим барын да баджаралырмамы?»— деб, джюрегиинде Тобчукгъа бир орун излерге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа, табмады.

Юйге келгенинде, Лиза да ариу башчыгъын да тараб, Софьяны бир кьолап алакътый чёбгенчигин да кийиб, бетчиги бир ариучукъ болуб тура эди. Керманы аллына чабыб:

— Кёргюзюгюз орденигизни, Хусейникичамыды, огъесе ишчилеге башха тюрлюлеми бередилене?— деди.

— Къайдан билесе, не орден, ким айтды?

— Колхозну радиосу.

Къагъыт коробкачыкъдан, алтынча джана тургъан знакны чыгъарыб, Керма къызчыкъны кёкюрегине такъды. Лиза, къууаныб, эки кьолчугъун да джаякъларына салыб, орунга олтуруб, бир кесекден: «Кёбден бери меннге былай иги болмагъан эди, меннге уа энди игиди. анам а не эте болур, Хусей андан бери нек иймегенди бир письмо. Ахыр письмосу бу мен келтиргенми эди экен? Къарт анам бир затланы айтханды, иги ангылаялмагъанма, Хусей саумуду экен?»— деб ахсынды.

— Сен алкъын гитчечиксе, Лиза, секи сабий башчыгъынга аллай уллу сагъышла керек тюлдюле. Тамбла мен школну директору бла сёлешейим да, барырса, Лиза, былайда школгъа, огъесе, Микояндамы окъурса? Ананга сагъыш этме, излербиз, сауду ананг, саула уа къалайда болсала да бир-бирлерин табарла, келирле, а

Хусей а энди бизге келмейди, ёлгенди урушда, сен тюз айтаса, ахыр письмосун сен табдырдынг бизге, энди сени аны кёзюнден кёрюрге, къарыууму сенден аямам, бу юй сеннге да, меннге да бирчады, анангы да табарбыз,— деб къызчыкыгъа кёл эте, Керма, ахсына-ахсына орунланы да этиб, анасына да:

— Биягъы мен джукълаб къалырма, анам, эртдерек уятырса,— деб джукъларгъа кетди.

Эртден бла эртде къобуб, арбазны сибире тургъанлайына, Тобчукъ бла Османны джууукълашханларын эслеб, юйге кириб кетерге умут да этди Керма, алай болса да, кеталмады не эсе да. «Не болгъанды меннге, джюнге тюшген таукъча»,— деб кеси кесине айыб эте, алай туракълады.

— Танг ашхы болсун, Кермахан, бу арбазны да тюбюн ачыб къояса, кюн сайын кыра-кыра, огъесе, сен да, Тобчукълай, джукълаялмай, кесинге иш табаргъа кюрешибми айланаса? — деб Осман накъырда этди.

— Да, Осман, сиз а, танг атмай, уугъа бармагъан эсегиз, арбазыгъыздан чыгъыб нек айланасыз ансы, бизни арбазны кыргъаныбызда уа не барды..

— Да, «эртде тургъан атны табаны тай табар»— дейдиле да, биз да бир джукъ табармы эдик деб чыкъгъанбыз...

— Да иги джолгъа барыгъыз, меннге тюбегенигиз не аман болду, джукъ табмагъаныгъыз болса, менден кёрлюк болурсуз. Алай а, ким биледи, мен алай огъурсуз да болмазгъа болурма.

— Да, къайдам, Кермахан, табхан а этгенбиз тайны, туталсакъ. Аркъан атаргъа кёзюбюз кыймайды, алайсыз а кесин тутдурмайды.

— Да, экигиз бирге бир тайны туталмазлыкъ болуб, нек джолоучу болгъансыз сора?

— Да мен а тутарма деб турама, алай а Тобчукну чоту эл берген джомакъчады ансы.

«Тобчукъ» дегенлей, Керма кызыарыб, Тобчукну айтханлары да, тюнене кызыланы этгенлери да эсине тюшюб:

— Да, айт джомагъынгы, — деди.

— «Не барама, барама, балта узуну баралмайма» — керти да муну иши былайды, Керма. Энди, мен сеннге сен билмеген джангылыкъны айтырым джокъду. Нашко бла мен эртде селешгенме, ол разыды, «кеси разы болса, мен бек сюеме Тобчукну» — дегенди. Экигиз да эки тенг адам, бир-биригизге тыйыншлы, муну да быллай бир инджитиб турма да, Тобчукъ къарнашым болса да, Хусей а тенгим эди, тейри, аны сау эталлыкъ болсакъ, экибиз да ёлюр эдик, не келсин, аллай адет джокъду, бюгюн сенден арт сёз алмай кетерик тюлме, айтханымы этмесенг да, унарыкъ тюлме.

— Да, сау бол, Осман, сен мени адамгъа сапаб, къайгъырыб айланганынга, бюгюн мен санга джууаб бералмам, иш да бир кесек къорасын, бусагъатда аллай заман табылмаз кишиге да.

— Сен разы бол ансы, заман сеннге къурман болсун, ол табылады, къоркъма, джыллыкъ планынгы да толтура шойса да?

Тобчукъ да уялыб, «эки аягъы бир уюкъгъа тыгъылгъан» дегенлей болуб, кёб селешиб кёлюн чыгъарыб къояр деб къоркъа:

— Осман, сен а бир кызысанг.. — деб не эсе да айтыргъа тебregenлей:

— О, тохта, тохта, сен «ойдемез», сеннге къыйналгъан чакълы бир къыйналмагъанлай, кесиме эки къатын да алырем, туурасындан къараб ахсыныб, башынгда да туклеринг къалмай, джюрегингдегин да бери айтмай, къарт болуб бараса, мындан озсанг, сеннге, Кер-

ма кьой эсенг, Пачахан да келмез, оллахий,— деб, Тобчукъа хыныракъ джууаб этди. Пачахан а кимди десе-гиз: ол, сайлай-сайлай, эрге бармай къалгъан, къарт кызыды.

Осман энгда бир тели сёз айтыб уялтхынчы джанлайым деб, Тобчукъ Османны ашыкъдырды. Осман не кю-решди эсе да, Кермадан бюгюн сёз алалмады.

— Осман, кьой бир, бусагъатда ол тюлдю къайгъым, ишни къаты сагъатында, къара тегерекге, менден онгсуз табмадынгмы Тобчукъга. Майна, къаллай иги, джигер кызыларыбыз бардыла, къайсысы да барлыкъды анга, нек зор этесе бу джарлыгъа, алай а айтырым: сен буса-гъатда кимни келтирген къайгъыны да кьой, ашыкъма, бачха, сабан да джыйылыб бошаргъа, заман да табы-лыр, экибиз ад бирге излербиз келинликни.

— Тейри, Кермахан, айтханынг тюздю, кертиди, иш-ни заманыды. Мен да бюгюн-бюгеча деб къадалмайма сеннге, сёз бер дейме ансы, къаллай бир суюсенг, аллай бир сакълайыкъ, бусагъатда сен эртде бригадирлей этиб кьойдунг да. Эсингдемиди ол чам ийнар:

Алай деген къалай болады,
Меннге да бир сорулмай,
Эрге барыргъа боллукъ туююлдю,
Къачда сабанла орулмай»...

— Тоба, ол а акъыллы бригадир кёре эдим, сиз а кесигизни къайгъыгъыздан сора...— деб Керма, сёзюп тугел бошай, Османнга сёзю мындан ары созмазгъа излегенин билдирди.

Осман а, чыртда сёз алмай кетерик тюлме, ёмюрде келечн болмагъанма, мындан сора болгъан да этмем ки-шиге келечи, муну уа тындырмай кетмем, не суюсенг, аны эт, келечиге ёлюм джожъду, дейдиле, кетерик тюл-

ме, сенден сѣз алмай,—деб, Қермагъа къадалыб тохтады.

— Айтханма, Осман, айтырымы, «айю дугъуманы кѣрюб болмай эди, ол да аны уясында бите эди» дегенлей этесе сен меннге, сени да болур ишинг. мен да ишге хазырлапыргъа керекме, айтханма бир кере, ишни кызыуу да бир кетсин да, аны юсюнден сѣлеширге да табылыр бир рахат заман, айыб этме,—деб юйге кириб кетди Керма. Осман, керти Қерманы алыб Тобчукъну юйюне салгъанча кѣрюб, кеси кесине бек разы болду. «Ма кетиб къалсам, бир зат да эталлыкъ тюл эдим. Тутхан ишинги къаты баджаргъан а игиди»,—деб, кеси аллына мурулдай, Тобчукъну ызындан кетди.

ЕЛЧЕЛЕННГЕН ДЖАЗЫУ

Телефон бла сѣлешген Аскер эди. Шабат кюн. Хар йыкыны бу кюнүнде Аскер бла Фаризат, кишиден да тартынмай, кишиден да кѳоркѳмай сѣлеширге бола эдиле. Хар шабат кюн сайын эртден бла Аскер, ишим барды неда тенгим бла бир кесек шахмат ойнайым, деген сылтау бла юйден кете эди. Сагъат бир онлагъа кабинетине кириб, эшикни да бегитиб, телефончу къатына олтура эди. Фаризатны да бу кюню къалгъан кюнледен суйген кюню эди: кесини он джыл болгъан Заирачыгъы бла ючюнчю этаждагъы бир комнатлы квартирасында эртденден ингирге дери туругъа джаш тиширыу бек сую эди...

Бу иш былай баргъанлы иги кесек заман болады. Биргелерине ишлегенле Аскер бла Фаризатны арасында бир джунчумакълыкъ болгъанын таный эдиле. Алай а аны юсюнден тышындан киши джукъ айтмай эди. Энди Аскер — бу уллу ишленмеклиги да болгъан, адамгъа сый да бере билген адам, джашауу бузулгъан джаш тиширугъа иште да кечмеклик сала болур..

Кимни акъылына келлик эди бу гитче шахарчыкъда джылы келген, юйдегили эркишиге быллай тукъум уллу суймеклик келир деб. Алай а эндиге дери да Аскер суймеген тиширыу бла джашагъанды дерге да боллукъ тюлдю. Огъай, ол алай тюлдю. Аскер ёмюрде да унутмаз: ол армиядан да джангы келиб, кесини да бир ариу заманы эди, сора аланы юйге ариу Салиманы келтиргенлерин — элде Салима айтылгъан къыз эди, кеси да

тиге-биче да билген, эл тойлада да джулдузча джанган бир кыз эди.

Дагыда бардыла Аскерни эсинден кетмеген затла: къаллай кёлю бар эди аны биринчи болуб джашчыкъ туугъанында! Неуа узакъ Ленинградда дипломун джакъларны аллы бла кесини тау элинден кызчыкъ туугъанды деб телеграмма келгенинде уа?

Неуа Аскер шахарда иште джарашыб, юйдегисини ары кёчгени уа?.. Айтыудан, бу юйдеги насыбдан толду эди кюнлени бирине дери. Ол да не кюн эди десегиз, Аскер ишлеген заводда инженерлени илму джыйылыуу болгъан кюню эди. Ол кюн Аскер президиумгъа олтурмай, ал тизгинледе олтургъан эди — докладлагъа тынгыларгъа алай таб кёрюб—мында айтыллыкъ затла Аскерни диссертациясы бла байламлы эдиле. Эртденбла келгенлей да эслеген эди Аскер Фаризатны бююн аны ариу санларына таб джарашыб, бал бетли чачы бир тюрлю бир ариу болгъанын. Кёк чындай костюмю бла уллу сары ташы болгъан медальону аны бетини аклыгы бла джаякъларына къан ургъанын артыкъ да бек черте эдиле. Сора, саулай залда олтургъанла да анга къараб, ол да папкасын бир къолуна алыб, таукел атлаб трибунагъа баргъанында, Аскер, кеси билмей тургъанлай, ручкасын хурджунуна салыб, блокнотун да джабыб къойду.

Джыйылыуну магъанасына кёре, Фаризатны доклады да къуру техника сёзледен толду эди. Аскерни кёлюне, бу ариу тиширыуну бу ариу ауазы бла ол техника сёзле бир-бирине джарашмай кёреме, деб да келди. Бу ариулугъу бла, быллай тиширыуу бу кыйын, эркиши профессияны нек тутхан эди?.. Алай а, къалай бек ёсгендиле бизни таулу тиширыуларыбыз,—деб, Аскерни башында тюрлю-тюрлю сагъышла ойнай эдиле.

Фаризатны докладыны темасы Аскерге дженгил за-

манда керек болгъан эди, таб ол ийыкъны аягъында шабат кюн огъуна. Ол Аскерни биричи звоногу эди Фаризатны юйюне. Саламлашыб, баш кюн докладын ала келирин излеб, къыйнагъанына кечмеклик тилеб, трубканы салыб къойгъан эди.

Мурат кетгенли Фаризатны юйюнде эркиши хазна селешмеген эди. Мурат кетгенли уа төрт джыл. Къалай бош затла ючюн чачылгъан эди Фаризатны юйдегиси. Къалай къыйналгъан эди бу затха Фаризат, ёмюрде Заирачыкъдан сора кишиге орун табылмаз джюрегимде мындан ары, деб тура эди джаш тиширыу. Мурат сокъуранган да этген эди, эски-чирик адетле бла, «юйде тиширыу эм алгъы бурун атагъа-анагъа келин болсун, къалгъан ишин артда этер, кърал къуллукъ да андан сора» деген меджисуулукъ оумла бла юйюн чачханын ангылагъан эди.

Алай а Фаризат, юйдегисин сакълар ючюн къыйналгъанын эсине тюшурсе, кечмеклик табмай эди Муратха, джюрегине салгъан джаралары кючден сау бола бара эдиле. Энди уа бу затла кенгдиле. Бусагъатда Фаризатны джюреги толубду, башха адамгъа суймекликден толубду. Аскер бла Фаризат бир бирине керекли болгъанларын эртде ангылагъандыла, бири бири ючюн джаратылгъанларын сезгендиле.

Къысхасы бла айтханда, бу зат джашауда тюбей тургъан затланы бири эди: кеч тюбешиу, джюрекледеджууукълукъ, дагъыда аны кибик затла. Телефон бла бююн селешгенлерин бу суймекликни насыблы ахырына санаргъа боллукъ эди. Не ючюн, десенг, бююн, ма бююн кёб да селешиб, кёб затны да бири бирине ангылатхандан сора, Фаризат Аскерге «хо» деген сёзню айтхан эди. Хо, энди ала суймекликлерин элден джашырлыкъ тюлдюле; хо, ала бу шахардан кёчюб кетерикдиле; хо, ала бири бирин суюдиле, хо, ала насыблыдыла!..

Трубканы салгъандан сора бу сезимледен да джюреги толуб, эки къолу бла да къызгъан джаякъларындан тутуб, Фаризат коридордан юге кирди. Сёлеширге болуб, ол Заираны пианинода сокъгъанын къойгъанын да эслемеген эди. Энди уа Заирачыкъ диваннга олтуруб, къолуна да анасыны карты салыныб тургъан гитче рамкачыкъны алыб тура эди, Асто, нек алгъанды ол аны къолуна, диванны артында кюйюзге тагъылыб тургъан суратны? Фаризат къызчыгъыны къатына олтурду. Ол джукъ да соргъунчу:

— Мама, сен бу суратда ышарыб тураса, а кёзлеринг джылай тургъанча мыдах некидиле?

Фаризат суратны къолуна алды. Бу аны суйген суратларыны бириди. Бу суратны Фаризат джашаууну шагъатына самай эди. Анга къараса, Фаризат кёб затны джангыдан сезгенча бола эди. «Джашауумда не тюрлю затха тюбесем да, къууанчлы, насыблы кёзюлерим да болуучан эдиле, джарыкъ кюнлерим да бола эдиле, алай а ичимде теренде бир зат мыдах бол деб тура эди»,— деген оюмну Фаризат, бу суратына къараб, кеси кесине эртде ангылатханды. Ма бусагъатда да кёзлерини аллы бла джашауу озуб баргъанча болду. Бу суратда Фаризатха джыйырма джыл болгъан эди, кеси да студентка эди.

Огъай, олсагъатда Фаризат хазна затдан керекли болуб къыйналмай эди, хаман да юйден посылка да, ача да алгъанлай тура эди. Кёзлерине уа мыдахлыкъ бир кесек алгъаракъда тюшген эди. Анга мыдахлыкъ дерге да боллукъму эди, къайдам, ол, эшта мыдахлыкъ болмаз эди, термилиу болур эди, кеси адамына термилиу, хаман да къатында болуб, дагъыда андан кенгде болгъан кесини бир адамына термилиу эди ол..

Ёмюр дуниясында унутмаз Фаризат ол кюнню: эрт-

денбла эртде анасыны эгечи Гоша кириб, уруш-туйюш къан алыб кычыргъаны:

— Хы, энди туругъуз, кючюк балалача? Къоюбму кетди анагъыз? Туругъуз энди алай! А сен эшитмедим деме (Фаризатха къараб), анангы ызындан барсанг Алийни юйюне (Алий энди Фаризатны ёге атасы боллукъ эди). Аны юйюнде къатын алмагъан джашы барды, сеннге ары барыргъа боллукъ тюлдю. Анангы эрге бердинг эсе, тур юйде энди, кече бизде къала турлукъса, эшитмедим деме. Телилик этди анагъыз, ай гяуур, эки баласын къоюб...

Гоша кетгенден сора, Фаризат бла къарнашчыгъы Хасан экиси да джатхан орунларында къабыргъагъа-къабыргъагъа айланыб, кёб шум болуб турдула. Фаризат энди джукъ ангыламай эди: Гоша «анагъыз къоюб кетди» деб нек айтады? Огъай, Мама Фаризатха ангылатханы алай туйюл эди: «Алийни юйю эки юйден сора арлакъдады, Мама анда да, мында да джашарыкъды, хар неге да джетиширикди! Хасан джашчыкъды, ол Алийни юйюне барыб турургъа боллукъду, Фаризатха уа Мама кеси келиб турлукъду. Бир зат хата боллукъ тюлдю, дегенди Мама, энди бизни юйюбюзде не зат да боллукъду — Алий бай кишид да!.. Не этерикбиз, атабыз аскерден къайтмады, сабийлени ёсдюрюрге керекди — кеси джангыз Мамагъа ол кыйын тиерикди...». Фаризатны сагъышларын Хасанчыкъны бурунчугъун тартыб джылагъаны бёлдю. Фаризат эрлай къобуб аны орундугъуну къатына барды:

— Джылама, Мама кёб турмай келликди. Гырджын берейимми?

— Керек тюлдю, мен Мамагъа барама-а-а.

— Огъай, сен Мамагъа ызындан дженгил бармазгъа айтхан эдинг да. Чынг алгъа Мама кеси келликди, а артдан биз анга барыб-келиб турлукъбуз.

Алай а Мама келмей эди. Эки кече болду Фаризат бла Хасан кеслери квалгъанлы. Артда кеч, уллу болгъанында ангылагъан эди Фаризат ол сагъатда аналарын бош сакълагъанларын; ол алай дженгил огъуна къайтыб келаллыкъ туююл эди: элге белгили бай Алийни джангы къатыны бир ийыкъдан алгъа аны юйюнден чыгъыб квалаллыкъ туююл эди. Алай а олсагъатда Фаризат аны ангыламай эди, Хасаннга арну айтханлыкъгъа, кеси орамдан кез алмай эди — ма бусагъат анасы эшикден кирликди, юйню ичи да ана джарыкъдан толлукъду дегенча бола эди къызчыкъ. А ол худжу кече уа? Тертюнчю кече анасын юйге чакъырыргъа излеген эди Фаризат. Кваллай ачы мыдахлыкъ бла бошалгъан эди ол кече онтерт джыл болгъан къызчыкъгъа... Къайдан да табыла эди къызчыкъгъа бу джигитлик ол кюнледе, квалай уллучукъ болуб квалгъан эди ол, кваллай ачы сёзлеге тынгылай эди ол — бир къауум джууукълары, хоншулары кими кыйналыб — ачыудан, кими — келти кенгдире селеше эдиле, Фаризатны анасына уруша эдиле...

Хы, ол кече.. Хасанчыкъны да джатдырыб, Фаризат дагъыда кёб олтурду юйчюклерини босагъасында. Кече къарангы эди, алай а хамаи къарангыдан къоркъуучу Фаризат бюгюн къарангыны сан да этмей эди. Ол анасын кёрюрге керек эди, анасын, ол къуру эшикни этиб, юйню бир джанына айланды, замаи бек кечди, Алийни юйюнде да джатхан болурла Мамадан квалгъанла. Дагъыда, орам бла барыргъа Фаризат таукел болмады, аны киши кёрсе, боллукъ тюдю, айыбды — Мама Хасаннга да, анга да мен келгинчи юйден чыкъмай туругъуз дегенди. Бачхала бла барыргъа боллукъду. Бачхалада уа нартюх уллуду.

Фаризат бачхаланы ичи бла Алийни юйюне баргъан джолчукъну биле эди да, джол излеб кыйналмады,

кьоркьуу да кьайры кетген эди — ол анасына барады да! Ма бусагъат аны кёрюб, бу анасы юде болмагъан тёрт кюнден бери болгъан затны да айтырыкъды: хоншула не айтханларын, джууукълары не этгенлерин...

Ма Алийни юю буду, арбазлары уллу, аны бир кыы-йырында бау, андан да малланы мушулдаб кюушеннген тауушлары да эшитиледи. Фаризат кьабыргъагъа кыысыла барыб, терезеге джууукъ джетди. Терезеден патеген лампаны джарыгъы ура эди, алай а терезе кьалын акъ гетен джабыу бла джабылыб эди, Фаризат бир кескни тынгылаб турду, тегерек бир да кьуу-шуу эди. Сора ол аллына таукелирек атлады, бусагъат терезени кьакъса, мамасы эшитирикди. Алай а кёзлерин джарыкъ кьаматыб, аллында кьабыргъагъа таяныб тургъан уллу багъыр тазны ол эслемеди. Энди бир атлагъаны бла, аны аягъы тазны урду, таз дунияны дынгырдатыб, юй аллына тёнгереди. Фаризат сир болду, сора дагъыда, айымысына, эшитсинле, мама дженгил чыгъар...

Бир минут кетди арадан, эки минут, сора терезеден бир кёлекге кёрюнеди. Ол Алий кеси эди, акъырын терезе джабыуну кёлтюрюб, миялагъа бетин салыб, эшик кьарангыгъа кёб кьараб турду. Кеси да ич кийимлери бла эди, айюча уллу эди, кёкюреги да кьарнына дери ачылыб. Сора ол акъырын джабыуну энишге ийди, Фаризат да кьараб тургъанлай «уф» деб патеген лампаны джукълатды. Ма, энтда кьарангы бла шошлукъ Фаризатха нёгер болдула... Фаризат ызына биягъы джолчукъ бла бара эди, кычырыб джыларгъа ол кьоркьа эди — тегерек кьарангы, кьуу-шуу. Джыламукъларына эркинлик ол юйге джетгенден сора берди. Керти айта болур эди Гоша, керти болур бизни анабыз кьоюб кетгени. Иги болду бусагъатда каникулла болгъаны, ансы школда да кьалай этерик эдиле. Артыкъсыз да Халисден уяла эди тогъузунчу «а» класдан — ол школну каникулгъа чачы-

лырыны аллы бла болгъан ингирде хаман Фаризатны тепсерге чыгъарыб тура эди... А бусагъатда уа Фаризат юйде кишиге да кёрюнмей туругъа боллукъду...

Мама келген эди. Ол да бирипчи кере бачхала бла келген эди. Кёб ашарыкъла — хычынла-халыуала да келтирген эди. Хасанчыкъ, анасыны бойнундан кьучакълаб, артда аны биргесинден айырылмай тургъан эди. Фаризат а анасына къалай туберге де билмей джунчуб тургъан эди. Джангыз ол дженглерин ёрге кёлтюруб, къолларыны чапыргъанын кёргюзтген эди. Анасы къараб, къолу бла да тийиб, къайгъырмаз, ол бош затды деб къойгъан эди. Артда кёб джыл ётгенден сора аныгълагъан эди Фаризат — олсагъатда анасы аны къоллары нек чапыргъанына къайгъыргъан да этмеген эди. Анга сагъыш этерге аны заман джокъ эди. Ол кюн юйде ол джангыз бир сагъат олтургъан эди, айхай, анда, ол бир юйде, ашарыкъ этерге керек эди да, Фаризатха келиб джукъ ашарса деб да айтды анасы, сора дагъыда: «Огъай-огъай, юйде тур, Хасан келтирив ашарыкъ», — деген эди. «Ингирде мен энтда чабарма», — да деген эди. Ма алай болду мындан ары джашау, Мама эки юйде джашай эди. Джууукъла Хауагъа кёлкъалды болсала да, кызычыкъгъа уллу эс бёле эдиле, артыкъсыз да Гоша кызы сабийни къачын сакълаб бек кюреше эди. Къызычыкъ ёсюб, кызы бола бара эди да, сора анасы эрге баргъаны аны сыйын тюшюрмесин, аны джазыууна заран болмасын дей эдиле анасыны адамлары.

Алай а ол джакълыкъ этиуню бир къыйынлыгъы бар эди, сабий къызычыкъ тенглеринден айырылгъан эди, ол комсомол джыйылыулагъа, школ ингирлеге къалыргъа болмай эди. Акъыллы, тынч къызычыкъгъа, сен къалгъанла атлагъанча атлаб боллукъ тюлсе, сени ананг эрге баргъанды, аллах сакъласын, кызы сабий оу десенг — оу, шау десенг — шау, деген оюмну сингдирген-

лей тура эдиле. Къызчыкъны анасы джууукъларына ичиндеп бек разы эди къызына аллай бир кёз-къулакъ болгъанларына. Андан сора не керекди: юсю-къарны джукъдан инджилмей, тышында да сыйы сакъланса, деб Хауа кесини джюрегине тынчлыкъ салыб тура эди. Алай а бир затны билалмай эдиле бу адамла бары да: Фаризат кече джатарыны аллы бла анасы къатында болса суйгенин, эртденбла башха адам уятмай, анасы «тур, къызчыгъым, школунга кеч этесе»,—деб кеси уятса, школдан келлигине анасы арбаздан орамгъа къараб турса, алгъынча кенгден ышарыб, неда дерслеринги этгенмисе деб сора турса анасы, чачынгы бу джанына тарама, ол джанына тара, чепкенинге итиуну алай урма. ма былай ур, деб турса анасы... Не келсин, анасы бошмай эди, аны иши къызындан сора да кёб эди. Алий да хар затны заманы бла излеген адам эди. Къалай да бек керек бола эди анасы хаман да Фаризатха!

Артда, къыз болуб бошагъанындан сора, артыкъсыз да башха адамгъа айтмаз затларын анасына айтыб, оноу соруб, анасы бла кенгеширге талпый эди Фаризат. Алай а анасы бла къызыны арасында бир хуна бителиб, ёмюрю ачылмагъанлай къалгъан эди. Огъай, Хауа аман анады дерге боллукъ тюл эди, аны эрге баргъаны да иги аналагъа тенг болургъа излегенден эди, балаларым аталары болгъан балалагъа сукъланмасынла, ала кийгенни кийсинле, ала ашагъанны ашасынла деб этген эди бу ишни. Болгъаны да алай эди: онунчу классда огъуна Фаризатны къолунда алтын сагъаты бар эди, школну ахыр кечесинде, къалгъан къызлагъача, анга да ариу чепкен тигилген эди, институтну биринчи курсунда огъуна эки пальтосу да бар эди. Боладыла дуняда аллай адамла, ашарыкъ бла киерик болса, ёмюрлерин къууаныб джарыкъ ашыргъан... Не келсин, Фаризатны табигъат алай джаратмагъан эди. «Ёмюрюм

алакытай кийиб тургъаем да, эшикден юйге кирсем, анам аллыма къараб тургъаеди, менден сора анамы сагъышы болмагъаеди, бир кече бла бир кюнню менден айырылмай бир тургъаеди...

Ма быллай сагъышла Фаризатны джанын кѣб кыйнай эдиле. Ким билсин, кыыз джюрекде ангыламагъанлыкъ да болур эди — анагъа да керек болур эди толу насыб. Алай а насыб да ёлчелениб бериледи. Башсыз къалгъан джаш тиширыуну аллында эки джолу болады, не аналыкъ сезими бла кесини дунялыкъ сезимини арасында джюреги тыпырдагъанлай кетеди, не да балам кѣзюме мыдах къарамасын деб кесини тиширыу сезимлерине, дунялыкъ джазыуна ёлчем салыб, бу болур эди манга дунядан джетерик деб, кесини джылыууну не кесегин да баласындан айырмагъанлай кетиб къалады. Бола болур джашауда ёге бала бла ёге атаны туугъан ата-бала болуб къалгъанлары да. Алай а, сабийи болуо (артыкъсыз да кыыз сабийи) эрге баргъан тиширыуну баласы бла экинчи тюбеген адамын бири бирине илешдириб кюрешгени кѣбюсюне сынган гырджынны джабышдырыб кюрешгенчады...

* * *

Уллу суймекликни татыуна сингиб, ма бюгюн «хо» дерге джетгинчи, Фаризат кыызчыгъы Заирачыкыны юсюнден терен сагъыш этмеген эди. Тюзю, къалай эсе да кесини насыбын алгъа баргъаннга санаб, кыызчыгъын да кеси бла бирге насыблыгъа санаб тура эди. Аскер Заираны чыртда сагъынмай турмай эди, кыызчыкыгъа не джаны бла бла да джашау ачарын айтыучан эди, кесими кызымча кѣрюрме да дей эди. Алай а, Фаризатха сагъышны кѣбю энди келди. Аскерни сабийлерни уа? Айхай, суймекликни отун да къайдан джукълатыб къойсун? Кыйынды джазыу ёлчелениб берилсе...

Ортабайланы Рая

ХОРАСАНЫ ОЙЛАШХАНЫ

Кассадан билет алыб, автобус сакълагъан талай адамны къатына барыб олтургъанымда, бир къатын мени таба айланыб:

— Сен а, къызым, къайры бараса?— деб сорду.

Барлыкъ джерими айтдым.

— Оу, сора экибиз да бир джерге бара кереме—деб, мени таба айланыб, ушакъ этерге хазырланды...— Кимладанса, кимни къызыса,— деб сорду. Джууаб этдим.

— Ананг къысха джууугъумду. Кёргенлей бир бек илешген эдим, билгенча. Райондамы джашайсыз? Бизни джашчыкъ да мында джашайды. Таный болурсуз Мамматны. Ол ариу машиначыккыны джуретеди.

— Хо. Джашынга келиб бара болурса, — деб сордум.

— Джанынга болайым, джашыма келиб барама,— деб, хапар айтыб тебреди.— Бирси кече хоншубуз Шамахан, джатаргъа тебреб тургъанлайыбызгъа, жириб быллай хапар айтды:

— Шахардан келгенме. Хапар айтыб сени джюрегинги къыйнаргъа да суймей эдим, алай а джашырыб да къоялмайма. Сизни Мамматдан сора шахарда сёз джокъду. Чырт да къатышына джумушчу болуб къалгъанды деб, эки-юч адамдан эшитдим. Сабийлени яслиге элтеди, суу алады, кюл тегеди. Эртденбла эртде туруб, от этеди. Қъатынын онг джанына салыб, сумкасын да алыб, базаргъа барады, дейдиле. Аны уа кесим ма бу кёзлерим бла кёрдюм. Сен аны къалай ариу ёсдюрген эдинг, гокка хансча кийиндириб, юй джумушха уа

бармагъан да тийдирмей, энди алай бошлаб, аллай бир къарыусузлукъ нечик этесе, халкъны юсюнге кюлдюрюб? Эсингдемиди, Хорасан, келин алабыз деб, кызыб айланган заманыгъызда, «ол хомух кызыды, сизге джарарыкъ тюлдю»,—деб айтханым. Алай а тынгыламадыгъыз. Джангыз джашынгы оноуу сени кьолунгда болургъа керекди алкъын.

— Ма, быйыл 40 джыл болду ол къарт бла мен бирге от тамызыб башлагъанлы. Не бир челек суу алдырмагъанма, не бир тегерек гардошну джондурмагъанма. Аны ючюн ёлюб къалмагъанма, джашайма. Дагъыда къайсы бирин айтайым санга,— деди.

Джюрегими кыйнарча талай сёз айтды. Ах, эки къанат битге эди, бюгече джашыма джетерге, — дерча, джюрегими алай учундурду. Ачыгъанымы билдирмезге кюрешидим.

— Бусагъатда дуня бары алайды, къуру Маммат тюлдю, — дедим.

— Къалыгъыз, джаным, къууанч таннга чыгъайыкъ. Адамла бла ёсдюк, шайтанла бла къалдыкъ, Хорасан,— деб, туруб кетди.

Кече, таннга дери чыгъанакъда джатханча, тынгысыз чыкъдым. Эртденблагъа кыызгъаным бираз сорукъду. «Джашым да келлик болур эди, биреуню сёзю бла барыб айланмасам. Шамахан кеси да сёзню бираз кёлтюртуб сёлешиучю адамды»,—деб, ингир алагъа дери сагъыш этиб турдум. Ингир ала уа, Маммат бедишлик болубму турады, тюз хапар билейим деб, келгенимде, джашчыкълада—киши джокъ. Эшиклерин талай кере къагъыб, юйде болмагъанларын билиб, атлауучладан тюшюб башладым. Аллыма хоншусу (Мамматны суйген тенги Борис) чыгъыб:

— Нек кетиб барасыз, сау келигиз кесигиз да! Келигиз бизге, Маммат бла мени башхабыз джокъду,— деб,

билегимден тутуб, юйюне кийирди.—Арыб келгенсиз, тынчайыгъыз,—деб, аякъ кийимлерими тешиб, диваннга олтуртду. Сора, гузаба этер иши болгъанын ким да ан-гыларча, тынгысыз юй тубюнде ары-бери джюрюдю. Таб, мени кѣлюме келгенча, мычымай:

— Амма, сиз айыб этмей, былай рахат олтуругъуз, мен бусагъатдан келейим, — деб, чыгъыб кетди. Борис кетгенлей, тѣгерегиме кѣб къарадым. Къарасам да, ор-нунда турмагъан бир зат кѣрмедим. Борисни юй бийче-сине бек бюсюреу этдим...

Бир кесекден Борис эки сабийин да къолларындан тутуб эшикден кирди.

— Барыгъыз амманы къатына, ушакъ этигиз,— деб, кеси дагъыда чыгъыб кетди. Бир заманда, отун, кѣмюр алыб кириб, печлеринде от этди. Борис аланы тындырыб олтурургъа, юй бийчеси да ишден келди. Мен а, ауузум ала бла сѣлеше тургъанлай, къулагъымы уа джашчыкъ-ланы эшикге ийиб, эшик ачылгъан таууш эшитиб, ѳрге къоба башладым.

— Тохтагъыз, ауузландырмай иерик тюлме,— деб, къоймай олтуртду. Борисни юй бийчеси Лейла, эрлай шхууур этиб, аллыбызгъа салыб, урчукъча айланды. Со-ра, Борис мени джашчыкълагъа ашырды. Маммат иш-ден келиб тура эди. Иги кесек сѣлешдик, алай а, сына-йым деб, нек келгеними айтмадым.

— Сабийле къайдадыла?

— Келмегендиле, яслиден...

— Келтирир заманыгъыз болмагъанмыды?

— Аналары келсе, келтирир.

— Да, кеч болуб барады, джашчыкъ, отупугъуз, сууугъуз алынмагъанды.

— Келсе, алыр,— деди.

Олсагъатдан келин да эшикден тюшдю. Саламлаш-хандан сора, чабыб сабийлени алыб келди, отун, суу ал-

ды, шхууур этди, сауут джууду. Барыбызгъа орун салыб, тынчайтды. Сагъат да 12-ге айланды. Маммат сора ол юйге таууш этди:

— Эй, санга айтама, тамбла ингирге мен джашла бла Доммайгъа барама. Эскилерими джуу, ол кёксюл кёнчегиме да итиу ур,— деб, джууургъан бла башын басдырды.

— Суу тауусулгъанды, ызымдан бир къарасанг а, эки челек суу алыр эдим,— деб, келин эшикден башын къаратды.

Маммат юсюнден джууургъанны белине атыб:

— Суугъа баргъанлай, сени ким къолунгу къысарыкъды? Сюйсенг, суу бла, сюйсенг, ун бла джуу, эскилерим эртденблагъа хазыр болсунла,— деб сыртын бурду.

Джатхан орнумдан туруб, келиними ызындан кесим къарадым. Бу эки тюрюлю юй джашаугъа кече кёб сагъыш этдим. Ала мени уллу тюшюндюрлюде. Эртденбла Маммат бла аны хакъындан сёлешдим:

— Балам, эркишини юй джумушха болушханын алай бек да огъурамаучан эдим, алай а келиб бюгюн Борислары бла сизни джашауугъузну кёргенден сора, ойлашханма. Бусагъатда джашау тюрленгенди. Бир-бирини хатерин кёрмей джашагъан юйде не тынчлыкъ, не берекет болмайды. Сени къолунга келген тиширыу да ёлюрге келмегенди. Менденми тартындынг, деб да кёлюме келеди. Бюгюнден ары бир адамдан да тартынма, болуш юйдегинге. «Бирликде тирилик» деб, сёз барды.

— Ма, алай айтыб, джашчыкъгъа юретиб келеме,— деб, хапар айтды.

НОВЕЛЛАЛА

Кёбекланы Билял

АЛЬБЕРТНИ КЕЛЮ

Сары юй. Къартайгъан тиширыу огъурлу тюрсюнюн меннге буруб ышарады. Арбазда ёсген гокка хансла да ышаргъанча кёрюнедиле.

— Не иги болду, джашым, келгенинг. Юйде тынчайырны орнуна кёл джагъагъа кетиб, эртденден ингирге дери анда турады. Сен кёрюмегенли кюн сайын, эртден азыкдан сора элни сабийи бери келиб, аны да алыб кетеди. Мен экинди намаздан къобхан заманда къайтыучанды. Бусагъатда да алайда болур.

Гокка хансла къолларымы джалайдыла, огъурлу тиширыу хапарын къысхасы бла айтады.

* * *

Биягъы таула, чегетле, таудан боркъулдаб келген сууну тохтаусуз джыры. Мен быланы кёрмегенли, эштмегенли ай болады. Тенгизде солугъан, джууунган да нгиди, алай а ач болгъан сабий эмчекге талпыгъанча, тансыкъ болады адам бу джерлеге. Эл а турады алгъынча, джукълайды шош. Биягъы Иммолат а кеси кеси бла ушакъ эте, тау суугъа озгъан джашаууну юсюнден тарыгъады. Къарт Иммолат, шымалны сууугъун, учсуз-

кыйырсыз кюм тюзлени иссин да сынагъанды. Эртде заманда башлагъанды ол кеси бла сѣлешиб. Энди ол ауруудан айырылмагъанлай барады. Ол кюн тенгим, мен да, аны эсибизге тюшюрюб, кѣб сагъышланган эдик. Тенгиз аны суйгенге, огъурлу тенгча, кюуанч береди. Экибиз да аны кѣксюдюм сыртында ойнаргъа мурат этиб тургъанлай, джангыз кесим учуб кетдим. Самолет эм терен тенгизни теренлиги чакълы бир мийкликге чыкъгъанында да, андан келген телеграмма кѣолумда эди: «...менсиз бар, къайтсанг, хапар айтырма».

* * *

Суу джагъада, джангы кѣлно къатында кеси джангыз олтуруб, ууакъ чабакъчыкъланы джюзгенлеринден къарамын айырмай олтура эди тенгим. Мени кѣргенлей, ауур, сагъышлы къарамын кѣлтюрюб, ышармыш этди.

— Салам, къарт. Огъай, тенгизни джарашханы тюрсюнюнгден огъуна танылады. Тынч болурса?

— Игиме. Сен а не этесе? Ишге чыгъар заманынг джетмегенмиди?

— Эки-юч кюнден ол да джетеди.— Алай а бирге бармагъаныбызгъа мени джюрегим кыйналыб тургъанын ангылаб, дагъыда кѣошду:— Ачууланма. Хапарны толусу бла билсенг, кечериксе. Тынгыла.

Бир бушуулу затны юсюнден айтханча, ашыкъмай, хар сѣзню кесине ишленген кебге салгъанча, акъырын хапарын башлады ол. Ариу макъам бла джырланган кюуча, экеуленни арасында ингил байламлылыкъны хапарын, джазгъы аяз наз тереклеге шыбырдагъанча, айтады меннге шош ауаз. Альбертни тюрсюнюнде учунмакълыкъ бла бушууну бирикгени, къарангы кече оджакъдан чыкъгъан джилтинни джылтырагъаны, андан

сора мутхуз кюн узакъ джолда бара ташайгъан къаранчагъа къыйналыу да таныладыла. Хапар а барады. Бизни джолгъа чыгъарады, къайры эсе да, джанкылычны бояулары бла джасалгъан джолда алыб барады. Барсын. Джашау къуру насыбдан къуралыб къалмайды. Насыб кърым тауукъ болса, аны дженгил къымылдагъан ким да джетиб тутар эди. Бушуу бла къууанч, къайгъы бла сагъыш къучакълашыб, къолтукълашыб турадыла джашауда. Насыбны джилтин кесегин да тутаргъа кюреше турмасанг, джашау къуру къара къайгъы болуб къаллыкъды. Биягъы ауаз а хапар айтады. Джашауда ол джилтинни юсюнден аны хапары.

* * *

Ол кюн, биз тенгизге учарны ал кюню, кимге эсе да чамланганча ачыулана келиб, къараб-къарагъынчы кёк тазарыб, элге ышарды. Кесими джолгъа хазырлай тургъанлай, хоншу джашчыкъ кириб, не эсе да бир затны айтыргъа излей, тартыныб, арлакъда сюелди. Дугъум кёзлерини джарыгъанындан огъуна ангыладым халын.

— Не дейсе? Уялма да айт.

— Альберт, биз тюнене кёл ишлеб башлагъанбыз, Уллу этерикбиз.

— Не зат кёлдю ол?

— Сууну экиге юлешинген джеринде, аллын тыйыб, ишлерикбиз. Джаз, джай да джууунурча, къыш келсе уа, конекла бла учарча, уллу кёл боллукъду.

— Ким юретгенди сизни? Кёб сабий бармысыз?

— Кёбдюле. Кесибииз да билмей эдик. Тюнене алайгъа чабакъ тутаргъа баргъаныкъда, бир тиширыу, кеси джангыз сууну аллын тыяргъа кюреше тура эди. Биз,

кѣб сабий болуб, болушуб тебрегеникде, уллу кѣл ишлейик деб, ол тиширыу юретиб башлады.

— Ким тиширыуду ол?

— Былайгъа солургъа келгенди. Тюнюне ишлей турганлай, мен сени джырынгы джырлагъан эдим. Тиширыу тынгылаб туруб, «мен эштмегенме бу джырны, бу джолгъа дери. Ким джазгъанды?» деб соргъан эди. Мен сени айтханымда «иги джырды, тамбла джазыб, меннге келтирирсе» деди.

— Не этерикди?

— Бир-эки тизгинин тюнене огъуна ариу джырлагъан эди. Юйюгюзню да кѣргюзген эдим. «Энди ол джаш къайдады» деб соргъанында, юйде болгъанынги айтхан эдим.

Экибиз да тынгыладыкъ. Узакъ шахардан солургъа келиб, сабийлени тегерегине джыйыб, кѣл ишлерге талпыгъан адам кимди? Не мураты барды? Бу дуняда алтын чыпчыкънымы излейди, кесими алтынды? Аныча солургъа келген башхалагъа уа ушамайды. Башхалыгъы уа не затдады?

— Мени да кѣл ишлергеми чакъырасыз?

— Огъай. Китабынги берсенг, жангылмай сѣзлерин джазыб алыргъа келген эдим. Зина бек тилегенди. Ала бусагъатда ишлей тура болурла.

— Кимди Зина?

— Ол тиширыуну аты алайды.

Китабчыкъны да алыб, анга къууана, кетерге да ашыкъмай симсиреди джашчыкъ. Не эсе да бир затны айтыргъа излегени, менден тартыннганы танылды.

— Энтда айтырынгмы барды?

— Огъай, сау бол, Альберт.

Джашчыкъ ашыгъыб, чабыб кетгенликге, мени да тынчлыгъым, шошлугъум бошалды. Хар не затымы да

джарашдырыб, кесими джолгъа хазырлаб бошагъанлай, суу таба тебрим.

Боркълдаб келген сууну экиге юлешинген джеринде джыйрмадан аслам сабий кюреше эди. Аланы ара-сында субай, назик, ариу тиширыу. Ингил къоллары бла ташланы ташыйды. Кём-кём чепкени, кём-кек кёзлери кёкню кёклюгюн, бу тау сууну тазалыгъын ичгенча кёрюнедиле. Мени джууукълашханамы кёрюб, тиширыу ышарады. Алыб баргъан ташын атыб:

— Иш былай болду,— дейди.

Бу начас сабийле халкъны эски адетине юретгендиле къонакъ тиширыуну. Ол а адетни ашхылыгъына, бизни тубешгенибизгеми эсе да кеси аллына тамаша болады.

— Ишле, Зина, адетинги этерме.

— Мени атымы къалай билдинг, Альберт?

— Сен а къалай билдинг?

— Быланы кёремисе? —деб, тегерегинде сабийлени кёргюздю Зина.—Ала билмеген зат бютеу элде да болмаз.

— Экибизни танышханывызны чуруму да ала болурла сора.

Зинаны ышаргъанында кесине тартхан бир белгисиз кюч барды. Кесим да билмегенлей къарамымы андан айыралмайма. Джайгъы тенгизни толкъунлары кеслерине тартханча, ол кюч мени да тартады. Зина уа ышарады.

— Солургъа келиб, иш табхансыз кесигизге.

— Бу да солууду. Мен кетгенликге былайда джуунганлай турлукъдула. Тюнене ол къарт келиб, кёб сюелген эди былайда.— Зина арлакъда суу джагъада олтуруб, кеси бла ушакъ эте тургъан Иммолатны кёргюзеди.—Билемисиз ол къалай айтханын? Сен огъурлу адам болурса, къызым, деб махтагъанды.—Биягъы ышарыу. — Къалай адам болгъанымы кесим де билмейме. Адам-

лагъа игилик этгенинги бюгюнде бир къауумла джарат-масала да, тамбла эсге тюшюрлюкдюле, кызым, деген эди къарт.

— Сен керти да огъурлу болурса.

— Кесими билмейме, сабийле айтханнга кёре, сен а огъурлуса. Алай а джырынг да айтыб турады мени оуму тюзлюгюн.

Ингирге дери ишледик кёлню. Ингирде уа Зина бла мен бир-бирибизге хапар айта, суу джагъада бара тургъанлай, ингирги къарангыда джюзюб баргъан ариу ауаз эштилди. Узакъда ёлген джууукъ адамлагъа этилген кюуню джыры. Мутхуз ауаз, бушуулу ауаз. Акъырын, ауаз таба барабыз. Къарт Иммолат бизни кёргенлей, джырын тохтатыб, ёрге къобду. Кёксюлдюм ингирни къарыусуз кёзлери бла джара, бизге сынамлы къарайды. Кёб къараб турады, сора бизге джууукълашады, ауур къолларын экибизни да имбашларыбызгъа салады. Зинагъа къараб, акъырын айтады.

— Бу иги адамды. Кёлню экигиз да ишлегиз,— деди.

* * *

Альберт хапарын тохтатыб, кёлге къарады.

— Кёресе бу чабакъчыкъланы, былайда джашайдыла. Зина бла мен тутуб, бери джибергенбиз. Ойнагъанларына къарачын. Ойнарыкъдыла кимни эсе да къармагъына илиннгинчи—деб, не эсе да ахсынды тенгим.— Кел, мени кёлюмде джууунуб да бир кёрейик.

Кёлню джылы сууу джайгъы тенгизни эсге тюшюреди.

ТЮШ

«...Кюн сайын уяныб, таула таба къарасам, атам тюшеди эсиме. Къартды, джашды, деб къарамай, кимни да джутуб баргъан джер тойдум деб бир кере да айтма-

гъанды. Сен да тынчаяса аны кёкюрегинде, багъалы атам. Джукъла, атам, уланларынгы эсиндесе, джерингдесе, джукъла...»

Гитче кышлыкъ кёб джырны эштгенди, кёб эжиу джарытханды джаз сайын аны кёк бояу ичирилген сыртларын. Гитче кышлыкъ уллуду, байды, джюрекни джыргъа ачхан джерди. «Джаханимни кёрмей, джандетге кёл салмазса» дегенлей, къарангы кече джанлыны кючюн, кюн нюрюн тёгюб башлагъан заманда айюню къарыуун да сынагъанды Кертибий. Былайда уа кесини тамагъын сынаргъа излегенча, ариу, мийик макъам бла джырлай келиб, къапталыны баш тюймелерин тешиб, сыбызгъыны къолгъа алады. Табхырчыкъда олтуруб, согъуб башлагъан къартха къарай, отлагъанларын кёйдюла малла. Сыбызгъыны ариу согъулгъанын ала да ангыладыла болурму? Алай тюл эсе, отлауну, кесини джагъаларына да эжиу эте, таудан саркъыб баргъан суучукъну да нек унутдула? Бусагъатда Кертибийни къатына ким болса да келиб:

— Не затны юсюнден джырлайды сыбызгъынг?— деб сорса, джууаб бир боллукъ болур эди.

— Гитче кышлыкъгъа суймекликни юсюнден. Адам улу джашагъан уллу джерни хар кесекчиги кимге болса да багъалыды.

Кертибий тау кёйнуна туугъанды, чегетге бёленнген элде ёсгенди. Алайда суйгенди. Ол джерде уланла туугъандыла. Ол джерде сыбызгъы согъуб, тепсеб да, эмилик атланы юретиб, джырлаб да аны киши озмагъанды. Энди ол къарт болгъанды. Тапхырда олтуруб, малланы джаяды, чегетни джырлагъанына тынгылайды.

Маркъа къозуну бурма терисинден этилген бёркюн тешгенлей, суу джагъада гюлле бла ойнай тургъан аязыккъ, джетиб, аны бурма чачында кесин эркелете, кенг мийик мангылайда ойнай, къалын къашлагъа джетеди.

Бурма чачыны джелде ойнагъаны къартны да тюрсююне джангы хурмет бергенча кёрюнеди.

Терен джюрек джылыуну кёргюзедиле аны къаралдым огъурлу кёзлери. Кертибийни тегерек къыркылыгъан сакъалы агъаргъанды. Орта бойлу, къатангы къартны суююмлю бетине, нюр берген, ариу къыйылгъан мыйыкларыны къыйырларына кърау ургъанды. Акъ сакъалы къызыл уууртланы нюрюн урларгъа кюрешгенликге, огъурлу кёзле хурметни сакълайдыла. Къартны джукъа джаякларына джыйрыкъла къонмагъандыла. Джукъа эринле уа хар сёзю орнун таба билрлерин къысылыб тургъанлары бла огъуна айтадыла. Аладан, къайсы джырны макъамы чыгъады, деб джашла, къызла да кёб сакълагъандыла бир заманда. Энди уа...

Тамбла кюнню тюрленирин бюгюн джырлай тургъан Кертибий айтыб къояргъа боллукъ эди. Уллу дуняда адамланы къалай тюрленгенлерин къайдан айтсын ол? Джел а ол заманда боранлаб келе эди таулагъа. Отну, тютюнню да, джелни, бушууну да биргесине алыб, кечеги ач бёрюча, ашыгыб джетди огъурсуз джел, къазаутны джели...

Элни къыйырында, бирча сюртюлген гитче юйчюклене бирини арбазында, ныгышда олтуруб, сыбызгысын сокъгъанлай турду къарт Кертибий. Джангы джетиб тургъан туудуклары билмей эдиле Кертибийни сыбызгысындан чыкыгъан мыдах макъам Гитче къышлыкыгъа уллу суюмекликни кюю болгъанын.

Къыйын аурууду суюмеклик. Экеулен бир-бирин суюе тургъанлай айырылсала, талпыгъан джюрекле бир-бирин табхынчы къоймайдыла. Къарт Кертибий а узакъда къалгъан Гитче къышлыкны суюе эди. Тас болмады, унутулмады ол. Талгъан джюрекни кемире-

кемире, биргесине алыб кетди ол суймеклик. Гитче элчикини кыйырында, сыбызгысын да кёкюрегине салыб, мутхузланган кёкге ахыр кере къарады къарт. Ким биледи, кёкде учуб баргъан дуадакыла бла Гитче кышлыкыгъа ахыр кере салам бере болурму эди ол?

Джелни этеги, джерни этегича, узун эсе да, аны да барды ахыры. «Аталыны кёзю ойнар, аналыны джюреги джанар» дегенлей, хурмет тёгюлдю. джашнады джер. Узакъ джерледен кыйтыб келди Кертибийни уланы. Гитче талагъа кенгден къарай джашайды ол. Къарайды кенгден, тансыкылайды. Кюн сайын огъурлу улан ышарады чууакъ кёкге. Кече сайын... Тюшюнде атасы бла сёлешеди улан.

Тапхырчыкъда, къапталыны баш тюймелерин тешиб, сыбызгыны согъады ата. Таудан ашыгыб, кеси джыгаларына эжиу эте келген суучукъну джыгъасында сюелиб, къартха башларын буруб тынгылайдыла малла. Не ангылайдыла ала макъамдан?

— Атам, тур ёрге, тур. Юйге барайыкъ. Атам,— дейдиле эринле.

— Аття, уян, аття... Не болгъанды сеннге?

— Не-е... Не дейсе? — деб, кёзлерин ачады улан.

Атасын тюшюнде кёре тургъан эркишини уланлары уятадыла аны. Аны агъаргъан бетине къарайдыла.

— Не болгъанды, аття?

— Атам. Гитче кышлыкыда сыбызгысын согъа турады...

— Не-е? Ким дейсе? Къалай?

— Джукълагъыз...

Кёб кече уянганды улан кече ортасында. Хаман да бир тюшню кёреди ол. Къышлыкыны, къартны, кюмюш сыбызгыны, малланы!

Бир чууакъ огъурлу кюндю бюгюн. Чететни джырлагъаны кючлегенди тегерекни. Уланларын ла биргесине

алыб, атасы олтуруучу тапхыргъа келгенди джаш. Олтура туруб, къатапа джуруннга чырмалыб тургъан бир затны чыгъарады. Тешеди. Къарт Кертибийни сыбызгъысыды ол. Джукъа эринлеге джетерин сакълаб тургъанча, кюмюш сыбызгъыдан рахат, джылы макъамла чыгъыб башладыла.

Уланла бла бирге тынгылайды макъамгъа сюрюучю. Башларын тапхыргъа буруб, солуйдула малла. Согъады улан. Тынгылайды тегерек. Гитче кышылыкъгъа атасындан кечген суймеклигин согъа болурму улан? Ким биледи, алай да болур.

БУШУУ ДЖУММАКЪ

Джарыкъ кече. Къабырлагъа къарайды ай. Сууукъ кекде кеси джангыз, джулдузланы кюте айланады ол. Танг алада мутхуз джарыгъын къабырлагъа тегеди ай. Джангыла келиб, элли кыйыры сюремде тохтаб, солуй тургъан булутладан, тиширыу джыламукъча, уллу джангур тамчы агъады къабырны юсюне.

Бала бла ана айырылгъандыла бири-биринден. Узакъгъа кетгенди бала. Эски бола башлагъан къабырны тюбюнде джатады ол.

Ана биринчи кере былайгъа келгенинде, къабыр джангы эди. Энди уа аны юсюнде, къайдан келиб къоннган эселе да талай къарампилчик ёсгенди. Къабыр эски болса да, гюлле ёсгенлей турлукъ болурла былайда. Къая рапада, ёмюрлюк бузланы юсюнде да ёсюучендиле ала.

Бююн былайдады ана. Бююн деб бош айтабыз. Къабырланы ортасына джангы дуппурчукъ къошул-

гъанлы заманыны кёбюсюн былайда ашырады ол. Шош, мугур къабырланы ичинде джапгыз кесиди ана. Джылайды. Уллу. къара кёзлеринден чыкыгъан джыла-мукъ тамчыла джерге сингмей турсала, къабырны къа-тында алтын чабакъла джюзерча кёл боллукъ эди.

Къабырла. Элни къайгысы, джарсыуу, мугурлугъу да былайдадыла. Бу бушуу джуммакъда. Игиди, аман-ды деб айырмайдыла къабырла. Хар адамны да бирча джутадыла. Ёлген адам къаллай болса да, анга къый-налмай, хазна адам къалмайды. Игиге уа кёбле бирден къыйналадыла. Артыкъ да бек анала.

Тыхсыйды ана. Джылайды.

...Ол кюн да былай эди. Хыны джел тереклени та-бындыра эди. Джер джашау берген терекле анга та-бынганлыкыгъа, джукъ болмаз. Алай а, хадауус, ол хы-ны джел башха джерледе иши болмагъанча, къайдан келиб кирген эди бу шош, огъурлу элге?

Къараб къарагъынчы джел уллу тырнакъларын та-бигъатха, адамлагъа да бирча чанчды.

Джана тургъан уллу ёртенни джилтиннге бургъан къыйынды. Джилтинден от этген тынчды андан эсе. Тюрсюню кёрюнмегенликге, хыны шуулдай, джилтин-ден от джакъды, хыны джел. Ачы от. Ол от болмаса, келмез эди ана кюн сайын къабырлагъа.

Хоншуну джарсыууна къайгырадыла адамла. Юй-де от джукъланмаз ючюн, бир-бирине от бередила. Отундан от бергенни оту джукъланмаз.

Хыны джел, джилтиннге юре, андан уллу ёртенни туудурду. Юйню бирден кючлеген ёртенни ауузундан сабийчикни къутхара, отха кирди улан. Кирди. Сер-мешди. Ёлдю. Басдырдыла.

Госукча, джангы тиллене башлагъан сабийни от-

дан ала ёлген уланни къабырында джылай, бюгюннге джетди ана. Акъ тюк урмагъан эшмелери энди бозардыла, агъардыла. Аны чачыны агъаргъанын кёрген къарт Иммолат, эллилени ауузуна къаратыб, къачан да айтычусуча, акъыл сёз айтды:

— Къара къыйынлыкъ джетген адамны чачы агъарады. Къыйынлыкъны ауурлугъун билген къыйынды. Аны ауурлугъун чачны акълыгъындан билирге боллукъду. Адам къаллай бир къыйынлыкъ чекгенин билирге суйсегиз, акъ тюклерин санагъыз. Асыры кёбден санаялмасагъыз, ол адам не айтса да, ауурсунмагъыз.

Къарт Иммолатны башы акъды, сакъалы акъды. Кесини акълыгъы ючюн айтмайды. Ол анасындан акълай туугъан эсе да, киши билмейди. Аны джаш заманын киши билмейди. Джаш заманы болгъанмыды, къайдам. Къарт, джаш да аны акълай танийдыла. Айтханына тынгылайдыла.

Къарт Иммолат акъыл сёзлени айтханлы да ётгенди талай заман.

Къабырны юсюне къабланыб тургъан ананы бютеу санлары бирден къалтырадыла. Бир кесекден ол санланы тынчлыкъ, шошлукъ кючледи. Ананы, сын ташха битиб, ачылгъанлай къалгъан кёзлеринде кюнню биринчи таякълары ойнадыла. Сау адамны ышара тургъан кёзлерине ушадыла ала.

Элни къыйыры сюремде тохтаб, солуй тургъан боз булутчукъдан, тишируу джыламукъча, уллу, ауур джыламукъ саркъды. Джангур тамчы эсе да, ким биледи. Бала бла ана бир болдула. Алагъа къараб, къарала болур эди боз булут.

ТИНТИУЛЕ

Къагъыйланы Назифа

ДЖИГИТЛИКНИ АДЕТИ

Къарачайны белгили джазыучусу Хубийланы Осман 1918 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Османны атасы элде айтылыб тургъан сыбызгъычы болгъанды. «Суу шоркъаланы тауушун, чегет шууулдагъанны, табигъатны ариу ауазын эшитсем, бусагъатда да атам сыбызгъысын согъа болур дегенча келеди кѣлюме»,— дейди поэт.

«Джашха кѣре—бѣркю» дегенлей, Османны анасы да бек суйгенди искусствону. Аны джаш заманында ариу тамагъы болгъанды, ол, къолунда ишин да эте, ийнарла айтыргъа ёч эди, джашчыкъ а (Осман) анасыны къатына чѣгюб, аны суйюмлю ауазына тынгылаб туурургъа бек суюе эди.

Осман сабий заманында сурат салыргъа ёч болгъанды, бояула бла, тюрлю-тюрлю карандашла бла буу суратла, къызыл аскерчилени, комсомолланы, Буденныйни, Чапаевни суратларын салыргъа бек суйгенди. Элчи къатынла, сейирсиниб, Осман салгъан суратланы кийизлеге кѣчюрюб, ариу затла этиб тургъандыла. Школда устазлары, тенглери анга суратчы боллукъду деб ышангандыла.

Осман кеси да, джюрегине ол затны тюйреб, дерслеринден бош заманында сурат салыу бла кѣб кюрешгенди.

Талай джыл ётгенден сора джашчыжъ джыр маталлы бир затланы шыбырдай башлайды, сурат салыу кёллекча узакъдан узакъ тая, джаш Османни джюреги назмугъа илешеди. Ол школда огъуна назмула джазыб башлайды, аланы ана тилден окъутхан, тилни, литератураны асыулу билген къарачай поэтге, просветителге Акъбайланы Исмаилгъа кёргюзеди. Ол поэтни биринчи тизгинлерин уллу эс бёлуб окъуйду, поэзияны къыйын джолундан кёб ашхы зат айтады, талай затны юрети-ди, сохтасыны кёлюн кёлтюрюрге юрешеди.

Бир бёлек джылдан Осман Микоян-Шахаргъа, бу-сагъатдагъы Къарачай шахаргъа, окъургъа келеди. Ан-да ол Къарачайны белгили поэтлерин: Къаракетла-ны Иссаны, Ёртенланы Азретни, Биджиланы Асхатны танийды. Ала бла тубешгенлей, ала айтханга тынгы-латъанлай, сакъ болгъанлай турады, аладан юренеди. Алай а, кимге тынгыласа да, кимден юренсе да, поэтни джюреги кесича тебеди, ол кеси сокъмагъы бла джю-рюйдю: джашлыкъны, Атаджуртха суймекликни, ком-сомолну юсюнден джазады. Османни назмулары къа-быргъа газетде чыгъа башлайдыла, студент аудито-риялада окъуладыла. Аны басмачыла да эслейдиле. 1934 джыл «Къызыл Къарачай» газетде Османни «Къызыл Аскерге» деген назмусун чыгъарадыла ол замандан башлаб поэт поэзияны джолуна ышанигылы тюшеди. Газетде биринчи назмусу басмалангандан эки джыл ётгенлей, ол энчи китабчыгъын чыгъарады.

«Комсомол джырла» деген китабчыкъны редактору Къарачайны айтылгъан поэти Ёртенланы Азрет болады.

«Быллай назмуланы басмаларгъа керекди, алай, сен джаш джазыучуса, къуру комсомолну, Къызыл Ас-керни юсюнден джазыб тураса, суймекликни юсюн-

---

¹ Хубийланы Осман. Комсомол джырла. Микоян-Шахар, 1936.

ден а джукъ джазмайса», — деб эгертеди джаш поэтге редактору, Османы суймекликни юсюнден да болгъандыла назмулары, алай а ол, кеснидеп уллулагъа къой эсенг, тенглерине кёргюзюрге да уялгъанды аланы. Асыры тартыннгандан, бетине нюр чаба тургъан Осман, белгили поэтни юретгенине уллу эс бёлгенди.

Бу китабчыкъ чыкъгъанлай, поэт Совет джазыучулары Союзларына член болады, литература бла ишин. къуллугъун, бютеу джашауун байламлы этеди. Газетни корреспонденти болуб тау элlege, къышлыкълагъа айланады, анда халкъны джашауундан кесине талай сюжет, бир бёлек магъаналы тема табады, бири бирине ушамагъан, къарачай литературада болмагъан бир талай хапар джазады, аланы газетде басмалайды.

Газетде къуллукъ этгени, джангы джашауну кёзю кёргени поэтге повесть джазарча хыйсаб да береди.

Хубийланы Осман 1934—1937 джыллада «Абрек» деген романтикалы повестин джазады. Повестни баш герою Азрет революциягъа дери байгъа джалчы болуб турады. Аны ётгюр джюреги артыкълыкъгъа тёмей, ол абрек чыгъады, андан, Октябрь революция таулада орналгъандан сора, граждан къазауатда урушлагъа къошулуб, социализмни хорламларын джакълайды. Граждан къазауат бошалгъандан сора, Азретни эл советге председатель этедиле. Къаманы тута билген, сюнгу бла уста къазауат этген къолла къаламгъа тюзеллейдиле. Азрет окъуу-билими джетмегенин сезиб, кёлю чыгъыб, кеси кесине айыб эте, джукъусуз ай ашырады. Алай а революцияны джорукъларын джашаугъа сингдирир ючюн, ётгюр кёлден, джюрекден сора да окъуу, билим керек болгъанын терен ангылай, окъуртгъа барама деген сылтау бла эл советден кетеди. Алайда окъууу болгъан адам керек болгъанын тюз ангылайды, элге оноу этер ючюн элдегиледен онглу болургъа ты-

йыншылысын заманында сезгенине кѳууана, суйген кѳызы Нурсият бла юйлениб, Нарсапада джашаб кѳалады.

Осман, биринчи тизгинлеринден башлаб, социалист реализмге терен бойсунганы себебли, повестде да аны джорукъларындан таймайды. Бир кѳауум джазыучула китабларында суйюмлю геройларына джашауда болмагъан затны этдириб, аны кѳалгъанладан онглу этер ючюн, не тюрлю затха да тюбетиб, хар неде да аны алчы, хар кѳайда да аны онглу этерге кюрешедиле. Сѳз ючюн, аллай джазыучула Азретни окѳутуб, артда бир уллу кѳуллукъну этдирлик эдиле. Осман заманны тюз ангылаб, тюз суратлагъаны себебли, геройну сыфаты да тюз кѳрүнеди.

Тау элледе байлагъа джалчылыкъ этиб тургъан джашланы ичинде ол заманда окѳууу болгъан адам болмагъанды. Джазыучу аны билгенди. Окѳууу-билими болгъанла байланы, бийлени джашлары болгъандыла. Окѳуусуз-билимсиз революцияны джорукъларын джашаугъа джаяргъа мардасыз кѳыйын болгъанын черте, ишчиледен, эллиледен окѳуулу адамла чыкѳгъынчы Владимир Ильич Ленин эски интеллигенцияны хайырландыра билирге керекди, дейди. Повестде бу теманы юсюнден сѳз бармаса да, В. И. Ленин айтханны, аны эски интеллигенцияны не ючюн хайырландырыргъа керек болгъанын чертгенини бир бурхусун сездиреди джазыучу; джарлы халкъны ичинде болмагъан затны бир бѳлек заманга кѳайдан болса да табаргъа керекди. Ол затсызлай революциягъа бек кѳыйын боллукъду—ол зат эски интеллигенцияда барды, аланы ичинде талай адам революциягъа кѳууанадыла, анга илешедиле, анга кѳуллукъ этерге хазырдыла. Владимир Ильич, уллу акъыллы, заманны келир кюнлерин узакъдан кѳараб кѳре билген адам, пролетар культурагъа эски интеллигенциясыз, озгъан ѳмюрлени культураларысыз кѳыйын

боллугъун ангылайды. Пролетар къуллукъчулагъа бу затны магъанасын ангылатдырады. «Лучше меньше, да лучше» деген ишинде В. И. Ленин былай джазады:

«...бизге алкъынчы керти буржуй культура да джете-рикди, бизге алкъынчы буржуйладан алгъа болгъан культураны, чиновниклени, крепостниклени махровый юлгюлю культураларындан жанлаялсакъ, боллукъду. Культураны юсюнде ашыкъмакълыкъ бла эсебсизлик неден да осалды. Бу затны бизни джаш литераторларыбыз бла коммунистлерибиз таймаздан эде тутаргъа керекдиле».

В. И. Ленин пролетар культура адам улу ёмюрле бла ёсдюрген культурагъа таяна тууаргъа керек болгъанын чертеди. Тюнене, социалист революция хорлагъанлай. бюгюн социалист культура тууб къалмазлыкъын ангылатады.

Ёмюрлеге демейди В. И. Ленин, алкъынчы, кесибизни пролетар культурабыз аякъланнгынчы, буржуй культура бла хайырлана билигиз дейди.

«Джангы пролеткультураны кеси джанынгдан чыгъаруу тюл, эндиге дери болгъан культураны иги традицияларына, иги юлгюлерине марксизм ангы бла къараб, эндиги джашауну хыйсаблары бла пролетариатны диктатурасыны, аны кюрешини юсю бла эсеблеб, ёсдюрге керекди пролетар. культураны», дейди. В. И. Ленин.

Бу социалист культураны ёсдюрюде Ленини гениальный программасыды. Бу программа бла ёлчелей, ёсдюргенди партия бизни соцкультурабызны.

Джаш джазыучу Осман да биринчи назмуларындан башлаб бюгюн джазгъан уллу романларында да бу программа бла, ленинчи ёлче бла ёлчелейди хар тизгин, хар сёзюп.

---

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стр. 389.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 41, стр. 462.

Къарачайны белгили джырчысы, уллу поэт, чамчы
Къалай улу Аппа Октябрь революция хорлагъанында:

Джер болуб эди башы тюбюне,
Власть келгенлей, бурду тюбюне,—

дегенди. Ма ол тюзелген джерде туууб, тюзелген культураны бир мюйюшюнде ишлеб башлагъан Осман культураны, литератураны юсюнде марксист идеологиядан таймагъанды, соцреализмни джорукъларында талай белгили зат: «Къартны анты» (1937), «Алмастыны кезлери» (1937), «Бизни полковнигибиз» (1940), «Акъ джиини» (1940), «Анзорчукъ» (1940), «Бийчесында» (1940) дагъыда башха чыгъармала джазыб, къарачай литературада кесине тыйыншы орун алады. Бу хапарла, очеркле Османни келир кюнлеринде джазарыкъ повестлерине, романларына бирер керекли зат болуб, аны чемерлигине кюч къошадыла, усталыгъын ёсдюредиле.

Джаш джазыучу поэзияны да унутуб къоймайды. Ол джыллагъа кёре къой, ма бюгюн да кесин танытыб тургъап талай назму джазады: «Танг атды» (1938), «Бизни джурт» (1938), «Къанлы кюнде къанатым» (1940), «Партизанны къабыры» (1938) дагъыда башхала.

«Танг атды» деген философиялы назмусунда былай айтады:

Ёхтем тенгиз -
Тебе эди,
Кир хабчюгюн ол тышына
Тёге эди.
Джер джеринден толкъунлары
Къайнаб чыгъыб,
Боз кёмюгюн теблей элле.
Чёргеб, джыгъыб.
Джел боранлаб, ёшюн уруб
Кёк тенгизге,

Джагъасындан тѣге эди
Сууун тюзге.
Къара тубан басхан эди
Аны башын.
Толкъунлары джалай элле
Къумун, ташын.
Ышый элле ёшюнлерин,
Джууукълашыб,
Къадкъый элле джер да, кѣк да,
Къучакълашыб.

Къарачай поэзияны 30-чу джылларына бу тукъум назму айхайда, джангылыкъ эди. Бу джангылыкъ анга уллу пролетар джазычу Горькийни традицияларыны юсю бла келгенди. Горькийни «Боранбилгичи», «Илячичи» болмасала, Османни да бу назмусу болмазгъа болур эди. Джилтинден от джаннганча, Горький да Россияны ууакъ, революциягъа дери джазма литературасы болмагъан халкъланы джаш джазычуларыны джюреклеринде фахму чыракъ болуб джарыгъанды, алагъа таймаздан къайгъырыб, джетишимлерине къууана, абынсала, къол узата, кѣб болушханды. Горькийни революцион романтика традициялары бизни поэзиябызгъа таб келишген бла къалмай, аны ёсююнде, кюч алыуунда уллу магъаналы зат болгъандыла. Ол зат джангы совет литератураны атламына кѣб къууанч келтиргенди. Совет литературада башха халкъланы ариу, кюнден кюнге кюч ала, кеси ауазлы бола баргъан литературала Горькийни къууандыргъандыла, уллу, ашхы затла тууарларына ишексиз ышандыргъандыла.

В 1928 джыл Ромен Ролланнга Горький былай джазады:

«...сизге айтмай къоялмагъан бир затым барды. Ол зат меннге бек белгили затды, сизге алай кѣрюнмезге да

болур. Ол зат Россияда башха халкъланы литература-ларыны мардасыз дженгил ёсгениди... Кавказны. Сибир-ни халкъларыны кеслерини прессалары барды, музыка школланы, музейлени, китаб басмаланы хайырлы орна-тадыла, кеслеринден прозаикле, поэтле ёсдюргендиле».

Россияда джангы туугъан литературалагъа Горький-ни уллу суймеклиги, аны творчествосуну алагъа уллу магъанасы болгъанын белгили совет поэт Кулийланы Къайсын былай айтыб чертеди:

«Бизде литературоведле бла критикле бир джазыу-чу бир джазыучудан юреннгенин чертерге бек суюдиле. Аланы айтханлары къуру да бирча тюз болгъаны бла къалгъанын билмейме. Алай а уллу джазыучуну сынам-лары—хар кимге да керекли школду деб турама. Ар-тыкъсыз да Максим Горький, совет литератураны тамал-лын салгъан, аны биринчи классиги бу затда белгили орун алады.

Бизни къралда Горькийден юренмеген литератор та-былмаз деб келеди кёлюме, къайсы миллетден болса да, къайда тууса да, ол кесини чыгъармачылыкъ джолунда Алексей Максимовичге таяна ёсгенди. Горький—бизни барыбызгъа да устазды. Андан мындан ары да джазыу-чуланы кёб гёлюлери юренникдиле. Джазыучугъа Горь-кий джашауну устазы дегенди. Аллай ол, кимден да ал-гы бурун, кеси болгъанды. Литература бла культураны багъасын кёре билгенлени эслеринде ол аллайлай ёмюр-леге къалгъанды. Биз адам улуну келир заманына, аны ишини, культурасыны ёлмезлигине, уллу акъыллы гума-нист Максим Горький ийнанганча, ийнанабыз. Биз ёмюрледе бюртюк бюртюклей, джулдузла джулдузлай къалырына ышанабыз».

---

¹ Горький. Собр. соч., т. 30, стр. 86—87.

² Неделе, 1968 джыл, мартны 31.

Осман да кѣб затха юренгенди Горькийден, кѣб кюнню тюшюргенди аны эсине, алай болса да Османни джазгъанларында джигитликни адетлери, ѳтгюрлени юлгюлери Горькийни традицияларындан башланадыла. «Залим тенгизни» сыфатын Осман къарачай поэзиягъа биринчи болуб киргизген эсе, ол сыфатны таба билирге, ана литературасында анга орун ачаргъа Горькийден юренгенди.

Ёмюрле бла ичин бокълаб тургъан зыгъырны-ташны тышына къуюб. сууун ариулаб, кюзгюча этерге тенгизге джел болушханча, джаш къарачай поэтге да уллу совет джазыучу болушады. Андан юрене, аныча ашхы затланы джазады.

Поэзияда джигитликни, джигитни, Ата джуртха уллу суймекликни кѣргюзе, Осман «Партизанны къабыры» деген поэмасын джазады. Джангыз къабырда джатхан аждагъан джолоучу болуб алайда ѳлмегенди, уучу болуб, къаядан кетиб, неда ачы джанууардан заран дже-тиб ѳлюб басдырылмагъанды сослан къаяны эрнинде.

Алайда джигит партизан Асланукъ басдырылгъанды. Аны Алий афенди ѳлтюргенди.

Поэмада Асланукъну образы нарт джигитча кѣрюне-ди, алай а ол таурухлу тюлдю, джашаудан бир юзюмдю-дю, джашауну бир джилтиниди, ол джилтин эски джашауну къуууш болуб баргъан тамырын кюйдюрген отну джандырады.

Былайда поэт, эскилик бла кюрешиуню юсюнден сѳлеше келиб, бизни эсибизге ол заманлада айтылгъан, джангы властны джауларына аталгъан бир джити назмуну эсибизге тюшюредди. Бу назмуда халкъ революцияны кючюн, аны деменгилелигин къадама къая бла тенг-лешдиреди, джаулары уа къарыусузлукъларын, узакъ-гъа баралмазлыкъларын ангылатады.

Микояннга неге чабасыз,
Дишигиз алайда тургъанча,
Совет властха не эталлыкъсыз,
Гаккыны къаягъа ургъанча?—

деб айтылады назмуда властха чабхан интервентлеге,
граждан къазауатда революцияны бууабыз деб мыл-
лыкларып атханлагъа. Поэманы тамалы, аны магъана-
сы хаякъны джашауундан алыннганды.

Поэтни бир элчиси Къарачайны белгили революцио-
нери Халилланы Саидни Тебердиде Совет властны джа-
улары ёлтюргендиле. Халкъ унутмагъанды кесини джи-
гит уланып, аны юсюнден джырла джырлаб, хапарла
айтыб тургъанды. Джаш Осман да ол затны джюрегин-
де тутханды, кесини романтикалы поэмасын аны юсюн-
ден джазгъанды.

Уллу азербайджан поэт Самед Вургуну «Комсомол
поэма» деген чыгъармасы да болушханды бу затны джа-
зарына Османнга.

Тиширыуну ол суюсе,
ата болса ол,
Болгъаныча, ол худжу
болалмаз эди!
Джашауну тылпыуун
дуниягъа ол юрсе,
Джашауну багъасын, кыйынын да
билсе,
Джашаргъа суюгённи
кюйдюрмез эди ол,—

(Магъанасы кёчюрюлгенди—Н. К).

дейди Самед Вургун, сую билмеген суюгенлени сакълай
да билмейди, ол къуру ёлтюре, къуру тонай биледи деб.

---

¹ Микояннга — былайда Микоян-Шахар — Къарачай ша-
харгъа деген магъанада болуб къалмай, революция, Совет власть
деген магъананы тутады.

Адам джашлай, джашаугъа термиле, кюннге узала, алакат муратла эте, джашау ючюн кюреше тургъанлай, бир мурдар къол аны джашауун юзеди, аны кюнден айырады... Алай а не табады ол мурдар андан? Кюреш бошаламыды, кюн джукъланамыды? Огъай. Эндиге дери мурдарны тюрсююн тапъмагъанла, джапгылгъанла энди аны ким болгъанын ангылайла, ёлгенни орнуна кёбле турадыла. аны къаны джерде къалмайды, талай джигитни учундурады.

Джигит партизанны эгечи Саняет, ёре туруб, къарнашыны къабырыны къатында былай айтады:

Тиширыума, къарнашларым, кечигиз...
Отубузну кёмгенди Алий мурдар...
Ким кечалыр... сиз бир оноу этигиз!
Ол къутулмаз, азабын чегиб сынар.

Зарланады бизге насыблы душман
Кюнюбюзню мутхузларгъа излейди.
«Сау къалдыгъаз эсе уллу урушдан,
Шау этерме къолгъа тюшгенни»,—дейди.

Джазыкъсыныб, аямасын бизни ол,
Биз билебиз эркинликни къоруулай.
Джокъду зоргъа, артыкълыкъгъа энди джол,
Деб къычырды, къара чачы тозурай.

Бу сёзле, джыйылгъанланы джюреклеринде орун таба, аланы джангы кюрешге учундура, джангы кюч бере, джангы хорламлагъа чакъырадыла. Сёзню, къыйын кюнде тюз айтылгъан сёзню кючу уллу болады, ол сёз айтылгъан джеринде къалыб кетмей, уллу иш этдиреди. керек кюн халкъгъа джарайды. Уллу Ата джурт къазаутны заманында бу поэманы кёбле окъугъандыла, кёбле

юренигендиле. Қъаракётланы Саша, (бусагъатда Қъабарты-Малкъарны бир элинде джашайды), къазауатха кире тебрегенинде, былай айтханды: «Анда (къазауатда) мени къарнашларым (Совет аскерчиле) къан тѣге тургъанлайларына, мен былайда къалай туралайым, не уллу иш этсем да, не бек къыйналсам да, джюрегим къарнарыкъ тюлдю, мен къазауат этерге керекме. къарнашларым бла бир тизгиннге сюелиб». Османны Саниятына ушаймыды Саша? Ушайды. Саша кибикле аз болмагъандыла.

Джигитликни адетлерин Осман «Къанлы кюнде къанатым» деген назмусунда да суратлайды.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ерге тутуб башларың,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашыралла джашларын.

Къууанч джолгъа—Ата джуртну сакъларгъа той-оюн этиб ашырадала къартла джаш тѣлюню. Джашла, аслан кѣллю уланла, джуртну сакъларгъа хазырдыла. Ала, туугъан джерлерине керти къуллукъ этерге баргъанларына къууана, аны кѣзлерини гинджилерича сакъларгъа ант этедиле.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб.
Къорууларма чеклени.
Елюм ачы болса да,
Буюкъмам, эс ташламам,
Ауузум къандан толса да,
Джаугъа чыгын бошламам,---

деб джазады Хубий улу Ата джурт къазауатны аллы бла.

Фашист Германия, аджал таууш эте, танг аласы бла Совет Союзгъа чабханында, Осман Қъызыл Аскерни тизгинлеринде болгъанды, джанын къанын аямайын джаугъа къаршчы тургъанды.

Джигитликни юлгюлерин хар къайда да кѣргюзгенди. Къазауатда къолунда саууту бла, басмада назмусу, очерки, хапарлары бла—эки джерде эки Осман болгъанча. Бу кыйын джыллада Османны творчасуунда патриотлу сезимле теренден терен орнала, аны хар тизгини, хар сѣзю фашистлеге къаршчы тургъузады. Қарт анасына, юй бийчесине, гитче къарнашчыкъларына письмола джазса, сабыр сѣзле бла аланы джюреклерин джаза келир хорламгъа ийнандыра, джаш къарнашчыкъларына да акъыл юрете тургъанды. Османны къазауатдан джазгъан (къарнашы Магометге) бир письмосу аны поэт болгъанын, не кыйын кюнде да поэзияны унутмагъанын, келлик кюнлеге уллу ыйнанмакълыгъы болгъанын кѣргюзеди. Ол къарнашына «джюз орта назмудан эсе, бир иги назму ашхыды, кѣб кюреш, эригиб атыб къойма, окъу, кеси кесинге тынгыла, биреунюкюге къарагъанча къара, тюзет сюрмеле» деб джазады поэт Украинадан. Кесини юсюнден да чыртда джюрек аурутур зат джазмайды, бир кесек заманга командировкагъа кетген адамны письмосуча, тынчлыкълыды аскер госпитальда джараларын бакъдырыб джангыдан тизгинге тургъан поэтни письмосу.

Ахлуларына джазгъанча, тау джуртунда ана тилинде чыкгъан газетине да аскер темалагъа назмула, очеркле джазыб ийиб тургъанды поэт, «къаламын сюнлюге тенглешдире»...

Осман газетледе, джюрекден акъгъан къан тамчы бла джазгъанча, джаулагъа къаршчы чыгъармаланы басмалайды, алада ол окъуучуну кѣлюн кѣлтюреди. аны келир хорламгъа ышандырады.

«Немчала кеслери кьачадыла...» деген очеркинде Осман былай джазады: «Джаралы айю ачыулу болады. Аны жарасы ауур болуб, сау кьалырындан умут юзсе, бютюн да бек алынады, отдан кёлек киеди.

Немчаланы, джашыртын кьабхан итлеца, 1941 джылда бизге чабханлары барыгъызны да эсигиздеди. «Россия — юч ийыкьгъады!», «Москва он кюнден бизники боллукьду!» «Ленинградда большевикле кьырылыб бошалгъандыла», «Сталинградны алыб бошадыкь!»—деб кьычырыучу махтанчыкь немчала энди кьазауатны ючюнчю джылы баргъан сагъатда не болумдадыла эмда кьалай айтыб махтанадыла?

Биягъыла махтаньргъа унутуб турмайдыла, алай а махтаньр затлары джокьду. Хапарларына кьалгъанла кьой эсенг, энди кеслери да ийнанмай тебрегендиле.

Мындан алда кесини сёзюнде Гитлер немчалагъа «энди кьазах атны кьачан тохтарын, кьалай бошаллыгъын мен билалмайма».— дегенди.

Мингле, миллионла бла сабийлени ёксюз этген, эгечлени кьарнашсыз этген, аналаны джашсыз этген, кьатынланы эрсиз этген, дунияны кьаннга суугъартхан, шахарланы, эллени кёсеу этген аманлыкьчы Гитлер: «Россияны юч ийыкьгъа бошарыкьбыз!» — деб кьычырыб, кьраллагъа кьодулаб, джюз мингле бла ангысыз немча солдатланы бизни джерибизге сюрюб. энди урушну кьачан, кьалай бошалырын билмейме дейди.

Солдатлагъа, офицерлеге: «Урушдан, хорламдан, адам ёлтюргенден сора бусагъатда сизни башыгъызгъа башха кьайгъы, сагъыш керек тюлдо, сизники — алгъа барыуду, сизни ючюн, керек болса, мен сагъыш этемс».— деб ауаз берген бетсиз Гитлер биягъы солдатлагъа, офицерлеге «энди кесигиз сагъыш этигиз», дейди...

---

¹ Кьызыл Кьарачай, 1943 дж., сентябры 5.

Гмюрледе башха къралгъа бойсунмагъан, бийликни кѣлтюрмеген орус халкъ кълалгъан бютеу совет халкълагъа башчылыкъ этиб, джюз кере палатланиган немчаланы джерибизден къуууб барады. Гитлерчи гансла совет джерге гыбылача илинедиле. Алай а Ата джуртну джаханим оту аланы юйюкджуреди, къаушатады, джерибизге уу тырнакълаб къраршчылыкъ этгенлени алайда огъуна эзеди.

Къызыл Аскер Гитлерни ъмюрде да «хорланмаучу» джыйымдыкъ аскерлерин кюнбатханига сюрюб барады. Хар кюнде бизни аскерлерибиз талай шахарны, джюзле бла эллени алыб барадыла.

«Герман аскер бир кирген джеринден чыртда артха келмейди», — деб бегитиучюле бюгюн не айтадыла?

Ол адамла, джангылгъанбыз деб ант эте эселе, джю реклерин бош къыйнайдыла. Немчала бир бегиген джерлеринден кѣбюсюне ызларына кетмей къаладыла. Сѣз ючюп, бу къыш немчаланы кѣб аскерлерин Сталинградда бегитген эди. Ол бегитген джерлеринден ызларына кеталмай 330 000 немча солдат бла офицер, 24 генерал, бир фельдмаршал алайда кълалгъанларына шагъат керек тюлдю. Аны кирик, Ростовда, Таганрогда, Курскда, Белгородда, Орелда, Харьковда, Ельняда, Севскде, Сумыда дагъыда талай шахарлада бегиб, бизге къраршчы кюрешген немчаланы кѣбюсю алай тургъан джерлеринде ъмюрлюкге «бегигенлей» кълалгъанларына да ийнана болурсуз. Биз къызгъанч тюлбюз. Хар гитлерчиге очередсиз узунлугъу мстр бла джарым, теренлиги метр джарым джерибиз хазырды...

Гитлер эмда аны эгетлери «Совет шахарладан кесибиз кетиб барабыз дегенлерине уа не айтыргъа керекди?

Аны джууабы ачыкъды. Ала тюз айтадыла. Бире айталмагъанны бири джетдиреди. Мюллер кесибиз къо-

райбыз дей эсе, Ганс да кесибиз къачабыз дейди, Отто да кесибиз къачыб къутулалмай кълалдыкъ дейди. Бары да тюз айтадыла. Алгъаракъдача, энди самауарлагъа дери, тиширыу кѣичеклеге, сабий оюнчакълагъа дери алыб къачмайдыла. Кеслери башларын алыб къачаргъа да кючден джетишедиле. Къачыб, сау кълалгъанлары шукур этедиле. Да тюз айтадыла, кеслери къачадыла ансы, джукъ элталмайдыла. Кеслери къачадыла ансы, биз къачмайбыз. Алай а бу къачыудан кеслери къачыб кълалайгъа дери барлыкъдыла? Джоллары узакъды..

Биз а кычырмайбыз. Ишибизни дауурсуз этебиз. Къычыргъан киштик чычхан тутмайды. Биз джерибизни джаудан ариуларгъа керекбиз да, ариулайбыз. Шахарларыбызны алыргъа керекди да, алабыз. Къазауатны къачан тохтары да соруб кюрешмейбиз.

Гитлер кесини эгетлери бла, фашистлери бла не кюн бошалса, не кюн Совет Союзу саулай биягъы джерлерине Къызыл байракъ тагъылса, ол кюн къазауатны бошаллыгъы бизге ачыкъды. Биз ол муратны толтурабыз», — деб колхозчула, къарт анала, атала ангыларча, ариу, тынч тил бла джазады.

Аскерчи поэтге ийнанмакълыкъ уллу болгъанды ол заманда. Аны сезю эшитилген, окъулгъан, айтылгъан джеринде кеси да бир къазауатчы, фашистлеге ёлюм излеген бир джигит болуб сюелгенди совет тизгинлеге, кѣл эте, солдатланы, совет офицерлени, партизанланы, шахарчыланы, элчилени—бютеу совет адамланы алгъа учундургъанды.

— Амма сен да кѣз сууунгу ары сюрт,
Джашынг сауду, орден алгъанд саугъагъа.
Юйюнгю кюйдюрген джашауну этиб тюр,
Къызыл Аскер барад тохтамай алгъа.

Джуртубузну сакъалар ючюн, джигитле,
Асланлача, сермешелле къаджыкъмай,
Киши хакъ бла къандан тоймагъан итле
Тохтау джокъду чегибизден терк чыкъмай.
Алтын кирик, саргъалыб сабан ызла
Энтда чагъарла суюдюрюб эм джарыб,
Джау зорунда эзилген къартла, къызла...
Джыламукъларын сюртелле, ышарыб, —

деб басмалайды Осман «Къызыл Къарачай» газетни бетинде. Бу назмуну къартлагъа окъуб, кёл эте, аланы аскерчи джашлары сау-эсенди деб къууандыра, кёб кюнлени джылытхандыла азгъын джюреклене.

«Немчала сагъыш этедиле» деген гитче фельетонда Осман Гитлерни фашист иши башланган кюнюнде тебреб оюлуб баргъанын кёргюзеди. Бюреуге къазгъан урунга кесинг тюшерсе деб халкъ билмей айтмагъанды. Гитлер дунягъа джакъгъан отунда кеси кюеригин, аны иши, мураты адам улугъа къаршчы болгъанын сокъур сау да ангыларча, гитлерчи ефрейторну хурджунундан чыкъгъан блокнотундан быллай затны джазады Осман.

«Наполеон¹ 1760 джылда туугъанды.

Гитлер 1889 джылда туугъанды.

Башхалыгъы — 129 джыл.

Наполеон 1804 джылда император болгъанды.

Гитлер 1933 джылда канцлер болгъанды.

Башхалыгъы — 129 джыл.

Наполеон Россиягъа 1812 джылда чабханды.

Гитлер Россиягъа 1941 джылда чабханды.

Башхалыгъы — 129 джыл.

Наполеон 1814 джылда бошалгъанды.

Гитлер а къачан бошаллыкъды?

---

¹ Немец ефрейтор Наполеон туугъан джылны къатышдырады.

Джууаб: 129 джылдан. Алай демеклик, 1943 джылда». Бу Сапаула Гитлерни кьачан эсе да махтана, кеслерине адеосиз ышана, ёлюмден адамгъа аджал бергенден башха затха эс бёлмеучю аскерчилерини тюрленнгенлерини, ала, сагъыш этиб, Гитлерни иши, оноуу, фашизм кеси джашаудан кери боллукъ, дуня тылпыугъа келишмеген къара иш болгъанларын чертеди. Гитлерчи ефрейтор Гитлерни аджалын хурджунуна салыб айланады, ол аджалны ефрейтор кеси эсеблеб чыгъарады. Джапгылмайды гитлерчи, ол совет «Катюшаланы» тауушларын къуру бир кере эшитмегенди, аланы отларында къуру бир кере кюймегенди. Гитлерчи аскерле 1943 джылда бедишли болгъандыла, бу затланы барын да ангылаб тенглешдире тургъанды ефрейтор Гитлерни джашауун Наполеоннукъу бла.

Гитлерчи ефрейтор кесини фюрерине чыртда ышанмайды. Ышанган кьой, ол барды, джокъду деб да къайгырмайды, аны кьой эсенг, тюненеги таджал фюрер бюгюн анга салагъачда кёрюнеди. Ол себебденди гитлерчи аскерни амалсыз болгъаны, къайры барырын, не этерин унутханы, сагъыш этиб ойлашханында, талай джылны джашаугъа аджал себелеб айланнганы ангысызлыкъдан аны орнуна башха адам сагъыш этгенден аны башына-акъылына «мен алай нек, не ючюн этеме?» деб келе билмегенликден болгъанын сезиб, энди «болур болду» деб, стауатындан аджашхан малча, амалсыз болгъанын кёрюб, кеси кьолу бла кеси фюрерин сояргъа хазыр болгъанын ангылайды.

Кечикгенди ефрейтор. Аны джашаугъа энди бир тукъум бир ышаныуу, андан бир излегеги джокъду. Совет аскерчиле уа? Аланы юслеринде джигитликни адетлери къатланыб, не ючюн, нек кюрешгенлерин терен ангылаб, фашист джыйынны къууб барыб, кесини фашист уясында къаушатыргъа къаны къайнаб тургъанды. Совет

солдат ышанганды кеси аскер тамадаларына, Совет солдат кѳргенди партияны, кѳралны ишин, аланы терен кѳайгырыуларын джюреги бла ангылагъанды.

Осман да, совет аскерчилени бири болуб уллу джуртун туугъан элича кѳргенди, аны ючюн, кѳан тѳгюб, кѳазауат этиб айланганды. Ата джуртну юсюнден Осман кѳб зат джазгъанды. Аланы ичинде айырылыб танылгъан быллай тизгинлери барды поэтни:

Мени джуртумд бютеу бары кѳрюннген,
Кѳалайын да аз суймейме элимден.
Багъалыса, саулай джерибиз манга,
Кемсиз ариу кѳрюнеди хар затынг,
Таурухдача кѳб сууунг, тауунг, чатынг.
Туугъан джуртум,
Россияды сени атынг.

Гитлерчи солдатлада болмагъанды быллай сезим, быллай кирсиз суймеклик. Кѳралын, аны хар тѳбесин, хар терегин, хар элин, шахарын поэт кесини элича сюеди кесини элича кѳреди. «Россия» деб толкъунлу, таулу, чегетли джуртун багъалатады, джигитликни адетлерин, джигитликни юлгюлерин кѳарты джашы да, эркишиси тиширыуу да бирча кѳрген туугъан джерин. Кѳазауат поэтни алгъындан эсе кесгин, алгъындан эсе эсли, алгъындан эсе джууаблы этеди. Джашауну хорлар ючюн джюрегинде учу-кѳыйыры болмагъан кѳрюб болмау сезим тууаргъа керекди, атаджуртунга да ѳмюрюнде, эсинге келмегенча бир суймеклик, кертилик, инджиууне инджиле кѳууанчына кѳууана билмеклик керекди. Ол эки сезим поэтни джюрегинде да болгъандыла. Ата джуртну кѳыйын кюнлеринде тауладан тюзлени, Алакѳз Россияны кѳорууларгъа тауладан эннген поэтни

эсине уллу совет джазыучу Алексей Толстойну «Правдада» джазгъаны таймаздан тюшеди: «Къара кёлекке тюшгенди бизни джерибизге, джурт тас болса, джашау керек болмазлыгъын ангыладыкъ энди.. Пушкинни, сары шишли итден туугъан, адетсиз уруша, шынкъартха атханын кёрюрге, Россиягъа учу-къыйыры болмагъан дуниягъа джол ачхан Петру (эсгертмесинден — Н.К.) джыгъыб алгъандан сора, эсириб айланган немец офицер аны сослан ташына чынгатханына къарарча болсакъмы? Огъай! Андан эсе ёлюм ашхыды! Огъай, андан эсе къазауатда ёлейик! Огъай, къуру хорлам бла джашау!...

Джуртум, сеннге къыйын сынам тюшгенди, алай андан сен хорлам бла бетджарыкълы чыгъарса, не ючюн десенг, сен кючлюсе, сен джашса, сен халалса, халаллыкъ, бла ариулукъну тутаса сен джюрегингде»

Халаллыкъ бла ариулукъ къазауатны ачы кюнлеринде джигитлик бла эркишилик боладыла. Совет халкъ хорларына базады, не ючюн десенг ол не джаны бла да джауундан онглуду, суймеклиги (Ата джуртуна!) бла кёрюб болмагъанлыгъына (фашизмни!) къайдан чыкъгъанын, къайры сыйынганын киши да билмей эди. Хорларгъа керек болгъанын а къан тер басыб къазауат эте тургъан аскерчиден башлаб, джалан аякъ тау сыртлада къозу къулакъла джырта айланган таулучукълагъа дери да бек ачыкъ биле эдиле. Ала аны бары да бирча ангылар ючюн, бары да бир иннет бла, бир тылпыу бла солур ючюн къарачай поэт Осман да кёб кюрешгенди.

Ата джурт къазауатда къолларына саут-саба алыб миингден артыкъ джазыучу къазауат этгенди, аланы ичинде тау Къарачайны джазыучулары да болгъандыла: Къаракётланы Исса, Байкъулланы Даут, Байкъулланы

---

¹ «Правда», 1941 джыл, октябрны 18.

суймекликни аналары сютлери бла къанларына сингдиргенлерин ангылаялмай эдиле, ала кёб затны ангылаялмай эдиле, ол музыканы «суйген», гюлле «ёсдюре» билген акъ шинли джашла... Музыканы, гюллени нек сие эдиле ала, ол, ит кючюклени ийнакълай, сабийлени сунгюлеге чанчыб ёлтюрселе, ха-ха-ха деб кюлюучю фашистле? Ала, сабий заманларындан башлаб «ёлтюр» деген сёзге юреннгенле, ангылаяллыкъ тюл эдиле бизни аскерчибизни сезимлерин, бизни аскерчибизни ачулу суймеклигин...

Бу ачулу суймекликни юсюнден Осман кёб тизгин джазгъанды, кёб кере сезгенди аны кючюн, башха поэтлини тизгинлерин окъуй.

«Мен Муса Джалилни окъургъа бек суюме. Джылыбыз, иннетибиз да келишгени ючюнмю, огъесе назмуларымы суйдюредиле аны, билмейме»,—дейди Осман.

Джигитликни джилтинлери, эркишилик, Ата джурт-ха суймеклик Джалилни джюрегинде джаннган от аны тизгинлери бла окъуучуларына да кёче болур эди, ол от джылыта болур Османпы кёкюрегин да Джалилни окъугъан заманында, ол от джаздыргъан болур эди поэте «Аманат» деген трилогиясын да¹.

Къазауатны заманында аз заманнга окъулуб, эсингде кёб заманнга къалырча, эсингде къалгъаны бла биргелей къанынга-тининге да сингиб, хорламгъа учундурургъа уллу магъаналы затла джазылгъандыла—кёбюсюне назмула, хапарла, очеркле, поэмала.

Ата джурт къазауатны темасы ёмюрлеге сёнгерик тюлдю, ол, адам улуну джашау джолунда, джигитликни джая, Октябрь революцияны хорламларын фашизмден сакъалагъаны ючюн, Европаны халкъларын гитлерчи джесирликден къутхаргъаны ючюн, саулай дунияны фа-

---

¹ Хубийланы Осман. Аманат (трилогия), Черкесск, 1959—65 дж. дж.

шист эминадан сакълагъаны ючюн, адам улуну джюрегинде ёмюрлеге джашарыкъды. Хар тёлюге юлгю бола, хар тёлю джангыртхандан джангырта, сыйлыдан сыйлы кёре барлыкъды аны, алай болса да, Ата джурт къазауатда энчи юлюшю болгъанла уа аны джигитлик адетлерин кимден да иги билликдиле.

Бююн, Ата джурт къазауатны китабладан, киноладан, къарт аталарыны ауузларындан билгенле бла бирге, къазауатны отунда чыныкъгъанла да саудула. Энтда алдагъы тизгинледедиле, ала айтхан сёз кимни сёзюнден да кертиди, кимни сёзюнден да тыйыншлыды, бизге да ол къадар багъалыды, магъаналыды.

«Аманат» деген роман Ата джурт къазауатха аталгъанды, джигитлени юсюнден джазылгъанды, аны автору къазауатчы болгъанды, кесини этинде джюрегинде къазауатны джараларын сынагъанды.

Романны баш герою—халкъды, баш идеясы—Ата джуртуна сүймеклик, аны хар элисин, хар чимдемин душмандан къоруулауду.

Къарачай халкъ, къалгъан совет халкъла бла бирге Ата джурту ючюн къазауат этгенди, анда аны джашлары, къызлары, джанларын-къанларын аямай, кюрешгендиле. Къазауатны заманында эрлери джашлары бары да бирден къазауатха кетиб, юйде ууакъ юйдегили анала, къартла къалгъанлыкъгъа, аланы тыбырлары къурумагъанды, оджакъдан ышангылы тютюн чыкъгъанлай тургъанды. Сёз ючюн, Ташкёпюрден, къолуна сауут алыб къазауат этерге мадар болгъан бир эркиши къалмай, къазауатха кетгендиле. Аланы ичлеринде Ёртенланы Хаджи-Бекирни беш джашы, тёртюсю джигитлик этиб елгендиле, бири сау-эсен ызына къайытханды. Къагъыйланы Джамботну тёрт джашындан ючюсю къазауатда ёлгендиле, бирин, партизанны, немецле ёл-

тюргендиле. Быллай юйдегиле Қъарачайда кѣб болгъандыла. Ма быллай адамларыбызны юсюнден джазгъанды Осман кесини юч китаблы романын.

Роман совет халкъны къыйын кюнде бир юйдегича бириге, бир ананы сютюн ичгенча, бир иннетли бола, партияны джоругъуна, кѣргюзген джолуна деменгиле сыйына билгенин суратлайды. Қитабда автор орусуланы, украинлыланы, азербайджанлыланы, эрменлилени, къарачайлыланы, черкеслени, малкъарлыланы дагъыда башха миллетлени суратлайды.

Романны суйюмлю геройлары Хасан, Азрет, Соколов, Аскер, Джандет, Мусса, Малыченко, Карачун, Батаев, Сарджон, Дугужев, Фролов дагъыда башхала бир иннет бла уллу кюрешге хар бири къолундан келгенча кюрешеди: кими къазауатда, кими партизанда, кими элде—къайда болсала да, хорлам ючюн джигитликни адетлерин эте, жанларын аямай, кюрешедиле. Хорламын къууанч кюнюнде, бир бирлерине, Ата джуртларына бетджарыкълы тюбей, къазауат ойгъан джашауну орнуна сала, жангы джетишимлеге учунадыла, жангы тѣлюле ёсдюредиле, джашаугъа ушамагъан, заманга келишмеген затланы джолларындан тайдыра, джарыкъ, келир кюнню къаласын ишлейдиле.

«Аманатны» баш геройларыны бири Сапийтны джашауну къазауат бузады, джазыу аны аясузлайды. Халкъ бла кѣрген къыйынлыгъындаи сора да юйю-юйдегиси юч кере чачылады. Аны эри Мурат къазауатда тас болады. Бир джашчыгъы бла (Залимхан) Базарбийге эрге барады. Алай а харам хакъдан баш бурмагъан, ичгини, эски адетлени суйген Базарбий Сапийтны джюрегине жангы джара салады. Мурат бла ол джаш, татлы джыллары алай ашырмагъан эди.

Тишируну кѣлю аз болуб, кѣб кюнлени этген ишине сокъуранады. Бир сабийи бла экинчи эрге барады, эки

сабийи бла биринчи эри къайтыб келгенинде, анга джарашады. Алай а, сыниган гырджын джабышргъа унамайды. Сапият кѣб дыгалас этиб, адет, намыс деб да тѣздю, алай болса да, эки гитче кыызчыгъын да алыб, Муратдан кетеме деб, юйден чыгъыб тебрегенлей, аллына Залимхан Муратдан джашы, тубейди. Сапият анга атангы къой да мени бла кел демейди. Залимхан болумну эртдеден огъуна ангылаб тургъаны себебли, анасына кшошулуб, гитче эгешчигин да къойнуна алыб тебрейди. Ол, джукъдан хапары болмагъан эгешчигине къайры бараса деб соргъанында, Сапият анга:

— «Дуния джарыкъгъа де!»— деб юретеди. Сапият джангы джашаугъа, дуня джарыкъгъа чыгъар ючюн, кѣб заманны кыйналады.

Толстойну Аннасыча, Шолоховну Аксиньясыча, талай заманны, отдан чыкъ да джалыннга деб, кѣб эзиледи, чырмалады, алай а джазыу аны абындырса да, джыгъалмайды. Бизни заманны тиширыуу, джашауну, болумну биледи, сабийлери ач-джаланнгач болмазларына ышанады, ара мюлкде ишлерге талпыйды, джашауну, къралны болумун тюз ангылайды, ол себебден, артха турмай, джангы джашауну джарыкъ джолуна таукел чыгъады.

Тиширыуну бу иши да джигитликни, социализм берген эркинликни, джашауну джангы шартларыны бир хуртдагыды, тюзлюкню адетиди, керти намысны, керти адамлыкны ал башланыууду.

Хубийланы Осман кесини чыгъармачылыкъ джолунда кѣб ашхы зат этгенди, ол ашхылыкъланы бири литературабызда джигитликни, совет ѳтгюрлюкню тюрлю-тюрлю адетлерин джайгъаныды. Ол адетле, ол юретиуле бизге юлгю болгъанлай, джангы тѣлюню ѳсдюрюрге, Ата джуртубузму таза джюрекден сюерге болушадыла. Османны китабларын окъуй, биз кеси кесибизге:

«Ма керти джигитликни адетлери!»— дейбиз.

Хабичланы Зинхара

СЫЙЛЫ ТАШНЫ ДЖИЛТИНЛЕРИ

1923 джыл. Востокну Уруниганларыны Коммунист университетини актовый залы адамдан толу эди: Алийланы Умарны болушлугъу бла былайда «Тау ингир» деб аталгъан концерт бошалыб, адамла аны ючюн чачылыб кеталмай тура эдиле. Быллай тюбешиуню магъанасы— интернационал университетни студентлерин Кавказны искусствосу бла танышдырыгъа эди. Москваны вузларында окъугъан таулу студентле концертге къошулгъан эдиле.

Концертге къошулгъанланы сыйларына аталгъан банкетде, джыйылгъанла бирден разы болуб, биринчи тостларын къарачай тебсеучю Гебенланы Имаутдиннге атагъан эдиле, аны тебсеуюн, усталыгъын багъалы ташны — гемманы джылтырагъаны бла тенгleshдириб.

Ма андан бери биринчи къарачай драматургну, актерну аты Гебенланы Геммады. Аны фахмусун чертгенлери, эслегенлери алай бош зат тюл эди. Ары дери да, аны искусствосун сыйлы ташны джилтини бла тенгleshдиргинчилерине дери, Гебен улу Къарачайда эм уста тебсеучюге, музыкантха саналыб тура эди.

Тебсеучю музыкагъа ол окъуб юренигенди, эрикгенликден кюрешмегенди алай бла. 1923 дж. ол экиджыллыкъ музыка школну бошайды, Эрденковла деген къарнашладан окъуй. Ол джыл огъуна Гемма Москвада консерваторияны студенти болады. Баталпашинскеде джашай, ол тебсеучю-джырлаучу коллективлеге къошулады. Актер Н. Ф. Тягни-Рядно башчылыкъ этген орус-украин труппагъа къошулады. Ол замандан башлаб Гемма орус эмда запад драматургияны терен билирге кюрешиб, кёб окъуйду, уллу билимлери болгъан адам-

ла бла тубешеди, алагъа джутланыб эс бѣледи. Кеси билген затны ол башхалагъа берирге, башхаланы юретирге излейди. Джашлыгъындан башлаб, ол кесин педагогика джаны бла да хазырлайды. Аны ол билими артда, драма коллективле къурагъан заманында, джарагъанды.

1924 джыл Гемма (юйдегилеринде амалсыз керекли болгъаны себебли) консерваторияда окъууун къояды. Хурзукда къарачай тил бла музыканы устазы болуб ишлейди, алай болса да искусство бла кюрешгенин къоймайды.

20—30 джылда, белгилича, къарачай литератураны тууб айтылгъан заманыды. Ол джылда талай белгили джазыучулары да бергендиле, ала бла бирге биринчи драматурглары да. Ол заманда, Къарачайда театр болмагъаны себебли, профессионал драматургия да болмагъанды. Театр коллективлени къурау бек керекли затлары бири болгъанды.

1925 джыл Хурзук, Учкулан, Къарт-Джурт элени бирлешген партия джыйыуларында миллет культураны юсюнден кѣб сѣлешингенди, докладчы миллет драматургияны, театры юсюнден кѣб зат айтханды. Театр жангы адетлени, совет джашауну джорукъларын джайыуда талай магъаналы зат этерин чертгенди докладчы. Партия джыйылыуну юсю бла Гемма Учкуланда биринчи драма коллективни къурайды. Анга П. Ф. Баскаева, Батчаланы А.-К., Джуккаланы С., Гебенланы А., Борлакъланы Х., Борлакъланы М. дагъыда башхала къошуладыла. «Къарангылыкъ» деген пьесаны ол коллективге Гемма кеси джазады. Бир актлы агитация пьесада автор, жангы джашаугъа илешиб, Москвагъа окъургъа баргъан таулу къыз бла аны окъургъа суймей, малла бла къошда къалгъан къарнашыны арасында болгъан затны юсюнден джазгъанды. Сюрюочю

ны кьолундан банкачыкьны алыб, кьыз кьычырыкь этиб джылайды, кьарнашына дарман орнуна ёлюр отну бергенлерин билиб.

Бу спектаклден сора талай джаш адам элледен окьургъа кетген хапарларын бюгюн да айтадыла.

Суратлау чемерликни актерлары элледен эллеге, кёбюсюне джаяу джюрюб. спектаклле кёргюзгендиле. Ала-ны чемерликлерини юсюнден бютеу Къарачайгъа джайылгъан хапарлары сейирсиниб айтхандыла. Аладан юлгю ала, башха эллени джаш тёлюсю да кеслеринде драма кружокла кьурайдыла, алай а кьызланы ол кружоклагъа алкьынчы асыры онгсунуб иймейдиле, тиширыу рольланы ол себебден кёбюсюне эркишиле ойнайдыла.

Къарачайлыла ёмюрлери да тойгъа-оюннга суюб кьарагъан, таукел кьошулгъан миллетдиле. Театр да ол затны бир тюрю формасы болгъаны себебли, кесин суюдюргенди. Алай а атала, анала кьызларына сценада кьарагъандан эсе, биргелерине олтуруб, башхаланы ойнагъанларына кьараргъа бек суюдиле. (Бу тукьум оюм бюгюн да тюбейди бир кьауум адамланы арасында, ала театрда актер болуб ишлегенни тыйыншылыгъа санамайдыла, артыкьсыз да, тиширыу актриса болса, ушатмайдыла). Бу зат ол заманны пьесаларында да кесини мухурун кьойгъанды.

Профессионал театр болмагъаны ол заманда драматургияны агъачында да танылады. Кёбюсюне агитацион пьесала, заманны тылпыууна келиширча джазылгъандыла, ушашла. Бусагъатда алгъыннгы пьесаланы кёбюсю магъаналырын тас этгендиле, алай кеслерини заманларында аланы халкьгъа хайырлары тийгенине сёз джокьду. Пьесала, спектаклле ол заманны халисине кёре джыйылгъандыла, аланы авторлары заманны ритмин, заманны халын иги билгендиле. Ала бары да миллетни джашауундан алынган темалагъа джазылгъан-

дыла. Ол себебден миллет алагъа суйюб къарагъанды, ангылагъанды. Театргъа барыу миллетни арасында кесине кенг орун алгъанды, халкъ, джаратханы бла къалмай, сценада кѳрген затларын эниклерге кюрешгенди. «Тиширыула базарда сатыу-алыу эте, актерланы эник-легендиле, сабийле уа орамлада айла бла спектаклни бир къауум сценаларын эниклей, суфлер будканы да биргелерине айландыра, ойнагъандыла», деб джазгъандыла Гебен улуну «Эски адетле, джолла» деген спектаклини юсюнден. Бу спектакль 1928 джыл Нарсанада кѳргюзюлгенди. (Гемманы Нарсанагъа, Гитче Къарачайда театр искусствону ёсдюрюр ючюн, партияны Къарачай обкому ийгенди). Бу спектаклде Чыпчыкъланы Сапу, Гебенланы Акълима, Эбзеланы Шахарбий, Сафарбий, Джамал, Соня, Эдикхан, Байкъулланы Магомет дагъыда башхала ойнагъандыла. Алгъаракъдача, тиширыула асыры эркин кѳшулалмагъандыла, ол себебден драма труппалада юйдегилери бла ойнагъандыла.

Гемманы «Эски адетле, джолла» деген пьесасын талай суратлау чемерликни коллективни элдеде салгъандыла, хар къайда да джамагъат анга суйюб, джаратыб къарагъанды. Сценада кѳргенлерине ийнангандыла, не ючюн десенг, ала анда джашауда бола тургъан затларына къарагъандыла. Джаш адамланы ол къадаар чырмалгъанларына спектаклге къарагъанла бек джарсыгъандыла. Спектаклде Фатиманы ойнагъан Чыпчыкъланы Сапу былай есге тюшюреди: «Спектаклни финалында мен кеси кесими ёлтюрюрге керек эдим. Мени, байны къызын, Муратдан, джарлы джашдан, сыйырыб, башхагъа берирге оноу этедиле. Мен а Муратны сюеме. Муратны Эбзеланы Шахарбий ойнай эди. Кете ту-

---

1 С. Глаголь. «Театр народов Северного Кавказа», Пятигорск, 1936.

руб, ол меннге мыдах къарай эди, андан айырылгъандан эсе, ёлсем игиди деб келе эди кёлюме. Кесим джангыз къалыб, мен шкокну къолума алыб, орундукъгъа олтуруб, эмшелерими теше, джылай-джылай, джашаудан кетген кыйын болгъанын, суймеген адамынг бла джашагъан андан да аман болгъанын айтыб джырлай эдим. Джырдан сора, джыламулкъларым агъа, кёкюрегиме шкокну тирей эдим. Шкок атылгъан таууш эшитилсе, мен ауа эдим.

Бизни спектаклерибизде эркишиле да джылай эдиле, деб хапар айта эдиле. Коллективибиз бек бирикген, бир бирини сыйын кёрген коллектив эди, устазыбызны ариу кёре эдик, айтханындан чыкъмай эдик. Спектаклни кёргюзююню аллы бла ол, бизни кёлюбюзню иги этер ючюн, талай сейир хапар айта эди, сценада халыбызгъа кёре затланы юсюнден сёлеше, бизни ойнаргъа хазырлай биле эди.

Нарсанада биринчи спектаклибизге Серафимович юй бийчеси бла, Алийланы Умар да къарагъан эдиле. Спектакльден сора ала бизни алгъышлагъан эдиле. Бизни коллективибиз болмагъан Къарачайда бир эл да къалгъан болмаз эди. Пятигорскеде, Есентюкде, Железноводскеде да кёргюзген эдик спектаклибизни. Къайда да бизни ариу кёре эдиле, джылы тюбеше эдиле. Адамла бизге реквизит келтире эдиле, сабийле подмосткалада мебельни салыргъа болуша эдиле. Къысхача айтсам, миллет бизни сую эди, ариу кёре эди. Спектаклден сора мени кёрселе, саумуса деб бек сейирсине эдиле, къатыма келиб, чебгениме, къолларыма тие эдиле. «Саумуса, къуру джаралы болубму къалгъанса, ёлмеген эсснг, игиди?»—деб, къууана эдиле. «Къанынг алай кёб кетсе, ёлеме деб къоркъмаймыса?»—деб да сора эдиле. Мен алагъа ышара эдим, шкок атылгъан таууш къамчи бла къангагъа урсала болгъанын, къан

орнуна кызыл мерекебни тѣгюлженин алагъа айтыб сууутургъа болалмай эдим. Эзелени Шахарбийге, Гебенланы Акълимагъа да алай ариу сѣлеше эдиле. Суююмсюз геройланы ойнагъанланы уа къатларына да басмай эдиле, алагъа аман адамны кѣзюнден къарай эдиле..»

Биринчи ойнагъанланы бири айтханнга кѣре, спектакле суююб къарагъандыла. Спектакль тюрлю-тюрлю атла бла салыннганды: «Фатима бла Мурат», «Насыбсыз къарачай кыыз», «Къарачай кыыз», «Къарачай кыыз атасыны-анасыны тырнакъларында», д. б.

Басмада Гебен улуну пьесасына ушаш талай пьеса чыгъа эди, ол кеси да джазгъан эди анга ушаш бир пьесаны, аягъын башха этген эди ансы: Фатима кесин урурну аллы бла ол болгъан юйге Мурат бла бирге кызыл аскерчиле кириб, аны къутхарадыла. Быллай финал халкъны Къызыл Аскерге ийнанмакълыгъын ёсдюргенди.

Бу пьесада, плакат, агитацион элементлерин эсге алсакъ да. финалында профессионал драматургияны принциптери бардыла. Пьесаны композициясы уста этилгенди: анда завязкасы барды — пьесаны аллында къарачуу конфликтни чурумун ангылайды, анга кесин хазырлайды. Байны кызы Фатима джарлы джашны сюеди. Бу проблема бла байламлы болуб барады действие. Эки лагерь бир бири бла кюрешгени себебли, действие ёседди. Бу алай лирика мотивле бла бошалгъан бош конфликт тюлдю. Драматург эки классны, эки тюрлю иннетни джолукъдурады: эски, чирик джорукъ бла джангы, социалист джорукъну. Джангы джорукъну джумушчу тиширыу Арыкъ да джакълайды. Ол суюгенле бла аланы юйлерини арасында джюрюйдю, суюгенлеге керек хапарланы джюрюте биледи. Арыкъ бла Фатиманы атасыны тубешиу-

лери (Гебенланы Акълима бла Эбзеланы Сафарбий), къараучуланы бек къайгырта эди. Бу сценада аланы сыфатлары толусу бла ачыкъланганды. Аланы анданмындан келтириб сёлешгенлерине тынгылагъан къараучу аланы джашлыкъларындан тюз хапар ангылагъанды. Арыкъ джаш заманында Фатиманы атасын суйгенди, алай а тукъум айырыу чирик адет анга къыйынлыкълар салгъанды. Бу сценада Арыкъны энчи, джюрек къайгылары ангылашынадыла, ол ёмюрюн джарыкъ, чамчы адамча ашырса да. Ол себебден болур бу тиширыу суйгенлени джакълар билгени.

1930 джыл Гемманы Къарачай педагогика училищеге устаз этиб кёчюредиле. Нарсанада труппагъа Эбзеланы Шахарбийни тамада этедиле. Шахарбий джарыган актер, тебсеучу, суратчы, драматург болгъаны бла къалмай, ашхы организатор да болгъанды. Къарачай педучилищеде Гемма драмколлектив къурайды, халкъ инструмент ансамблге башчылыкълар этеди, аны педагогика джаш тёлнюю искусствогъа тырмашдырыу ишлери былайда да толусу бла барадыла. Драмколлективге къошулгъанла студентле болгъанлары себебли, бирлери окъуб бошаб кетселе, аланы орунларына биринчи курсланы студентлери келиб тургъандыла, алай а бу чот коллективни ишине заран салмагъанды, студентле ийыкъда бир кере не спектакль, не поэзия ишгир неда театр маталлы затла кёргюзюб тургъандыла.

Драмколлективни репетицияларын Гебен улу режиссер Джорукъланы ангылагъан студентлени бири бла ётдюргенди. Гриммге да Гемма кеси юретгенди, студентлени къолларында къуру эки тюрлю—къызыл бла къара— бояу болгъанды. Репетицияланы араларында солугъан заманларында Гемма студентлеге скрипкада къарачай-малкъар, орус, тыш кърал мелодияланы

сокыгъанды, композиторланы джашауларындан музыканы юсюнден кѣб хапарла айтханды. Алай бла, Гебен улу студентлени ариулукъну кѣре, ариулукъну ангылай, сюе билирге тырмашдыргъанды. Акъыллы, сабыр, терен билимли устаз ол окъуучуланы ашхы башламларын огъураб, не бла да, не джаны бла да алагъа болушургъа излегенди, иги ишлерине къууана, джангылычларына джанын кыйнай билгенди. Андан юренген талай адам артда пьесала джазгъандыла. спектакле салгъандыла, концертлеге къошулгъандыла. Джаш таулуланы искусствогъа тырмашханлары Геманы къууандыргъанды 1931 джыл ол студентле бла бирге Къарачай шахардан Хурзукга джаяу баргъанды. Алларында студент-теке барыб, эл-элде дуняны кюлдюрюб озгъандыла. Аланы эниклей, элдеде сабийле да тебсерге, джырларгъа тырмашхандыла. Бу культпоход къарангылыкъны кетерир ююн болгъанды, халкъны колхозлагъа чакъырыуда, социализмни къурауда керек затланы миллетге искусствону тили бла ангылатхандыла. Бу тема культпоходну пьесаларында кѣрюнеди. Элчиле «Къарангылыкъны», «Эски законланы — адетлени» жангыдан сценада кѣргендиле.

Эбзеланы Шахарбийни «Къарангылыкъ» деген пьесасын, «Огъурлусун», Гебен улуну «Бирликде тирилик» деген пьесасын кѣб элдеде кѣргюзгендиле. Культпоходну составына Къарачайны биринчи поэтлерини бири Боташланы Абидат, поэт Ертен улу Азрет, бусагъатда РСФСР-ни сыйлы устазы Аджиланы Хабибат дагъыда башхала къошулгъандыла. Культпоход сау айны ишлеб, кѣб иги зат этгенди. Культпоходдан сора техникумну драма коллективи Гебен улуну «Къарча бла Къазий бий» деген пьесасын саладыла. Анга Текеланы М., Алийланы М., Кърымшаухалланы Фатима дагъыда башхала къошуладыла. Орджоникидзеде К. Хетагуров

атлы пединститутда аспирантурада окъуй (1931—1933) анда къарачай, малкъар джаш тѐлюден драма кружок къурайды. Анда талай пьесаны салады кружокну активистлери Блимгъотладан эки къарнаш, Соттаев, Къоркъмазланы А. дагъыда башхала болгъандыла.

Кесини билимин халкъгъа бериу Гемманы халисинде ѳмюрлюкден келген затды. Бюгюн да, къартлыгъында, Гемманы юйюнде музыкантланы, режиссерланы, джазычуланы кѳресе алагъа ол талай магъаналы, керекли затланы айтады, аны бла тюбешгенле аны терен билимине, адамлагъа уллу суймеклигине сейирсинедила. Творчество бла кюрешген джаш адамлагъа ол кѳл этеди, болушады.

Къайда айланса да, къайда джюрюсе да, Гемма театр къурауну унутмагъанды. Бирлешген кѳллектив ѳмюрде чачыллыкъ тюлдю театрны аллай коллективден къуаргъа керекди, дейди Гемма, ол себебден болур, Гемма къурагъан драма коллективле Уллу Ата джурт къазауатда да ишлеб тургъандыла.

20—30-чу джыллада газетле, «Революция и горец», «На подъеме» деген журналла Гемманы юсюнден кѳб зат джазгъандыла, аны пьесаларын басмалагъандыла. Гебен улу къарачай окъуучуну башха миллетлени пьесалары бла да танышдыргъанды, аланы ичинде драматург къарачайлыла терен ангыларча джазылгъан, аланы халилерине келишген затланы алгъанды.

Гемма, талай пьесаны, талай макъамны, джырны авторуду. 1934 джылдан СССР-ни джазычуларыны Союзуну члениди. Аны терен билми, усталыгъы, чемерлиги атын халкъгъа белгили этгенди, 20—30-чу джыллада Гемма бютеу творчество коллективлеге башчылыкъ этиб тургъанды. Бюгюн биз Къарачай театрны ал башламларын эсге тюшюрсек, Гемманы анга уллу къыйыны киргенин да унутмазгъа керекбиз.

Блимгъотланы Мунир, Лайпанланы Рашид

«ЛЕНИННИ БАЙРАГЪЫ»: ТУУГЪАНЫ ЭМДА ЕСЮМ ДЖОЛУ

**В. И. Ленин — кѣб миллетли
большевик басманы кѣураучусу**

Миллет ишлени джарашдыргъан бла, халкъланы арасында кѣарнашлыкъ келишиулени кѣурагъан бла бирге, партия совет кѣрал кѣуралышны да джарашдыра баргъанды. Партия-совет басманы кѣурау ол ишни биргесине баджарылгъан затды. Кѣралны кѣуралыу джюрюшюню биргесине бегигенди совет басма да. РКП(б)-ни XIII съездине партияны Ара Комитетини Отчет докладында В. И. Ленин 1919 джыл мартны 18-де партияны уллу джарыкълыкъ ишени магъанасын чертгенди. Партия «историяда биринчи кере хайырландырады уллу капиталистли бусагъат заманлы типография техниканы, буржуазиягъа болмай, ишчи класс бла эллиле ючюн... Ишчиле бла эллилени политика излемлерин баджарыр ючюн, биз буржуй культура халкъны алдар эмда капитализмни джакълар ючюн кѣурагъан затланы барын да сыйырыб алгъанбыз».

Дуния историяда биринчи кѣуралгъан ишчи-элли правительствоу эм алгъа баджаргъан ишлерини бири болгъанды коммунист басманы кѣурау. «Правда» бла «Известия» болгъандыла—партияны ара органы бла Совет правительствоуу ара органы.

1918 джыл партияны Ара Комитетини оноуу бла джангы ара газетле чыгъыб башлайдыла: «Беднота», «Жизнь национальностей», «Экономическая жизнь». Аны бла бирге Петроградда Москвада, башха уллу шахарла-

да да чыгъадыла джангы газетле. Ала шахар, бирикген партия комитетлени органларыча чыгъа эдиле.

Миллет тилде газет, литература чыгъарыуу кереклигин черте, Владимир Ильич Ленин 1919 джыл 25 июлда «Правда» газетде «Американ журналистни сорууларына джууабында» былай айтханды: «Биз хар миллетни кеси суйгенча, эркин ёсюмюне, хар кимни аша тилинде чыкъган литератураны ёсюмюне, джайылыууна не джаны бла да болушабыз». Бош сёзле тюл эдиле ала, бизни джашауубузну керти болумун ачыкълай эдиле. Коммунист партия бла Совет правительствону къайгырыуу-излеми бла къралны миллет районларында да партия-совет басманы къралыуу башланады.

Алай бла 1918 джылны ал джарымында огъуна бизни къралда окъуучуланы тюрлю-тюрлю къауумларына 563 партия-совет газет бла 753 журнал чыкъганды.

Совет къралда къралган басма Октябргъа дериги большевик басманы принциплери бла традицияларыны тамалында бардырганды кесини ишин. Басма къаллай борчланы баджарлыгын Владимир Ильич Ленин кесини кёб чыгъармасында белгилегенди. Ол борчланы «Искра» газетни кърарай туруб да белгилеген эди Ленин.

Большевик басма партия ташатын ишлеген кыйын джыллада къралганды. Ленинчи «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Новая жизнь», «Социал-Демократ», «Звезда», «Правда», дагъыда башха большевик газетле салгандыла совет басманы тамалыц, аны адетлерин.

Большевик басма партияны оюмун, аны программасын халкыгъа ангылатыргъа, халкъланы пролетар инетни тегерегинде бирикдирирге, коллективли пропагандист, агитатор болургъа керекди. деб белгилегенди Ленин. Ол борчну басма сый бла да толтурганды.

Не аз да цивилизациясы болгъан къралда бир тукъум бир кѣбчюлюк кѣозгъалыу болаллыкъ тюдю журналист аппаратсыз, дегенди В. И. Ленин. Уллу революцион кюрешге хазырланган кѣзюуде огъуна фахмулу вождь сыналгъан большевикледен аллай аппаратны кѣурагъанды. Уллу Октябрь революциядан сора ол кадрла болгъан эдиле совет басманы кѣураучула, джазычула.

Коммунист партия бла Совет правительство, В. И. Ленини юретгенин башчылыкъгъа тута, къралда халкъ кѣбчюлюкге аталгъан эркин басманы кѣурау ючюн кѣб зат этгендиле. Биринчи Совет Конституция басманы юсюнден ол оюмну закон кюч бла бегитгенди. Анда былай джазылгъанды: «Уруниганла, кеслерини оюмларын кертиси бла да эркин айтыр ючюн. Россия Федератив Совет Республика басманы капиталгъа бойсунуу адетден бош этеди эмда ишчи класс бла элли джарлыланы кѣолуна газет, брошюра, китаб, дагъыда башха басма чыгъармала чыгъарыучу бютеу техника, материал мадарланы береди, аны бла бирге ол затланы бютеу къралда эркин джаярча этеди...»

Къралны ара, кыйыр районларында да басманы джюгил джюрюш бла ёсюб барыуу Коммунист партияны башчылыгъы эмда аны тюзюней болушлугъуну юсю бла баджарыла эди.

Партияны VII съездинде, басманы болумун терен сююб, тыйыншлы бегимле алыу, андан сора болгъан съездледе бу ишге уллу эс бѣлюу, 1921 джыл РКП(б)-ни АҚ-ни «Периодика басмагъа уллу эс бѣлююню юсюнден» Письмосу, ол джыл 27—29 декабрда РКП(б)-ни обкомларыны, оргбюролары бла губкомларыны джыйылыууну «Тѣбенниги периодика басманы бегитиуню юсюнден» резолюциясы, дагъыда башха мадарла бизни къралда бас-

маны аякъ юсюне салыргъа, аны магъанасын ёсдюрюрге уллу себеб болгъан эдиле.

Партияны XI съезди (1922 дж.) «Басма бла пропаганданы юсюнден» бегим этгенди. Анда басмагъа халкъны юретиуде, аны коммунист ангысын ёсдюрюуде, къурау иште партиягъа уллу болушлукъ этген кючгеча багъа берилгенди. Съезд партия организацияланы газетлеге аслам эс бёлюрге, аланы политика билими болгъан, сынамлы, ышангылы коммунистле бла бегитирге борч салгъанды. Газет иш журналистни-коммунистни баш партия джумушу болгъаннга санагъанды съезд.

XI съезд тебенги газетлени халилерин белгилегенди: аланы «баш магъаналары ол джерледеги къурулушну, джашауну, ишни, урунганланы кюрешлерин ачыкълау болургъа керекди, аны бла бирге ол ишле газет бетледе окъуучуланы излемлерине, кереклилерине тюзюлей джууаб этген формада ачыкъланыргъа тыйышлыдыла...»

Бу ишни ачыкълаугъа XII съезд уллу эс бёледи. Анда газетлени шартлары, борчлары ачыкъланадыла. Ала халкъ кёбчюлюк бла не къадар байламлы болурча, алагъа джууукъ болурча мадарла этиледиле.

«Ууакъ миллетлени тилинде чыкыгъан газетлени иги этер ючюн, РКП(б)-ни АК-ни Агитпропотделини джанындан контрольну иги этерге, ууакъ миллетлени газетлерине инструктив болушлукъ берирге», —деб белгилегенди съезд.

Совет басманы ёсюмюне уллу магъанасы болгъан историялы бегим алгъанды 1924 джыл февралны 6-да РКП(б)-ни Ара Комитети — «Басма джанындан партияны кёзююлю баш борчлары».

Бегимде басманы джамагъат магъанасыны ёсгени айтылады. Аны бу шартлары айырылыб чертиледиле: партияны ишчиле эмда эллиле бла байламын болдургъаны.

шахарны эллеге джарагъанын кѣлтюрюю, партияны бегитиуню, бирикдириуню саууту болгъаны, ишчиле бла эллилени арасында билимни джайыучу, аланы культура-политика дараджаларын кѣлтюрюучю шартлары. Ма бу затладан къараб, партия дагъыда бир кере бегитеди басмагъа партия организацияланы джанындан тыйышшы эс бѣлюннгенлей туругъа кереклисин.

Партияны бу биз башында айтхан бегимлери, дагъыда башха мадарлары басмагъа кенг джол ачхандыла, газетле, китабла чыгъарыргъа тыйышшы болум къурагъандыла.

Алай бла 1925 джыл бютеу къралда 589 газет чыкъгъанды, ол санда миллет тилледе 153 газет. Алгъын кеслерини джазмалары болмагъан миллет районлада да башланады газет чыгъарыу.

Север Кавказны тау халкъларыны асламысыны, Қъарачай-Черкесияны халкъларыны да джазмасы, джарашхан литература тили джокъ эди. Типографияла, полиграфистле, газет сынамы болгъан адамла джеттишмей эдиле.

ВКП(б)-ни Қъарачай обкомуну комиссиясы ана тилни партия, совет аппаратда ишлегенле къалай билгенлерин тинтгенди. 81 коммунистден 27 адам ана тилде не джаза, не окъуй билмегенди, 42 адам аз-буз билгенди, иги билгенле уа къуру 12 адам болгъандыла. Областда джууаблы къуллукъну баджаргъан 21 адамдан ана тил бла грамотаны 5 адам билгенди, чыртда окъуй-джаза билмегенле—5, ликпунктла берген билимни дараджасындагъыла — 11 адам.

Миллет интеллигенция не орусча, не арабча биле эди джаза, ол тилледе эди аны билим алгъаны. Ана тилни тыйышшысыча билгенле, джангы графикагъа юренгенле аз эдиле. Бу затланы джангыдан салыргъа керек

эди аякъ юсюне. Тышындан болушлукъ, къарнаш халкъладан болушлукъ болмай а, къолдан джукъ келлик тюл эди.

«Мындан ары... сизни миллет эмда культура учреждениелеригиз эркиндиле эмда алагъа тиерге кишини эркинлиги джокъду. Кесигизни миллет джашауугъузну эркин эмда тыйгъычсыз джарашдырыгъыз. Ол затха сизни барды эркинлигигиз...»— деб джазгъан эди В. И. Ленин «Россия бла Востокну бютеу урунган муслиманларына» чакъырыунда.

Совет власть берген уллу эркинлик, партия бла къарнаш халкъланы халал болушлукълары къыйын болумну хорларгъа, джангы джашау къуаргъа кюч, къанат да бере эдиле унугъуудан къутулгъан ууакъ миллетлеге.

РКП(б)-ни X съездини бегиминде (1921 дж.) былай джазылгъанды: «РСФСР эмда аны бла байламлы Совет республикала 140 миллион адамны бирикдиредиле. Аладан оруслу болмагъанла 65 миллион чакълы.

Патчахлыкъны политикасы, помещикле бла буржуазияны политикасы ол халкъланы арасында къраллыкъны не тюрю башламын да ёлтюрюрге, аланы культураларын сакъат этерге, тиллерин таргъа джыаргъа, аланы къарангылыкъда тутаргъа бурулуб эди.

Энди уа, помещикле буржуазия къысталгъан заманда, Совет власть ол къраллада да халкъ кёбчюлюк бла сайланган сагъатда, партияны борчу орус болмагъап халкъланы урунган кёбчюлюгюне алгъа кетген Ара Россияны джетерге болушууду...»

Бу бегимде артха къалгъан халкълагъа болушууну мадарлары кесгин белгиленнген эдиле. Алай бла, партияны таймаздан къайгъырыууну кючюнден салынган эди Къарачай-Черкесияда да миллет тилледе газетле чыгъарыугъа тамал.

Областда биринчи большевик газет

Биринчи большевик газет Къарачай-Черкесияда 1918 джыл июлну 4-де чыкъгъанды. Аны аты «Известия Советов народных депутатов» эди. Бююнню «Ленинское знамя» революцион аналгы эди ол, бютеу бююнню область газетлени уа тюнгюч негери.

Баталпашинск станседе Совет власть хорлагъанлай чыгыб тебреген эди ол. Отдел газет эди. Туугъан кюннуден башлаб, бизни джерледе керти хапарны джайычу, къураучу, ётгюр пропагандист эмда агитатор болгъанын танытхан эди. Совет властны бегитир ючюн кюреше, къазакъланы, таулу джарлыланы арасында ленинчи идеяланы джайды ол, адамланы акъылларына революцион оюмну сингдиреди.

Ол кезюде Къарачайда, Черкесияда да класс кюреш къаты бара эди. Областны джеринде промышленность предприятияле болмагъаны амалтын, терен революцион ангысы болгъан уллу пролетар кючле джокъ эдиле. Джамагъат класслагъа юлешиниб да бошамагъан эди. Социал, тукъум келишиулени къатышханы, эски адетлени тузагъы къарангы таулулагъа революцияны магъанасын дженгил ангылаб къояргъа мадар бермей эдиле.

Алай болумда халкъны джюрегине джол табаргъа, аны ангысын кёлтюрюге, кюрешни магъанасын ангылатыргъа, революциягъа къошаргъа керек эди. Миллет-азатлыкъ кюреш бла революцион класс кюрешни бириктириб, социалист революцияны юсю бла миллет ишни да баджарыргъа боллугъун, къайсы миллетни да урунган адамларыны джазыуу бир болгъанын, ала насыбны революцион кюрешде табарыкъларын ангылатыу излене эди. Ма ол борчланы баджарыуу алгъан эди бойнуна бизни джерледе биринчи большевик газет. Алай бла

партия организацияны, Совет власть ючюн кюрешген революцион кючлени асуулу саууту болган эди.

1918 джыл августну 11-де газетде белгили тегей революционерни Г. Дзасоховну статьясы басмаланган эди. Анда былай айтыла эди: «Таулула аралыкъда къалыргъа боллукъ тюлдюле, алагъа Совет власть багъалы эсе эмда ала ол власть берген хурмет бла хайырлана эселе.

Бу кёбге созулган къазауат тукъумланы арасында барган къазауат тюлдю, ол класс къазауатды—къазакълы мыжыкълы бла къазауат этмейди, бай классла джарлы классла бла къазауат этедиле... Ол себебден таулула кеслерини сёзлерин ачыкъ айтыргъа керекдиле. Классланы власть ючюн кюрешинде анга къошулган эки къауумундан хар бири былай айтады: «Мени къагыш ким тюл эсе, ол меннге къаршчыды!»

Кюрешге былай ачыкъ чакъырыудан сора да газетилму коммунизмни теориясын ангылатады.

Реакцион кючле, провокаторла миллетлени арасынттик этерге, класс кюрешде аланы кючлерин бир-биринден айырыргъа кюреше эдиле. «Известия» джауланы алай муратларын айгъакълайды.

Ставропольени къыбыла джаны, артыкъсыз да Баталпашинск отдел (бусагъатдагъы КъЧАО-ну джери), Къызыл Аскер бла къызыл партизанланы бёлеклери Деникинни, Шкуруну, башха генералланы акъ къазакъларына къаршчы къаты кюреш бардырган джер эди. Бу тегерекде башлагъан эди кесини джигитлик джолун махтаулу Иван Қочубей, мында джыйышдырган эди кесини бёлеклерин Яков Балохонов. Награднала, къазакъланы джарлы къаууму, тау халкъланы мюлксюз къаууму аланы ызындан къобхан эдиле къантёгюш класс кюрешге. Алай а кеслерин байлагъа бийлеге, дин-

чилеге алдатханла, революция бла класс кюрешни нек баргъанына тюшюмгенле тубей эдиле.

Халкъгъа кертини джайгъан большевик тылмач—газет—аллай къауумланы кёзлерин ачаргъа кюрешеди, аланы алдагъанла кимле болгъанларын айгъакълаб, Совет властны джакълагъанлагъа къошаргъа болушады.

«Джангы провокация» деген статьяда былай айтылады: «Арт кёзюуде элдеде коммунист партия организацияла къурутулгъандыла, большевиклени программасында айтылгъан затланы барын, а. д. эллилени бирикдириуню, аланы союзлагъа къошууну, коммуналаны общинала бла джолдашыкъланы Север-Кавказ Республиканы съезди унамагъанды, дегенча тели хапарла джюрюйдюле».

Андан ары ол хапарланы джайгъанла большевиклени ётюрюк бла эрши кёргюзюрге кюрешгенлери, эсерлеге джалгъан махтау бергенлери чертиледи газетде. «...Сиз теджегенле орденле бла чынлагъа термилген къауумдула.

Халкъны ачыундан къоркъугъуз, провокаторла, аллай магъапасыз хапарланы джая туруб. Эллилени арасындан къорагъыз, бетсизле. Сизге анда энди орун джокъду!»—деген сёзле бла бошалады ол.

«Гражданла, къарнашла» деген чакъырыу да адамланы джюреклерине терен сингеди. Бу чакъырыу буйрукъча эшитиледи, аны хар сёзюнде таукеллик, хорлам ючюн кюрешде джан берирге хазырлыкъ сезиледи.

«Уллу сынамны кёзюую келгенди. Орус-герман империалистле Къобан-Къара тенгиз республиканы чегине киргендиле...

Аллай уллу къыйынлыкъ бла табылгъан азатлыкъны къулландырыучуланы къолуна бериб къоярбызмы? Огъай! Ёмюрге да бермезбиз!... Бедишли къуллануудан

эсе ёлюм ашхыды! Алай эсе уа, алгъа, джолдашла! Барыбыз да халкъ социалист аскерни сафларына тура-йыкъ».

Газетни ол кыйын кёзюледе чыкыгъан хар номери-ни ауазы алай таукелди. Башхасы болмай сермешууге чакыргъан командирге ушайды газет.

1918 джыл Баталпашинскени акъ бандала кючлейди-ле. «Известия Советов народных депутатов» бир кёзюу-ге дери ишин тохтатыргъа керекли болады.

1920 джыл апрелде, Қызыл Аскер, партизанла биз-ни джерлени акъ бандаладан тазалагъанлай, газет ке-сини ишин дагыда башлайды. Энди ол «Красные горы Кубани» деген ат бла чыгъады... «Ленинское знамя» деген аты бла 1957 джылдан бери чыгъады. Ары дери уа аты кёб кере тюрленгенди.

Қыялай аты бла чыкъса да, ол таймаздан «Известия» кёргюзген джол бла баргъанды аны ашхы адетле-рин джюрютеди юсюнде бююн да.

Бизни областда биринчи чыгыб башлагъан больше-вик газетни къарнаш миллетлени джашауунда бек уллу магъанасы болгъанды. Области кёб миллетли социалист юйюрюн къурауда, интернационалист ангыны джа-йыуда, тау миллетледен партия-совет къуллукъчуланы хазырлауда аны юлюшю уллу болгъанды.

«Коммунист программаны тамалын, РСФСР-ни Конституциясын билиу, революцион кюзгъалыуну джолла-рына юрениу джангы ишлеб башлагъан таулулагъа амалсыз керекли затладыла.

Ашыгыгъыз, джолдашла-таулула!

Сизге, коммунизмни биринчи пионерлерине, тауланы толусу бла азатлаб алада Совет властны къурауда ул-лу иш баджарыргъа тюшгенди. Сизге буюрулгъанды тау-луланы арасында коммунист идеяланы ёсдююрча та-мал салыргъа», — деб джазыла эди «Красные горы Ку-

бани» газетни 1920-чы джыл майны 5-де чыкыгъан номеринде.

Орус тилде чыкыгъан биринчи газет Къарачай бла Черкесияда джангы алфавитни хазырларгъа, алыргъа, себеб болгъанды.

1922-чи джыл ВЦИК-ни бегими бла бирикген Къарачай-Черкес автоном область къуралады. Джангы область къарачайлыланы, черкеслилени, абазалыла бла ногъайлыланы, дагъыда мында джашагъан башха халкъланы джазыуларын ёмюрлюкге бирикдиреди.

Джангы болумда, башха борчла бла бирге миллет тилледе басма ишни терк къураллыгъы изленеди.

1923-чю джыл Пятигорскеде илму конференция ётеди. Анда джангы джазма къурау бла школлада миллет тилледе окъутууну юсюндан ишге къаралады. Конференция араб джазмада джангы алфавитни алады.

Конференцияны хазырлауда, джангы алфавитни хазырлауда орус тилде чыкыгъан «Горская жизнь» газет джараулу иш баджарады. Аны бетлеринде джангы алфавит басмаланганды, аны сюзюу къуралгъанды.

Алфавитни алыу а областны халкъларыны культура джашауунда джангы кёзююню белгилейди. Окъуу ючюн, билим ючюн джангы джюрюш башланганыны аллы эди ол.

Ана тилде басма сёз

Биринчи болуб къарачайлыла ана тилде большевик басманы сёзюн 1924 джылны ал джарымында окъуб башлагъандыла. Ол да орус тилде чыгыучу «Горская жизнь» деген область газетни бетлеринде эди. Орус газетде къарачай тилде окъуучулагъа хапар берилиб башлагъаны Къарачайны джашауунда джангы зат эди.

1924 джыл октябрны 19-да уа къарачай тилде биринчи газет тууады — «Таулу джашау», РКП(б)-ни

Қъарачай-Черкес оргбюросуну, урунганланы депутатларыны область Советини исполкомуну органы. Ол джыл огъуна черкес тилде «Адыге-Ісаукья» («Адыг джашау») чыгъыб башлайды.,

Халкъны ана тилинде басма сѣзню джаратылгъаны мардасыз уллу къууанч болгъанды. Ол зат газетни биринчи номеринде басмаланган материалладан да танылыб турады. Сѣз ючюн, Джѣгетей элден Темрезланы Махамет газетге быллай письмо джибергенди:

«Акъылда туююл, эде туююл, тюнде туююл, тюше да умут этмей тургъанымлай, бир чууакъ кюнню ичинде, джахилликни тубанларында башым да къайнай тургъан халда, къолума «Таулу джашауну» бир джаш номери тюшдю... Аста!! Бу тюрк газет къайдан келгенди деб, сейирсиниб окъуб башладым. Иги алыб къарасам, мени кѣзюме ёмюрде урмагъан ана тилибизни кюн таягъы урду. Аха!! Мен джахил тюлме, мени ана тилинде газет да чыгъады деб, силкиниб, джахилликни тубанларын башымдан чачдым. Сора, газетни да къолума алыб, аякъ тюбюмде чѣб сынмагъанча, ныгъышха чабыб бардым, алагъа да ана тилибизде чыкъгъан газетни суююмчюлюгюн айтыб, комсомолланы ячейкасына бардым. Комсомолла бла газетни ортагъа салыб, къууаныб, суююб окъугъаныбыздан сора, газетни келтирирге кючюбюзню салыргъа деб къаст этиб бегитдик...»

Ана тилни кюн таягъы кертиси бла да таулары къарангы ёзенлерин джарытхан эди. Газет да, биринчи номериден башлаб, ол кюнню нюрюн кенг джаяр ючюн кюрешни къаджыкъмай бардыргъанды. Қъарангылыкъны къоратыр ючюн кюрешуу газетни эм баш темаларыны бирн болады. «Таулу джашауну» биринчи номеринде къарачай халкъны биринчи поэтессасы Боташланы Абидатны биринчи назмусу басмаланганды. Ол назмусунда Боташланы Абидат Совет власть тиширду-

ларгъа кенг джол ачханын черте, «эгечле, къарангы-лыкъны къояйыкъ», деб чакъырады.

Бу номерде таулу тиширыулары арасында жарыкълыкъ иш къалай къуралгъаныны юсюнден хапар айтады Александрова джолдаш да. Тёбен Марада тиширыула кружоклагъа джюрюгенлерин, бурундан къалгъан адетлени хорлаб, джамагъат ишге, сайлаулагъа къошулургъа тырмашханларын ачыкъ юлгюледе кёргюзеди.

Ол затны уа, белгилисича, магъанасы уллу эди. Совет власть салгъан джангы джорукъллагъа тыйгъыч болургъа кюрешген къауумла бар эдиле ол кёзюуде — класс джаула. Джамагъатха зин бериб, төрелик этиб, къарангы халкъны динчиликни чибин аууна джыйыб тургъан моллала да ётюрюкню джайыб, чырмау болуб кюреше эдиле. Социализмни магъанасын терс ангылатыргъа кюреше эдиле джангы джашауну джаулары. Биринчи номеринден башлаб, газет ма аллай къауумгъа къаршчы кюрешни да баштайды. Сёз ючюн, газетни бетинде «Оюм алыгъыз» деген статьясында Исмаил элдеде бир-бирине болушуучу комитетлени ишине чырмау болгъан динчилени айгъакълайды.

Газетни экинчи номери 1924 джыл октябрны 26-да чыгъады. Аны ал статьясыны аты «Октябрь байрамды». Статья Октябрь социалист революцияны таулулары джашауунда къаллай магъанасы болгъанын ачыкълайды. «Биз, таулула, бу кюннге дери, бу байрамны магъанасын айырыб, аны сыйын эте билмегенбиз. Мындан ары ол кюнню кючю бла биз таулулагъа берилген эркинликни эсгериб, бир урунган таулу къалмай байрамларыны ичинде бу кюнню багъалы, эм къууанчлы байрам этерге керекдиле», — деб айтылады анда. Алай бла, класс кюрешни политика джолунда уллу магъанасы болгъан ишни таукел, тири баджарыб башлайды.

Эски-чирик адетлеге кършчы кюрешни уллу магъанасы бар эди таулу тиширыуну эркиши бла тенг эркинликли этиуде. Ол себебден бу теманы газет номерлеринде теренден ачыкълайды, жангы джашау ачхан джолгъа таукел турургъа чакъырады. Къарачайда къыз урлау адетни юсюнден, ол осал кылыкъ къайдап чыкъгъанындан, халкъ адет бла шериятны джорукълары бир-бирине чалышыб, халкъгъа тузакъ болгъанларындан кѳб джазылады.

Алай бла газетни юсю бла халкъны ангысына революцион пролетариатны иннети сингдириледи, пролетар интернационализмни, кърнаш шохлукъну муратлары джайыладыла.

Газет, ангылатыу иши бла халкъны ангысындан эски заманладан къалгъан джахилликни къратыб, марксизмни-ленинизмни идеялары халкъны джюрегине, ангысына джетерча джол тазалайды.

«Таулу джашау» бла бирге суратлау чыгъармала, литература тил да тууадыла. Газет халкъгъа окъууну магъанасын айыртады. Окъуусуз халкъ джарыкъ джашаугъа чыгъаллыкъ тюлдю, хар къарачайлы окъусун, окъуу, билим кърангылыкъны, эски-чирик адетлени, турмушда тюбеген джунчуулану, ауруулану кери атаргъа, жангы джашауну джетишимли кърураргъа болушурукъду деген иннетни джайыб кюрешеди газет.

Юретиу иште юлгюню магъанасын ангылаб, газет жангы джашау берген жангылыкълардан хапар айтады, аланы бегитирге, башха джерде да орнатыргъа, айнытыргъа болушады.

Газет жангы чыкъгъан сагъатда огъуна къарачай интеллигенция араб алфавит басма ишни ёсюмюне тыйгъыч боллугъун ангылай эди.

Араб алфавит кыйын эди, ол себебден 1928 джыл

газет эмда бютеу къарачай басма латин алфавитге кѣчген эдиле, 1938 джыл а орус алфавитге.

Алай бла, къарачай басма эркин ёсерге хыйсаб табхан бла бирге, окъуу, билим алыу да тынч болгъан эдиле.

Алфавитни джарашдыругъа Алийланы Умарны айырыб онглу юлюшю къошулгъанды. Ол салгъан кыйынны хайыры Север Кавказы араб джазма бла хайырланган башха халкъларына да джукъгъанды.

Белгилисича, профессионал усталыгъы болгъан къарачай журналистле джокъ эдиле ол заманда, Хубийланы Ислам болмаса. Ислам а бек фахмулу адам болгъанды. Аны редакторлукъ иши газетни ариу, сейир, магъаналы этерге, жангы кадрланы юретиуге марда-сыз уллу себеб бергенди.

Биз, редакцияны бююннюгю къуллукъчулары, иги ангылайбыз: бу мийик багъагъа — «Ленинни байрагъыны» «Хурмет белгиси» орден бла саугъаланнганына, газетни тыйыншлы этер ючюн, журналистлени талай тѣлюсю ишлегенди. Аланы барыны да хурметин эте, Хубийланы Исламны (Къарачайлыны) юсюнден энчи айтыргъа сюебиз.

Джулдуз кеси джукъланыб бошаса да, аны джарыгъы Джерге кѣб ёмюрлени кёрюнюб тургъанча, кеси джашлай эртде ёлгенликге, кѣб заманны ичинде ауазы таукел эшитилиб, журналистлени жангы тѣлюлерине юлгю болуб турады Ислам. Алай онглу болгъанды аны джетишими, этген ишини магъанасы.

1896 джыл Къартджуртда туугъанды ол Хубийланы Абул-Керимни юйдегисинде. Атасыны окъуй, джаза билгени, билимли адамла бла шохлукъ тутханы Исламны фахмусун эртде огъуна уятады.

Джазыучулукъ ишни ол 15—16 джылында башлайды. Таулу халкъны джашау болуму, анда тюбеген кем-

ликле, джахилликге къраршы, тиширыуланы эркинлик-лери ючюн кюрешу, халкыгъа билим джайыу — ма бу муратла эдиле эртде огъуна Исламны таза, халал ин-нетли джаш джюрегин тебдирген затла.

Ставропольда гимназияда окъугъан сагъатында «Путь юношества» деген газетде ишлейди. Аны баш да-гъанларыны бири болады, алай а, газет терс джолну тутханын къргенлей, ол тутхан джолгъа къраршы бол-гъанын джазыб, газетден кетиб къалады. Исламны кег-гени бла газет да джабылады.

Ма алай эртде, ма алай джашлай башлагъан эди Ислам журналистиканы джолунда таукел, деменгили атламларын.

Север Кавказда Совет властны орналгъаны Ислам-ны журналист, джазыучу, излеучю фахмусун кюн таякъ-ла тийгенча джарытады. Ол марксист-ленинчи идеяла-ны тамамлы билгени, В. И. Ленинни чыгъармаларын кѣб окъугъаны анга кюч бердиле, джашауну джюрюш джорукъларын, джамагъатны излемлерин терен ангы-ларгъа болушадыла.

Алай бла 20-чы джыллада Хубийланы Ислам Север Кавказ крайны газетлеринде, башха органларында да эм сыйлы авторланы бири болады: «Советский Югда», «Терекде», «Молотда», «Известия Советовда», дагъы-да башхалада басмалапды. Аны очеркleri, публици-стика эмда литература статьялары адамланы оюмла-шдыргъан, ахшылыкыгъа учундургъан, билим берген ма-териалла боладыла.

Ол джыллада Ислам Москвада баш журналист курс-лада да окъуйду.

Бу затла бары да анга уллу сынам, терен билим бе-редиле. Ол себебден бизни областда басманы кърару ишге, биринчи газетлени чыгъарыугъа уллу юлюш къошады.

1925 джыл «Таулу джашауну» баш редактору болуб (газет олсагъатда эки тилде чыккыгъанды — къарачай эмда орус тилдеде), аны джарашдырылгъанын, тыш къарамын, магъанасын да эртдеден чыгъыб тургъан газетлени дараджасына джетдиреди. Газет кеси да уллу форматлы болады. Исламны область газетде ишлегени къарачай журналист кадрла хазырлаугъа бек джаракъанды. Редактор, къураучу, юретиучю — Ислам хар джазыучугъа джашауну излемин ангыларгъа, джангы затны кёре билирге, кёб тюбеген затладан заманны, излемни шартын белгилеген юлгюлени айырыргъа юрете эди.

1928 джыл Хубий улуну Дондагъы Ростовда чыккыгъан «Революция и горец» журналгъа джууаблы секретарь этген эдиле. Ол къуллугъун бет джарыккылы баджарыб тургъанды, журнал кесини борчун толтуруб джабылгъынчы.

Магъаналарын сюзмегенлей да, джазгъан затларыны кёблюгю бла темаларыны байлыгына къарасанг, бир адамны къолундан алай кёб иш этерге къалай келгенине сейирсинесе. Къуру «Революция и горец» журналда 270 бет чаккылы заты чыккыгъанды Исламны.

Эм проблемалы темагъа джаза эди Ислам, не ючюн десенг, ол джашауну социализмни тамалында тюрлендирирге, адамланы ангыларын ёсдюрюрге тырмаша эди.

Хар кюндеги джашауда тюбеген затланы юсюнден информацияла, тау эллени юсюнден очеркле, проблемалы темалагъа информацияла, тау эллени юсюнден очеркле, проблемалы темалагъа публицистика статьяла, политика эмда халккъла арасы темагъа статьяла, историялы очеркле, рецензияла, тенглерини юсюнден эсге тюшюрюуле, дагъыда аны киби кёб зат чыккыгъанды Исламны ётгюр, фахмулу къаламыны тюбюнден.

Эски-чирик адетлеге, динчиликге къраршычы публицистикасыны магъанасы бюгюн да кючюн аз этмесгенди.

Исламны джазгъанларын эс бёллюб окъусанг, аланы баш магъанасы бирди — эски джашаудан кълалгъан заранлы затланы къроратыу, джангылыкъны орнатыу, социализмни ишине тири болушуу. Интернационализмни, кърнаш шохлукъну, бир-бири сыйын кёрююнню идеясы уллу орун алады аны творчествосунда.

Ислам Цомак Гадиевни юсюнден эсге тюшюрююнде, аны башха таулу редакторла бла тенгледире, былай джазгъанды: «Ол башхаланы бютеу дараджаларындан кесини мийик квалификациясы бла, джазгъан затларыны политика джигитлиги эмда эмоция байлыгъы бла, чексиз фахмусу бла да онглу эди».

Бюгюн, эсибизге тюшюре, ол затны Хубийланы (Къарачайлы) Исламны юсюнден да тартынмай, къошмай айтабыз.

Ол джыллада Исламча уста, фахмалу журналистлени болушлугъу бла ишчи-элли хапарчыланы тириликлери да ёседи. Редакция ала бла кёб ишлейди, аланы джазгъанларына тыйыншлы эс бёледи. «Редакцияны почтасында», «Аулкорла бла окъуучулагъа отчет беребиз», «Аулкорланы заметкаларыны ызы бла» деген рубрикала таймаздаи орун алгъанлай турадыла газет бетледе.

«Элледен культура-джарыкълык ишле», «Чегетлени сакълагъыз», «Аллах — окъуу бла культураны джауу», «Совет Къарачайны эллеринде», «Областны кърулушларында», «Джарлыла, кулакла эмда джер», «Кооперативледе кемликлени къроратыргъа», «Джарлыла бла ортанчыла! Алгъа—уллу коллективли мюлкге!», дагъыда башха рубрикаланы тюбуне кёб эмда магъаналы материалла басмаланадыла.

1927 джыл 7 ноябрда чыкълган 132 номерде областны партия, комсомол, профсоюз организацияларыны,

халкъ окъууну, саулукъ сакълауну, промышленность бла транспортну, къурулушну, эл мюлкню, тау байлыкъланы хайырландырыуну, Октябрь революция Къарачайда къалай баргъаныны эмда Совет властны бегитиу ишлени юсюнден Яков Балохонов, А. Гюрюк улу, А.-С. Джауба улу, Ислам Къарачайлы, Ислам Тамбий улу, Исса Къаракет улу, дагъыда башхала ийнамлы, терен магъаналы статьяла джазгъандыла.

Аны ызы бла чыкыгъан 133-чю номерде правительствону Манифести, II область партия конференциядан отчет, партияны XV съездине элдеде ишни барыууну юсюнден докладны Тезислери, троцкист оппозицияны айгъакълагъан, дагъыда башха материалла басмалангандыла. Ол номер да 20 бет болуб чыкыгъанды.

Алай бла къысха заманны ичинде газет кючлю болуб, кесини борчун тыйыншлы баджаргъанын кёребиз.

1929 джыл газетни аты «Таулу джарлылагъа», 1934 джыл да «Къызыл Къарачайгъа» бурулады.

Бу джыллада газет колхозланы къурау, бегитиу ишге, бешджыллыкъ планланы болджалдан алгъа баджарыугъа, социалист эришну бла стахановчу къозгъалыуну джайыугъа, къураугъа уллу эс бёледи. Социализмни хорламы ючюн кюрешеди.

40-чы джыллада, социализм хорлаб, джашау да джарыкъ джашнайды. Газет бетледе этилген джеттишимле ючюн халкъны къууанчы, Ленинини ишине кертиликни сезими, Ата джуртну джауладан сакъларгъа хазырлыкъ танылады.

1941 джыл газетни 16-чы номеринде Къызыл Октябрь элде «Сталин» колхозну урунганларыны джеттишиминден хапар айтылады: Абайханладан бир колхозчу тиширыуну звеносу 1940 джыл гектардан 400 центнер гардош, Кипкеланы Асиятны звеносу да 270 центнер алгъандыла.

Алчы малчыланы, ийнек саууучуланы, механизатор-ланы юсюнден хапар айта, газет «Бешд жыллыкны — төрт джылгъа» деген чакъырыу бла ишлейди. Алай а къазауат къоркъуу джууукълашханы танылады.

Испанияда баргъан къазауат, Европа бла Азияны башха къралларындагъы болум окъуучуланы къайгъылы этедиле. Газет аскер-патриотлукъ пропагандагъа кёб орун береди, хар эркишини аскер ишге юренирге чакъырады.

1941 джыл июнну 22. Бизни халкъны рахатлыкъда урунуун къазауат бёледи.

Къазауат баргъан кюнледе газет ишин бек тири къурайды, уллу патриотлукъ, ангылатыу иш бардырады.

«Фронтдан келген письмола» деген рубриканы тюбюнде, аскер джигитликден хапар айта, тыл бла фронтну арасында кючлю байламлылыкъ къурайды газет. «Хар нени фронт ючюн, хорлам ючюн» деген рубриканы тюбюнде урунуу джигерлик бла бирге, аскерге болушлукъ этиуню юсюнден хапар бериледи.

Къарачай область Л. М. Доваторну атлы аскер корпусу бир полкуна шефлик этеди (ол полкда микоян-шахарчыланы кеси разылыкълары бла келген джашларындан къуралгъан взводу да болады), ортада къысха байламлылыкъ къуралады, арада письмола джюрюйдюле. Ала бары да газетде тыйыншлы кёргозюледиле.

Улу Ата джурт къарауатны къыйын кюнлеринде бизни областны къызлары бла джашлары бютеу совет халкъны фронтчу джигитлери бла бирге къазауатны ёртени тамам кючлю къыздыргъан джерледе къоркъудан баш бурмай сермешгендиле.

Ала уруш майданлада сермешген бла бирге областны тылда урунганлары бла кючлю байламлылыкъ тутадыла. Аскер джигитликлеринден газет бетледе ха-

пар айта, аскерчиле урунганланы урунуу джигитликге кёллендиредиле эмда чакъырадыла.

Ол кюнде ле бютеу халкъ аскерге болушлукъ этгенлей, урунган коллективледен фронтха пшьмола, саугъала ийгенлей тургъандыла.

Аллай бир иннетлилик бла бютеухалкъ бирикмеклик аскерчилени да джигитликге учундура эди, хорлам кюнню келлигине ажымсыз эте эди. Ма ол затны танытхан пшьмо келгенди 1942 джыл 2-чи атлы гвардиячы корпусну кичи лейтенанты, терк къазакълы П. Ф. Зиновьевден. Ол былай джазады «Сау болсун къарачай халкъ» деген корреспонденциясында:

«Бюгюн, Къызыл Аскерни 24-чю джыллыкъ кюнюнде, сизден саугъала алгъанбыз. Бу саугъала сизни бла биз бир кёллю, бир иннетли болгъаныбызны энтда бир кере бегитедиле. Сизни саугъаларыгъызгъа биз Ата джуртубузну фронтларында ёттемлик бла джууаб этнуно кесибизге сыйгъа санайбыз».

Андан сора Къызыл Аскерни кичи лейтенанты уруш эпизодладан хапар айтады. Джау бла хатерсиз сермешиледе совет адамла этген тёзюмлюк бла джигитликни, кёзю бла кёрген, кесн къошулгъан урушладан юлгюле келтиреди. Немец фашист джыртхычла, эртде-кеч болса да, ажымсыз ууатыллыкъларына бютеу аскерчиле толу ийнаныб, джигит къазауат этгенлерин айтады.

Къарачай областны колхозчулары, колхозчу тишируулары эмда бютеу урунганлары, — деб джазады ол,—Къызыл Аскерни 24-джыллыкъ къууанч кюнюнде ийген саугъаларыгъыз эмда саламыгъыз ючюн бек сау болугъуз. Бизни сакълагъыз! Биз хорлам бла къайтырыкъбыз!

Терк къазакълы, кичи лейтенант **Зиновьев П. Ф.**, 2-чи атлы гвардиячы корпус».

Дертим кьайнайды санымда.
 Ата джуртуму элисин бермем
 Айырылгьынчы джанымдан.
 Узакъ тюлдю джаудан арабыз.
 Пулеметладан атабыз.
 Ханслача чалыб кьанлы
итлени,
 Окопалада джатабыз.
 Дауурбаз урур, сыбызгъы
согьар,
 Джуртум, мычымай, бир
кюнде,
 Хорлам кьууанча биз
чайкьалырбыз
 Кьызыл байракъны
тюбюнде.

Таулу аскерчи джангыз тюлдю, ол кесин башхаладан да айырмайды, бютеу халкъ бла, бютеу аскерчиле бла айырылмаздан бирди. Кеси да, аны сагъышы, мураты да. Ол бирликни сезими,граждан сезимлик анга кюч, ийнам береди, таукеллик бериб мийикге келтюредн аны адамлыкъ шартын. Автор-фронтчу бютеу кьралны мураты бла бирге байланыбды, бютеу халкъны ийнамы таукел тебдиреди аны джюрегини. Аны аллын ёлюм кьоркьуу сакъласа да,биледи не ючюн кюрегенин. «Джанымы берлик болсам да бюгюн, джаш тёлюге джашау берирме», — дейди ёлюмню кёзюне кьараб тургъан солдат. Кьалай ийнамлы болуб чыгъадыла бу сёзле аскерчини ауузундан. Ол мурат бла кюрешменгидиле совет аскерчиле бары да! Неуа алайлыгъын ала аскер ишлери бла, джанларын артха салмай кюрешгенлери бла бегитмегенгидиле? История толу ачыкьлагъанды аны кертилигин. Мингле, миллионла

Иши бек кёбдю акъ халатлыны,
Табджанда олтуруб сынайма аны,
Джунчумайды эм ачитмайды
Байлаб ашырады джаралыланы.

Кёзюнгю кысыб ачхынчы дери
Хар джаралыны болумун кёред,
Эрикмейин не хынылыкъ этмей,
Хар ауругъаннга ол солуу беред.

Уста къолчукъла джарамы мени
Деменгили байлайдыла,
Джауча джагъылгъан арну сёзлери
Аурууунгу юсюнгден аладыла.

Керек кюн ол бизни бла
Саут алады джауну уругъа,
Унутуллукъ тюлд кыйыны аны —
Махтау, махтау совет тиширугъа.

Совет джазыучула, поэтле къазауатны, аскерчилени юсюнден кёб джазгъандыла, энтда джазадыла. Ол тауусулмазлыкъ темады, адамлыкыны юсюнден темады. Алай а бу эки фронтчуну, алай чемер тюл эселе да, джюрекден келген сёзлери къалай терен ангылашынадыла, къалай ийнамлыдыла.

Адамлыкъгъа ёлюм урушдан уллу сынам не болур? Аллай болумда джазылгъан бу назму тизгинле совет адамны, совет аскерчини азатлаучуну адамлыкъ шартларыны теренлигине тылмачсыз кесгин шагъатлыкъ этедиле. Къолларында сауутлары бла сыйлы гражданылыкъ борчларын толтура, совет аскерчиле джюрек байлыкъларын, ингил сезимлерин тас этмегенлерин кёребиз. Аллай уланланы ёсдюрген халкъгъа, аллай халкъ-

ны бирикдирген къралгъа да бютеу дуняны аллында уллу сыйды ол.

Биз бу статьяда, ичибизде тыялмай, ортакъ этерге суйген сезимлени туудургъан юч материал «Къызыл Къарачай газетни» 1942 джыл 19 мартда чыкыгъан 65-чи номери бла 22 мартда чыкыгъан 68-чи номеринде басмаланнгандыла.

Бютеулей да къазауат джыллада чыкыгъан газет номерледе неллай бир зат басмаланнганды! Иш этилиб джыйылсала, ол материалла къарачай литературада аскер темагъа джазылгъанлагъа совет аскерчини сифатын не къадар толу сурагларгъа себеб боллукъ эдиле.

Бизни газетни къуллукъчулары да, Ата джуртха къыйын кюнде сермешле баргъан майданлада, къолларына къалам орнуна сауут алыб, фашист джыртхычлагъа къаршчы кюрешге къошулгъандыла.

Ма ол къыйын кезюулседе газетге редактор Элкъанланы Асият болады. Журналист кадрланы джетимегенине да къарамай, аны башчылыгъы бла газет сыйлы борчун бет жарыкълы баджарыб турады. Газетни тиражы 3 мингден 7 мингиге джетеди.

«Къызыл къарачай» газет немец оккупацияны кезююнде талай заманны чыкъмай турады, алай а областны джери джаудан тазаланганлай, джангыдан чыгыб башлайды.

Къазауат совет халкъны уллу хорламы бла бошалады, тюненеги аскерчиле къоюб кетген ишлерине къайтадыла. Алай а журналистледен кёбле суйген ишлерине къайтмайдыла—Ата джурт ючюн жанларын береди.

Бусагъатда Басманы область юйюнде мермер къангагъа Ата джурт къазауатда ёлген джигитлени атлары алтын харифле бла джазылыб турадыла. Аланы арасында биз А. Ш. Бабо улуну, Д. П. Байкъул улуну,

Х. У. Бостан улуну, Т. А. Борлакъ улуну, И. З. Қъаракер улуну, Сылпагъарланы М. Г., М. А. Орус улуну, Эрикгенланы З. Б. атларын да окъуйбуз.

Бизни газетни историясында эмда ёсюм джолунда 1957 джылдан бери джангы кёзюу башланганды. Ол джылланы ичинде газет бир заманда да болмагъанча ёсенди.

1959 джыл бизни газетге джамагъатны излеми бла «Ленинни байрагъы» деб аталгъанды. Совет халкъны арасында хурмети улуу вождну аты аталгъаны бизни коллективни андан да иги ишлерге борчлу этгенди.

Арт 17 джылны ичинде бизни газет мюлк ишледен, халкъла арасы болумдан, партияны ич эмда тышхы политикасындан, бютеу къралны эмда областны джашауундан толу хапар бергенлей тургъанды.

Хар джыл сайын чыкыгъан номерлени алыб къарасанг, ол областны халкъларыны урунуу джетишимлерини, джашаулары бла ёсюмлерини летописиди. Улуу Октябрь революцияны 50-джыллыгына, В. И. Ленин туугъанлы 100 джыл толгъанына, СССР къралгъанлы эмда Къарачай-Черкесиягъа автономия берилгенине 50 джыл толгъанына хазырланган, ол байрамланы къууанчын этген сагъатда «Ленинни байрагъы» артыкъ да улуу политика-ангылатыу иш бардыргъанды.

Ол ишлени баджарыуда областны партия-совет къуллукъчулары улуу болушлукъ этгендиле.

Бютеу дунияны аллында совет джашаууну хорламлары кёрюннген сагъатда газет да политика дараджасыны мийиклигин кёргозгенди. Партияны, совет халкъны джашауларын не къадар иги этер ючюн, дунияда рахатлыкъны орнатыр ючюн этген историялы ишлерин кёргозюб, партияны правительствону бегимлерин, оюуларын заманында халкъгъа ангылатыб тургъанды.

Бусагъатда бизни газет улуу ангылатыу, юретиу,

кѳурау иш бардырады, джашаугѳа чырмау болгѳан затлагѳа кѳаршчы кюрешеди. КПСС-ни XXIV съездини эмда партияны Ара Комитетини андан сора болгѳан Пленумларыны бегимлерин джашаугѳа джетишимли сингдирир ючюн, коммунизмни материал-техника базасын кѳураугѳа не кѳадар себеп болур ючюн, совет халкѳны бютеу бизни джетишимлерибизни болдургѳан шохлугѳун андан да кючлю бегитир ючюн кюрешеди. Аны эсге ала, КПСС-ни обкомуну бюросу 1974 джыл август айда «Ленинни байрагѳы» газетни эски-чирик адетлеге кѳаршчы джазгѳан материалларыны юсюнден бегим этгенди.

КПСС-ни XXIV съездини бегимлерин джашауда толтура, «Ленинни байрагѳы» газетни редакциясы урунганланы интернационал эмда атеист иннетде юретиуге, халкѳланы шохлугѳуну пропагандасын бардырыугѳа, берне, кѳалын, кѳыз кѳачырыу, бир-бирине керексиз джан басыу, баришчилик, тиширыуну сыйын кѳрмеу дегенча бир кѳауум адамны ангысында эмда кѳылыгѳында тюбеген эски-чирик адетлеге кѳаршчы кюрешиуге аслам эс бѳлюб башлагѳанын чертеди КПСС-ни обкомуну бюросу.

Газетде чыкѳгѳан материаллары джамагѳатда уллу джакѳлыкѳ табхандыла. 1974-чю джыл февралдан август айгѳа дери 60-дан аслам письмо эмда корреспонденция—урунганла осал, джахил адетлени джюрютгенлени хыртха ургѳан, джангы адетлени джашаугѳа сингдириуну джолларын-мадарларын кѳргюзген, эски-чирик адетлеге кѳаршчы кюреширге чакѳыргѳан письмола, корреспонденцияла алгѳанды редакция.

Эски-чирик адетлеге кѳаршчы кюрешиуну, областны урунганларын интернационал, патриотлукѳ, атеист иннетде юретиуну юсюнден «Ленинни байрагѳы» га-

зет басмалагъан материалланы магъаналарын эмда заманны излемина келишгенлерин эсге ала, КПСС-ни обкомуну бюросу бегим этгенди.

Урунганланы интернационал эмда атеист иннетде юретиуню, эски-чирик адетлеге къаршчы кюрешуню юсюнден «Ленинни байрагъы» газет басмалагъан материалланы къабыл кёрюрге, «Бернепи, къалыны къуртайыкъ» деген редакция статьясын орус тилге эмда областда джашагъан башха халкъланы тиллерине кёрюрюб, область газетледе басмаларгъа, деб чертиледи бегимде.

Ол статьяны ал башланган партия организацияланы, предпрятиелени, колхозланы, совхозланы, учреждениеле бла окъуу заведеннелени джыйылыуларында сюздюрюрге, урунганланы, артыкъ да бек джаш тёлню, коммунист иннетде юретиуню юсюнден ишни кючлю бардырыгъа, берне, къалын, джаназы, маулут, баришчилик, джаламшлик дегенча эски-чирик адетлеге къаршчы кюрешууге коммунистлени, башчылыкъ этген кадрланы, интеллигенцияны, областны бютеу джамагъатыны джууаблылыгъын эмда магъанасын ёсдюрюрге, эски-чирик адетлени джамагъатны аялында ачыкъларгъа, сюзерге эмда аланы заманында къоратырлай мадарла табаргъа борчлу этеди бегим КПСС-ни шахар, район комитетлерин.

Эски-чирик адетлеге къаршчы кюрешуню кючлю бардырыр ючюн, тишируулары ара, джамагъат ишлеге не къадар аслам къошар эмда аланы башчылыкъ этну ишлеге аслам салыр ючюн, къурау эмда идея-политика ишлени кесгин планлары салыргъа, деб теджеледи бегимде КПСС-ни шахар, район комитетлерине, партия организацияларына.

КПСС-ни обкомуну бюросуну бегиминде айтылгъаннга кёре, административ органла да эски-чирик адет-

леге, тиширыуну сыйын тюшюрюуге кършчы кюрешиуню кючлю бардырыгъа эмда аллай адетлени джюрютгенлени, законнга кёре, айыбларына къаты джолукъдуругъа борчлудула.

Областны бютеу идеология учреждениелерине, газетлени редакцияларына эмда телевидение бла радиовещаниени область комитетине коммунист адебни-намысны принциплерини пропагандасын, эски-чирик адетлеге кършчы кюрешиуню кючлю бардырыгъа эмда осал адетлеге бютеу джамагъат кършчы кьобарча болум къраргъа борч салады ол бегим.

Газетни къалын, берне, баришчилик, кесимчилик, гудучулукъ, ичгичилик, дагъыда аны кибик осал ишлеге кършчы кюрешине КПСС-ни область комитетини бюросу джакълыкъ этгени, тыйыншлы багъа бергени газетде ишлегенлени андан да тири ишлерге учундургъанды. Редакцияны коллективини газетни магъанасын, ишни заманны излемина кёре кърар болуму да барды.

Бизни газетибизге 50 джыл толду. Элли джылны ичинде аны тиражы 400-ден 11 минг бла 300-ге джетгенди. Ол зат газетни сыйы ёсгенине да эте болур шагъатлыкъ.

Газет джангы къруралгъан сагъатда аны полиграфия базасы, окъуулу кадрлары, транспорту, башха табыкълары да джокъ эдиле. Бусагъатда уа не джаны бла да табыкъ онглу болгъанды. Черкескеде эм ариу мекамланы бири Басманы юйюдю. Анда беш редакция орналыбды. Бизни редакцияны 14 бёлмеси барды, фотолабораториясы, эки дженгил автомашинасы. Аны тышында да эртденнгиден кече 22 сагъатха дери телетайп бла ТАСС бютеу дуниядан хапар бергенлей турады, АПН да почта бла тыйыншлы материалла джибереди. Аны тышында да ишчи-элли хапарчъланы кенг сетн ишлейди бизни бла.

Саулай да редакцияны коллективи 37 адам болады, аладан 17 адам творчествулу кзуулукчуду. Баш окзуу болган 15 адам ишлейди, орта окзуу болмаган а техника кзуулукчуланы арасында да хазна джокчу.

Бизни коллективде тёрт миллетни адамы барды, ала бары да бир-бирин ангылаб, биригиб ишлейдиле.

Редакцияны беш бёлюмю барды—партия, промышленность, эл мюлк, культура, письмо бёлюмле — эмда секретариат.

Бютеуден алсак, коллектив джаш коллективди, алай а сынамлы, 30-дан аслам джыл ишлеген журналистлерибиз да бардыла.

Ол затла бары бизни не кьадар джетишимли ишлерге борчлу этдиле.

Байрам кюнледе джетишимлени юсюнден айтыргьа ёчбюз, алай а кемликлерибиз болганын да билебиз. Ёмюр джарымны чегинден атлай, биз, эндиге дери журналистлени тёлюлери джыйган ашхы сынам бла сауутланыб, мындан ары да билимбизни, усталыгыбызны ёсдюруб, халкьны кёлтюрюлюб барган излемине тыйыншлы газет чыгарыргьа кюреширикбиз.

Ишчи-элли корреспондентле газетни алтын хазнасыдыла, ала джашау кюч бергенлей турадыла анга. Сёз ючюн, «Ленинни байрагы» джыл сайын тёрт минг письмо алады. Аланы арасында билимли, ангылы, тереп маганалы корреспонденцияла, уста джазылган очеркле, хапарла, поэмала, назмула ийген авторла кёбден кёб болуб барадыла.

Бизни областны кёб миллетли журналист кадрлары биригиб ишлейдиле. Аланы бириккен сафында «Ленинни байрагы» газетни журналистлери да таукел атлайдыла.

Эбзеланы Ханафий, Гочияланы Джагъафар, Ортабайланы Тохтар, Байрамкъулланы Алибек газет ишге 30 джылдан аслам заман бергендиле. Къазауат джыллада граждан борчларын сый бла толтургъандыла, бюгюнлюкде уа джаш тѣлюню бирикдириб ишлейдиле.

Лайпанланы Сеит, Чотчаланы Магомет, Акъбайланы Азрет, Джаубаланы Хусей, Джатдоланы Айшат да 14 джыл ишлейдиле. Газетни хар номерин не къадар сейир, не къадар магъаналы этер ючюн, къыйынларын аямай, тамада къауумну юлгюсю бла, коллектив баджаргъан сыйлы ишге халал къыйынларын къошуб, Байрамкъулланы Маулан, Иссаланы Азий, Джазаланы Аминат, Джанибекланы Билял, Джаубаланы Тамара, Къобанланы Махмут, Хатуланы Фатима, Акъбайланы Галя билимлерин, сынамларын ёсдюре, тамблагъа таукел къарайдыла.

Газет ишге кѣбден бери уллу юлюш къошуб келедиле тамада корректор Чотчаланы Пазлий, корректорла Чотчаланы Тамара, Батчаланы Лидия, подчидчик Сылпагъарланы Идрис.

Кеслерини джигер ишлери бла машинисткала Гочияланы Фатима, Боташланы Кулизар ишни заманында баржарыргъа себеб бериб келедиле.

Бюгюн бизни газетибизни башына сыйлы орден салыныб чыгъады. Ол саугъагъа газетни тыйыншлы этер ючюн журналистлени талай тѣлюсю ишлегенди. Газетни биринчи номерлерини тубюне къол салгъан Батчаланы Махаметге, Байкъулланы Исмаилгъа, газетни юлгюлю редактору Хубийланы Исламгъа, Текеланы Рамазанига, аны тамалын къураугъа болушхан Алийланы Умаргъа, Тамбийланы Исламгъа, редакторлагъа — Кипкеланы Магометге, Халилланы Махсютге, Къарабашланы Юсуфха, дагъыда кѣблеге уллу бюсюреу эте, аланы эсге тюшюребиз.

Аны бла биргелей редакторланы-ветеранланы Байкѳулланы Абдул-Керимни, Тохчукъланы Хусейни, Элкъанланы Асиятны, Баучуланы Аубекирни, алгъын газетни джууаблы секретары болуб ишлеген Орусланы Аминатны, редакторну заместители Кульбекланы Алийни, Байрамукъланы Халиматны къарачай басманы ёсюмюне уллу къыйын къошханларын чертебиз.

Бизни газет область партия организацияны тири болушчусу болуб келгенли — 50 джыл. Ёмюр джарымгъа этген ишине уллу багъа берилгенди. Ёмюрню экинчи джарымына атлай, редакцияны коллективи, кесини тири болушчулары ишчи-элли корреспондентле бла биргелей газетни сыйын андан да мийикге чыгъарыргъа бютеу кючюн саллыкъды.

В. И. ЛЕНИННИ 100-ДЖЫЛЛЫГЪЫНЫ СЫЙЫНА

Бизни къралны историясында, аны экономикасы бла культурасын ёсдюрюуде уллу орун алады В. И. Ленин туугъанлы джюз джыл толур юбилейге хазырланыу. КПСС-ни АК-ни партияны XXIII съездине отчет докладында 1970 джыл, алай демеклик, бешджыллыкъны ахыр джылында уллу гений бизни партия бла къралны къррагъан Владимир Ильич Ленинге джюз джыл толгъаны айтыла эди, урунганла, саулай совет адамла ол юбилейге коммунист къррулушда уллу хорламла бла тюбериклерине ышаныу чертиле эди.

Ол оюмну ачыкълай, КПСС-ни АК-ни «В. И. Ленин туугъанлы 100 джыл толур кюннге хазырланыуу юсюнден» Бегиминде «В. И. Ленинни 100-джыллыкъын белгилеуде эм иги мадар — совет халкъны аллында тургъан мюлк эмда культура къррулушда бек уллу планланы джашаугъа сингдирнуге акъыл бёлююдю», деб чертилгенди.

КПСС-ни АК-ни Бегими В. И. Ленинни 100-джыллыкъына хазырланган кёзюуде хар республикада, крайда, областда, шахарда, районда, хар предприятиеде кесги планланы джарашдырыгъа партия организацияланы борчлу этеди.

КПСС-ни обкому, облысполком вождну юбилейине хазырланыуу юсюнден ишге бюрону кенгешинде кърраб, белгилейдиле: 1) КПСС-ни обкому бла урунганланы депутатларыны область Советини къррау ишлерини планын бегитирге; 2) область партия активни джыйылыуун бардырыб, анда «В. И. Ленинни 100-джыллыкъына тыйыншлы тюбеуде область партия ор-

ганизацияны борчлары» деген ишге кьараргъа; 3) партия активни шахар, район джыйлыуларын бардырыб, В. И. Ленинни 100-джыллыгына дже тишимли тубеуню мадарларын сюзерге. Урунган коллективлени джыйлыуларында да аллай ишлеге кьараргъа.

КПСС-ни обкому 1968 джыл майны 30-да кесини II пленумунда «В. И. Ленинни 100-джыллыгына дже тишимли тубеуде область партия организацияны борчларыны юсюнден ишге кьаралгъанды. Областны коммунистлерин, саулай урунганларын вождну юбилейне хорламлы тубеб, кьбчюлюк социалист эришиуню кенг джаяргъа чакьыргъанды ол.

Партия Черкесск шахар комитети бла горисполкомну бсгиминде шахарны урунганлары кьууанчлы кюннге хорламлы тубер ючюн баргъан бютеу халкъ социалист эришиуге кьошулгъанларыны юсюнден айтыла эди. Юбилейге иги кьуралыр ючюн белгиленгендиле: 1) Этиллик мадарланы бегитирге; 2) 1968 джыл августну 31-не дери этиллик мадарланы джарашдырыргъа ал башланган партия организациялагъа, предприятиеле бла учреждениелени тамадаларына борч салынады, белгиленген мадарланы джашаугъа сингдириуге урунганланы кьбчюлюгюн кьошууда, ол мадарланы толууларына таймаздан кьарауулукъ этиуде тыйыншлы кьурау эмда кьбчюлюк-политика ишни бардырыргъа борч салынады ал башланган партия организациялагъа.

КПСС-ни Карачаевск шахар комитетини бюросу партияны горкомуну III пленуму белгилеген мадарла къалай толгъанларыны эмда В. И. Ленинни 100-джыллыгына тыйыншлы хазырланыуда шахар партия организацияны борчларыны юсюнден партияны шахар комитетини пленумун бардырыргъа бегим алады.

Юбилейни сыйына баргъан шахар социалист алчыларына деб, КПСС-ни горкому бла горисполкому Ленинчи Хурмет китаб бла ленинчи юбилей хурмет грамота бегитгендиле. КПСС-ни горкому бла горисполком ленинчи урунуу вахтада хорламлы болгъанланы область, край слётларына къошулургъа эркинликге мандат алыр ючюн, социалист эришиуню кенг джаяргъа предприятиелени ал башланган партия организацияларын борчлу этедиле.

КПСС-ни Уруп райкому кесини бегиминде В. И. Ленинни 100-джыллыгына мюлк къурулушда борчланы джетишимли баджаруу бла туберге, партияны райкому бла райисполкомну бюросунда къараргъа, социалист эришиуню джорукъларын джарашдырыргъа эмда анда хорламлы болгъанланы саугъалауну мардасын белгилерге оноу этгенди.

Аллай пленумла, активле, бюрола, джыйылыула саулай районлада, предприятиеле бла организациялада бардырылгъандыла, этиллик ишни ачыкъ мадарлары ачыкълангандыла, юбилей комиссияла аланы джашаугъа сингдириуге башчылыкъ, къараууллукъ этгендиле.

Кёбчюлюкню политика эмда урунуу кёлтюрюлюмю, аны ёсуб баргъан ангысы бютеухалкъ кюч алгъан социалист эришиуде ачыкъ кёрюнгендиле. Ол зат къралны урунуу ишини къайсы санагъатында да кенг джайылгъанды. Сёз ючюн, аз вольтлу аппаратура заводну алчы ишчилери Н. А. Ольшанская бла М. М. Зубко, кеслерини хыйсабларын тергеб, хар ишчи орунда производствону ич мадарларын тюз хайырландырыр ючюн эришиуге башламчылыкъ этедиле эмда кеслерини энчи социалист борчларын В. И. Ленинге 100 джыл толур кюнге толтурургъа сёз бергендиле.

-Кострома лён комбинатны кьумач согъуучусу В. П. Плетневаны башламын джакълаб, Черкескеде кийим тикген фабриканы 35 ишчиси, юбилейни сыйына аталгъан социалист эришнуге кьошулуб уруна, «усталыгъында эм иги ишчи» деген атны алыр ючюн кюрешедиле. «Производствону культурасы ючюн» деген кьарау да сыйлы юбилейге аталгъан эди.

Ючюнчю номерли шахтоуправлениени коллективи, ленинчи юбилейге атаб, джангы мийнк социалист борчла аладыла: алгъа белгиленгенден, бешджыллыкъ пландан тышында 6.000 тонна ташкёмюрню орнуна 8.000 тонна кьазаргъа оноулашадыла. В. И. Ленинни 100-джыллыгъыны сыйына багъалы башламчылыкъ этиб, Черкескеде аякъ кийим фабриканы, резин кереклени заводуну биринчи номерли цехини коллективлери бешджыллыкъ планы 1970 джыл 7-чи ноябрына толтурургъа, иш кьоратыуну ёсдюрюуден планы уа 1970 джыл апрелни 22-не баджарыргъа оноулашхандыла.

КПСС-ни АК-ни, СССР-ни Баш Советини Президиумуну, СССР-ни Министрлерини Советини эмда ВЦСПС-ни ленинчи юбилей кьызыл байракъны, хурмет грамотала бла медалланы чыгъарыуну юсюнден Бегими областны предпирятиелеринде джангы урунуу кюнню туудурады, джангы, алгъындан да уллу социалист борчла алыр ючюн джюрюш башланады. Кёб ишчи кеслерини энчи борчларын юбилейни кюнюне толтурургъа борч аладыла. КПСС-ни обкому партияны горкомларын, райкомларын, партия, профсоюз эмда комсомол организацияланы алчы ишчиле бла предпирятиелени башламчылыкъларын джайыу джаны бла кьарау, кёбчюлюк-политика ишни кенг бардырыргъа борчлу этеди, махтаулу ленинчи юбилейге джеттишимли тюбер ючюн баргъан социалист эришнуге хар коллективни тири кьошарча иш бардырыргъа чакъырады.

Резин-техника керекле чыгъаргъан заводну коллективи эки айны ичинде бир кере махтаулу ленинчи вахтаны кюнюн бардырыгъа оноу этеди. Анга башчылыкъ этерге уа заводда штаб къуралады. Биринчи аллай кюн 1969 джыл майны 23-де бардырылады. Кёб ишчи, смена борчун 1,5—2 къатха толтурадыла. Экинчи номерли цехни коллективи иги агъачлы 6000 вентилятор къайишни пландан артыкъ чыгъаргъанды.

Биринчи номерли цехни ишчилери Бютеусоюз маматлыкъны кюнюнде 1970 джыл апрелни 11-де аяуланны сырьё эмда материалла бла ишлер ючюн, аланы оюмлу джюрютюуню кюрешин джаяргъа, иш хакъны уа бешджыллыкъны фондуна берирге башламчылыкъ этедиле. Саулай коллектив бешджыллыкъ планны 1970 джыл ноябрны бешине толтурургъа, пландан тышында 3680 минг сом багъасы продукция сатаргъа, иш кьоратыуну 1965 джылгъа кёре 23 процентге кёлтююрге, пландан тышында 400 минг сом хайыр тюшююрге борч алгъандыла. Бешинчи номерли хазырлаучу цехни бешджыллыкъ планны ленинчи юбилейни кюнюне толтурургъа деген башламын коллектив толу джакълагъанды.

«Бешджыллыкъны—ленинчи юбилейни кюнюне толтурургъа» деген башламын алгъанды ВОГ-ну окъуу-производство предприятиесини коллективи. Бузлатыучу машинала заводну коммунист А. Д. Бараков тамадалыкъ этген бригадасы биринчи кварталны планын 1970 джыл мартны 20-на баджарыргъа, аякъ кийим фабриканы коллективи 90 минг сом багъасы сырьё бла материалны аяулу этерге, апрель айда юч кюнню иш хакъын бешджыллыкъны фондуна берирге борч аладыла, химия, резин-техника кереклени заводларыны урунганлары да кеслерини социалист борчларына джынгыдан къарайдыла.

«Ставропольуголь» трестни предприятиелерини коллективлери, юбилейге хорламлы тюбер ючюн кюреше, производство планланы болджалдан алгъа толтурур ючюн, социалист эришиуню кенг джаядыла, ич мадарланы табуу, продукцияны чыгъарыуну ёсдюрюу, аны агъачын игилендириу, кеси багъасын учуз этиу джаны бла уллу иш бардырадыла — бешджыллыкъ планны 1970 джыл ноябрны 7-не баджарыргъа бир аууздан бегим алынады.

Карачаевкеде инструмент заводну коллективи бешджыллыкъда иш къоратыуну 43,8 процентни орнуна 67 процентге джетдирирге, 1970 джыл апрелни 11-де уа аяуланган сырьё эмда материалла бла ишлерге башламчылыкъ этгенди. КПСС-ни Карачаевск горкому партия, профсоюз, комсомол организацияланы инструмент заводну башламын джайыу джаны бла къурау ишни кенг бардырыргъа, сырьё бла материалланы аяулу этнуге, иш къоратыуну ёсдюрюуге хар коллектив тири къошулургъа хыйсаб къуаргъа борчлу этгенди. Шахарны урунганлары продукция чыгъарыу бла аны сатыуну бешджыллыкъ планын 4 джыл бла 9 айгъа, 4,5 джылны планын а 1970 джыл апрелни 22-не баджарыргъа борч алгъандыла.

Алчы ишчилени, коллективлени, предприятиелени, шахарла бла районланы оюмларыны тамалында бешджыллыкъ планны 1970 джыл ноябрны 5-не толтурургъа, 1965 джылгъа кёре иш къоратыуну 30 процентге кёлтюрюрге оноу этиледи.

«Партия организацияла, — деб айтыла эди «Правда» газетни 1970 джыл ноябрны 11-де чыкъгъан номеринде, — джамагъатны творчество тирилиги бла башламчылыгъын ёсдюрюуге джоралланган уллу политика эмда юретиу иш бардыргъандыла бешджыллыкъ-

ны джылларында. Ол зат бютеухалкъ эришиуню мындан ары да кѣлтюрюуге, производствону ич мадарларын къураугъа, социализмни улуу онглулукъларын иги хайырландырыугъа онг бергенди. Бизни халкъны урунуу хорламлары, КПСС-ни XXIII съездини бегимлерин джетишимли толтура, социалист эришиуню чексиз улуу кючюне, туугъан коммунист партияны политикасын баджарыугъа урунганлашы таза джюрекден урунганларына, коммунизмни къурауда жангы джетишимлени болдуруугъа аланы кючлю кызынганларына ачыкъ шагъатлыкъ этеди.»

Алай эди саулай къралда. Алай эди Къарачай-Черкесияда да: область партия организацияны башчылыкъы бла улуу социалист борчла джетишимли толгъан эдиле. Производствону мингден артыкъ алчысы энчи бешджыллыкъ планларын болджалдан алгъа — В. И. Ленинни туугъан кюнюне—баджаргъандыла, аланы предприятелени администрациялары, партия, профсоюз организациялары, партия эмда совет органа алгъышлагъандыла.

В. И. Ленинге 100 джыл толгъан кюн фабриканы оператору Алексей Александр Погребняковну биргесине ишлеген тенглери аны урунуу хорлам бла — энчи бешджыллыкъ планын баджаргъаны бла алгъышлагъандыла. Ол джыл огъуна Погребняков кърал саугъагъа « Урунууда джигерлиги ючюн» медаль бла саугъаланганды. Апрель айда огъуна Эльбрус рудникни коммунист Анатолий Чернухин тамадалыкъ этген бригадасы бешджыллыкъ планын толтуруб, 1971 джылны эсебине урунуб тебрегенди.

Бешджыллыкъ планын болджалдан алгъа толтуругъа башламчылыкъ этген предприятиеле бары да берген сѣзлерине керти болгъандыла: 1970 джыл август айда огъуна «Ставропольуголь» трест бешджыллыкъ

планын баджаргъанды; Қъарачай магъадан комбинат бешд жыллыкъны сентябрьы 10-на толтургъанды. Джэ-гетей-Аягъында гипс завод бешд жыллыкъын октябрьы 1-не тындыргъанды.

Юбилей социалист борчланы толтурууда джетишим-лери ючюн, 1970 д жыл резин-техника кереклени заводу эмда аякъ кийим фабрика кеслерини санагъатлы Министерстволары бла профсоюзланы Ара комитетлерини кёчюучю Қъызыл байракълары бла саугъаланганды-ла, фабрика уа СССР-ни дженгил промышленность Министерствосуну «Мийнк культуралы предприятие» деген диплому бла саугъаланганды.

«Областны урунганлары кеслерини уллу къурам-лылыкъларын, В. И. Ленинге уллу суймекликлерин, урунууда кёбчюлюк джигитликни, социалист Ата джурт-ха чексиз берилмекликни кёргюзгендиле В. И. Лени-ни 100-джыллыкъ юбилейине аталгъан социалист эри-шиуде уллу производство кёргюзюмлери ючюн, химия заводну коллективи КПСС-ни АК-ни, Баш Советини Президиумуну, СССР-ни Министрлерини Советини эм-да ВЦСПС-ни Ленинчи юбилей Хурмет грамотасы бла саугъаланганды.

Қъуру резин-техника кереклени заводунда, уруну-уда ашхы кёргюзюмлери ючюн, 278 ишчи, инженер-техник къуллукъчу бла ишчи ленинчи юбилей медаль бла саугъаланганды. Бешд жыллыкъда завод промыш-ленность продукцияны сатыуну обьемун 73,9 процентге ёсдюргенди, пландан тышында 5 178 минг сом багъа-сы продукция сатылгъанды, пландан тышында 1 475 минг сом хайыр алыннганды.

Качачаевск шахарны, аны ишчи поселокларыны урунганлары планланы толтургъан бла къалмай, со-циалист борчланы да баджаргъандыла: бешд жыллыкъ

планны октябры 15 толтурургъа сёз берген эдиле да, октябры 5-не тындырыб, Ставрополь крайда биринчилени санына чыкьгъандыла.

Черкесск шахар бешджыллыкьны 1970 джыл декабры 2-не, алай демеклик, болджалдан бир ай чакьлы заманны алгъа толтургъанды. 4 джыл бла 11 айны ичинде шахарны промышленность предприятияелери 670 миллион сом багъасы продукция чыгъаргъандыла. Ёсюм, 1965 джыл бла тенглендирсек, эки кьатха джетгенди. Иш кьоратыуну ёсдюрюуден бешджыллыкь план да толгъанды. Ол 35,2 процентге джетгенди. Продукцияны ёсюмюню джартысы чакьлысы иш кьоратыудан табылгъанды. Бешджыллыкьны кёзююне уа промышленностну санагъатларында продукция чыгъарыу былай ёсгенди— машина ишлеу 19 кереге, электроэнергия 4,3 кереге, мебель 2,6 кереге, д. а. к.

В. И. Ленини 100-джыллыгына эмда КПСС-ни XXIV съездини сыйына джигер урунууну болуму сегизинчи бешджыллыкьны джетишимин кёргюзгенди. Къарачай-Черкес автоном областны урунганлары халкь мюлкню ёсдюрюуде уллу хорламлы болгъандыла: промышленность продукцияны чыгъарыу бла бешджыллыкь планны область 1970 джыл декабры 7-не баджаргъанды, аны объему уа 2 кьат чакьлыгъа джетгенди. Электроэнергетика да дженгил джюрюш алады, Къобан ГЭС-ни 4 электростанциясы хайырланыугъа берилгендиле, химия, металл джонуу, магъадан къазыу, азыкь, промышленностну дагъыда башха санагъатларыны кючлери ёсгендиле. Урун багъыр тау-магъадан комбинат ишлениб, продукция бериб башлагъанды. Бешджыллыкь пландан тышында 28,6 миллион сом багъасы промышленность продукция чыгъарылгъанды, ол джыллада промышленность продукция чыгъарыу джыл сайын орта тергеу бла 12,45 процентге джетгенди.

1970 джылны планы да 103 процентге толгъанды. Продукцияны сатыу, 1969 джыл бла тенглендирсек, 11%, иш къоратыуну планы да 105% ёсгенди.

Бютеулей продукцияны чыгъарыуну объёму сегизинчи бешджыллыкъда былай болгъанды:

Джыла	Озгъан джылгъа кёре %	1956 джылгъа кёре %
1966	112	112
1967	107,2	120
1968	118,1	128,2
1969	109,2	165,4
1970	115,9	191,6

Бютеулей продукция чыгъарыуну объёму промышленностну баш санагъатларындан бешджыллыкъны кёзююне былай ёсгенди:

Промышленность	1970 дж. 1965 джылгъа кёре %	1970 дж. 1969 джылгъа кёре %	1965—1970 джыллада орта ёсюм
Бютеу промышленность ол санда металл джонуу	201	116	15,0
Химия промыш.	376	122	30,35
Агъач эмда агъач джонуу промышлен.	205	115	15,45
	175	111	11,8

Бютеулей продукция чыгъарыу бешджыллыкъда Гитче Къарачай районда айырылыб кючлю ёсгенди —3,1 кереге, Уруп районда —2,4 кереге.

Башындагъы санла Къарачай-Черкесияны урунганларыны джетиджыллыкъны, сегизинчи бешджыллыкъны борчларын толтурууда уллу джетишимлерин кёрзедиле. Ол зат а Коммунист партия джашауну къайсы джанына да башчылыкъ этиуню кенгертегиндене болады. Ол алгъа оюмлу къарайды, халкъгъа илму тамалда алгъа барыуну джолун кёргозеди, уллу кюч береди.

Кзоркъмазланы Альберт

СОЦИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЗМ — СОВЕТ ДЖАШАУНУ ШАРТЫ

Миллет иш джюрютюулени проблемасы теорияда, джашауда да уллу магъаналы болгъанды, артыкъ да бек социал эмда политика тюрлениулени бу кѣзююунде — джангы халкъланы эмда миллет къауумланы социализмни джолуна тюшюулерини кѣзююунде.

Бу проблеманы магъаналы болгъаны неден да алгъа джамагъат иш джюрютюулени революцион тюрлениулерни баргъаны себебли, социализмни СССР-де ёсюлю кѣзююунде демократияны мындан ары да ёсгени себеблиди. Экинчи джанындан, миллет иш джюрютюулеге уллу эс бѣлюнгени, капиталист джамагъатда социал къауғгаланы ёсуб баргъанлары, урунган адамны эркинликлери минделгенлери, гитче миллетлени эркинликлери артда тар болгъанлары, тин байлыкъланы чачыла баргъанлары себебденди. Ол зат бла байламлы буржуй пропаганданы аллында адамны, аны джамагъатны ичинде болумуну проблемалары къаты болгъандыла.

Адамны баш эркинлиги, къайсы миллетни адамын да керти эркинликле бла баджарыу дегенча проблемала марксисгле-ленинчиле бла антикоммунизмни «теоретиклерини» арасында кызыугъа кириб баргъан идеология кюрешиуню аралыгъы болгъандыла. КПСС-ни Ара Комитетини партияны XXIV съездинде Отчет докладында чертилгеннге кѣре, «буржуазияны къолунда болгъан, акъылгъа къатылыучу инструментле бары да — басма, кино, радио — адамланы джангылтыргъа, капи-

тализмде джашау «джандет» болгъанына ийнандыргъа, социализмге ётюрюкню къуяргъа хайырландырыладыла»¹.

Буржуи идеологла бла бююнню философия ревизионизмни адамлары социализм адамны «керти, ёмюрлюк халиси бла» келишмегенлей турады, ол себебден гуманизм бла демократияны джорукъларын джашауда бардыруну ол класс кюрешиу бла, пролетариатны диктатурасы бла байламлы этеди, деб бегитирге излейдиле. Американ историк А. Лоу, сёз ючюн, коммунистле миллет иш джюрютюулени, демократияны кери тюртедиле, нек десенг, ала «къуру властны пролетариатха алдыргъа» эмда аны диктатурасын орнатыргъа сюедиле, деб ангылатыргъа кюрешеди. Ол идеяланы австриячы ревизионист Э. Флшер да джайыб кюрешгенди, ол затны бююнлюкде ренегат Р. Гароди да бардырады. Ол айтханнга кёре, социалист къралны джашаб тургъаны «адамны бырнаклыгъын» сакълайды, демократияны тыяды, урунганланы киши акъылны толтуруучула этеди. Совет Союзда адам унугъубду, келлик заманнга апы ашхылыкъ сакъламайды, нек десенг, социализмни бюрократ муратда тюрлендириу «совет мизамны тохтаусуз барыб тургъан шарты» болгъанды. Ол джазгъаннга кёре, Ленин ёлгенден сора, Совет Союзда... отуз джылдан артыкны социализмни бюрократ муратда тюрлендириу къаты барыб тургъанды. Ол муратха антикоммунистле З. Бжезинский, Г. Кан, дагъыда башхала хош боладыла.

СССР-де «келишмезлик тикликле» миллетлени арасында болгъанларын, орусландыруну иши барыб

---

¹ Л. И. Бержнев. Ленинчи джол бла. Сёзлери бла статьялары, 3 т. М., Политиздат, 1972, 296 бет.

тургъанын, гитче халкъланы, аланы культураларыны миллет башхалыкъларын кетериуню баргъанын, дагъыда башха фатауаланы буржуй пропагандистле джайыб кюрешедиле. Айтыргъа, Гарвард университетни Орус тинтиу центрини директоруну заместители Р. Пайпс айтханига кёре, КПСС-ни нюзюрю бютеу миллетле бла халкъланы совет-орус халли бир миллетге буруб къоюуду.

Антикоммунизмни «теоретиклери» КПСС-ни ленинчи миллет политикасын терс кёрюзтедиле. Алай этер ючюн, ала совет республикаланы, артыкъ да бек автоном республикала бла областланы, къолларындан властны эмда кеслерине кеслери башчылыкъ этиуню эркинликлери бары да сыйырылгъандыла деб, ишни алай бурдурургъа кюрешедиле.

Быллай юлгю келтирирге боллукъду. Западгерман социологланы бири, П. Урбан, «Восток Европа» деген журналда былай джазгъанды: «XXIV съезд джамагъатны эсине салгъан КПСС-ни джангы программасы, директивала эмда селешинме шагъатлыкъ этгенге кёре, миллет политика быллай онглу белгиле бла ачыкъланыкъды: мюлк ёсюуню централизация эмда орус болмагъан халкъланы къраллыкъларыны формаларын акъырын-акъырын тайдыра барыу».

Буржуй джалгъанчыла эмда онгчу ревизионистле демократияны юсюнден марксист-ленинчи окъууну «сюрмелейдиле», аны класс магъанасын джукълатыргъа кюрешедиле.

Демократияны проблемасына кенгтин къарауну джоругъуна марксизм-ленинизм диалектика-материал ангыны къаршчы салады, нек десенг, демократияны хар историялы тюрсюню джамагъат къуралышны социал табигъатына кёре болгъанды, иш баджаргъан мадарла бла кърал власть къайсы классны къолунда тургъанла-

рына кёре болгъанды. Ол себебден демократия, гуманизмча, класс ангыды. «Пролетар революция эмда ренегат Каутский» деген китабында В. И. Ленин, «таза демократияны» идеясын айгъакълай, классла саулукъдан, класс демократияны юсюнден сёлеширге боллукъду, не буржуй, не пролетар, социалист демократияны юсюнден, деб джазгъанды.

Буржуй демократияча болмай, социалист демократия урунганланы граждан эркинликлерин эмда баш бошлукъларын кюру айтхан бла къалмай, юрист эмда материал джаны бла бегитеди. Халкъланы материал эмда тин производствогъа къошулгъанларын къралны эмда джамагъатны ишлерине башчылыкъ этиуге къошулуулары бла бирикдиреди. Ол себебден совет джашау халини демократиялыгъы халкъны керти власта тургъанында танылады. Ол зат адамланы барыны да, эркиши-тиширюу болгъанларына къарамай, къайсы миллетге не да расагъа киргенлерине къарамай, къралгъа башчылыкъ этиуге къошулуулары, къралны ич эмда тыш политикасына къатышууларын, тенглик эркинликле эмда керти азатлыкъ бла толу хайырланыуларын баджарады.

Социалист демократизмге тюзюча къаршчы турады буржуй парламентаризм. Ол кеси башында айтылгъан излемлени бирин да баджармайды. Буржуй демократия энчи мюлкню эмда аны тамалында орналгъан адам джегиу системаны бегитиу бла сакълаугъа къуллукъ этеди. «Хар атламда, — дегенди В. И. Ленин, — демократ буржуй къралны кесинде унугъуб тургъан халкъла капиталистлени «демократиясы» къодулагъан тыш тенглик бла пролетарийлени джалгъа тутулгъан къуллагъа айландырыб тургъан мингле бла керти тыйгъычланы эмда дыгаласланы ачы къаршчылыкъларына тюр-

тюледи»¹. Ол себебден классдан ёрге, кесгинсиз, «таза» демократия болмагъанды, джокъду, болургъа да боллукъ тюлдю, антикоммунизмни «теоретиклери», социал реформистле эмда онгчу ревизионистле, алгъынча, кеслерин «къаллай демократия» джанлы этерге кюреше эселе да. «Таза демократияны» теориясы не джаны бла да болумсузду, нек десенг, башчылыкъ этген классны властыны бетинден кёрюне, демократия аны излемлерин баджарады. Аны политика джолу ачыкъды: «таза» демократия», В. И. Ленин айтханлай, ишчилени башларын къатышдыра тургъан либералны ётюрюк сёзюю»².

Капитализм къуру тыш демократияны белгилейди. Алай демеклик, джашауда энчи мюлк бла унукъдурууну эркинлигин береді. Социализм а бу затланы бегитгенди:

1) ишчи классны башчылыгъы бла халкъны властын;

2) производствону мадарларына джамагъат энчиликни;

3) кесине эмда кесини джамагъатына творчестволу урунууну;

4) урунганланы джашау болумлары тохтаусуз ёсюб барыр ючюн эмда адам кеси не джаны бла да ёсюмлю болур ючюн, производствону план бла ёсдюрюуну;

5) хакъсыз билим алыргъа, саулугъун бакъдырыргъа, къартлыкъда эмда ауруса, болушлукъ табаргъа эркинликни;

---

¹ В. И. Ленин. Чыгъ. толу джый., 37 т. 255 бет.

² Бу да анда, 251 бет.

6) урунганланы кърал властыны органларына сайларгъа эмда алагъа сайланьргъа эркинликни;

7) тенг эркинликни, шохлукъ бла социалист интернационализмни тамалында халкъланы мораль-политика бирликлерин.

КПСС-ни башчылыгъы бла совет халкъ бардыргъан терен социал-экономика тюрлениуленни себебинден бизни къралда социал-класс, миллет къраршылыкъла толусу бла къроратылгъандыла эмда бютеу урунганланы социалист союзу къруралгъанды. КПСС-ни XXIV съезди ачыкълагъаннга кёре, СССР-де кёб миллетли социалист къралны ичинде, аны джеринде адамланы *джангы историялы джамагъаты — совет халкъ къруралгъанды*. Ол джюзден артыкъ миллет бла ууакъ халкъны социал-политика эмда идея бирлигин ачыкъ кёргюзеди. Джамагъат прогрессни баш итогу СССР-де **ёсюмлю социализмни кърурау болгъанды**. Ол джангы джамагъат къруралышны социал эмда история магъанасын кесине толу джыяды, аны кибик ёсюмню бююннгю этапын кёргюзеди. Ол зат КПСС-ни XXIV съезди чыгъаргъан бегимледе эмда Рахатлыкъ программада белгиленеди.

«Ол бирлик къралны материал эмда тин джашаууну терен, ачыкъ тюрлениулерине таянады, бизни къралда социалист миллетлени къруралгъанлары бла ёсюмлерине таянады. Ол миллетлени арасында джангы тюрлю иш джюрютюуле къруралгъандыла»¹.

Совет халкъны социал-политика эмда идея бирлигини экономика тамалы—производствону мадарларына социалист джамагъат энчилик, мюлк джюрютюуню социалист системасыды. Халкъны джашау бирлигини политика тамалын совет кърал къруралыш, социалист де-

---

¹ Совет Социалист Республикаланы Союзу къруралгъанлы 50 джыл. Стенография отчет. М., Политиздат, 1973. 27 бет.

мократизм кўурайдыла, идеология тамалын а—марксизм-ленинизм. КПСС-ни революцион-практика ишлери бютеу совет халкыны излемлерине келишедиле, бютеу классланы, социал кьатланы, кьауумланы эмда СССР-ни бютеу миллетлери бла халкьларын бирикдирген кезлеу боладыла.

Адамланы кёб миллетли совет бирлигини кьуралгъан ёсюмлю социалист джамагъатны болгъаныны, миллет иш джюрютюуледе ленинчи программаны хорлагъаныны, социалист гуманизми себебинденди. Адам улуну историясында биринчи кере миллет вопрос СССР-де баджарылгъанды: миллет унукьдуруу кьоратылгъанды, бютеу миллетле бла халкьланы политика эмда эркинлик джаны бла тенгликлери баджарылгъанды. Ала кеслерини миллет башхалыкьларына кёре формалада совет кьраллыкьларын кьурагъандыла. Экономика эмда культура джашауда аланы керти тенгликлери белгиленгенди. Алай а ёсюмлю социализмни болумунда миллет иш джюрютюулени ёсдюрююню вопрослары бары да кьорагъандыла дерге джарамайды. Ёсюмлю социализмни джамагъатында да миллет иш джюрютюуле джашайдыла, ала тохтаусуз ёседиле, джамагъат ёсюмде джангы проблемала чыгъарыб, аланы баджарылырларын излейдиле. «Совет Социалист Республикаланы Союзуну эллиджыллыгъыны юсюнден» деген докладында Л. И. Брежнев... «ёсюмлю социализмни обществовунда да миллет иш джюрютюуле керти затладыла. Ала хаман ёседиле, джангы проблемала бла борчланы чыгъарадыла. Ол ишлени партия тохтаусуз эсде туталды, кесини кьралыны излемлерине кёре, хар республиканы эмда коммунизмни ишлеуню излемлерине кёре заманында джарашдырады»¹, дегенди.

¹ Совет Социалист Республикаланы Союзу кьуралгъанлы 50 джыл. Стенография отчет. М., Политиздат, 1973. 32 бет.

Джамагъат джашауда КПСС миллет излемлени — экономика эмда тин излемлени — тергеуге алады, интернационал эмда миллет факторланы бир-бирине келишдиреди. коммунизмни ишлеуде миллет иш джюрютюулени баш джоллары бла ёсюмлерин ачыкълайды. Ол затха таяна, партия урунганланы юретеди, аланы къайсы миллетден неда расадан болгъанларына да къарамай, пролетар интернационализмни, совет патриотизм бла социалист гуманизмни джорукъларында ёсдюредеди. Коммунист партияны аллай политикасы СССР-ни бютеу миллетлери бла халкъларыны идея-политика бирликлерин бегитирге, культураларын джашнатыргъа эмда джууукълашдырыргъа, джангы адамны — интернационалистни эмда кесини Ата джуртуну патриотун — юретирге себеб болады.

Алай бла, совет халкъны социал бирлигине ёсюмлю социалист джамагъатда аны интернационал бирлиги да къошулады. нек десенг, СССР-ни бютеу миллетлери бла халкъларыны иш джюрютюулери бла бир бирине болушуулары, бютеу кърал эмда миллет излемлени келишдириб, джашауну совет халисини эм белгили шарты боладыла.

Совет миллет-территориялы автономия, гитче халкъланы къраллыкъларыны формасы болуб, бютеу бизни къраллыкъ бла бирге юзюлмезден ёсюб бара, Север Кавказда халкъланы джашауларын социалист халда тюрлендириуню, аланы акъыл байлыкъларын ёсдюрюню кючлю мадары болгъанды. Ол джаны бла Север Кавказны таулу халкъларыны культура ёсюмлерини нтоглары бек сейирдиле. 1922 джыл бла тенгleshдирсек, къуру Къарачай-Черкесияда врачланы саны 56 кереге ёсгенди, орта усталыкъ билимлери болгъан медицина къуллукъчуланы уа — талай джюз кереге. Бизни областда 680 адамгъа бир врач джетеди, 136 адамгъа да —

бир медицина кзулукчу. Бюгюн Къарачай-Черкесияны 12 кзулукчусуна «РСФСР-ни белгили врачы» деген ат аталгъанды, 51 адамгъа да — «Саулукъ сакълауну айырмасы» деген ат.

Къачан эсе да унугуб тургъан, къара танымагъан таулуланы туудукълары энди алим дараджала алгъанлары, баш окзуу заведениелени устазлары, илму-тинтиу учреждениелени кзулукчулары болгъанлары дегенча затла энди кишини да сейрсиндирмейдиле. 1970 джыл белгиленгенге кере, бизни къралны илму кзулукчуларыны арасында 111 малкъарлы, 100 ингушлу, 475 къабартылы, 1770 дагъыстанлы, 1579 тегейли, 150 чеченли, 165 адыгейли, 126 къарачайлы, 101 черкесли болгъандыла¹.

СССР-ни тюрлю-тюрлю вузлары бла илму академияларында аспирантлыкъ окзууну 39 малкъарлы, 39 ингушлу, 126 къабартылы, 528 дагъыстанлы, 352 тегейли, 56 чеченли, 34 адыгейли, 47 къарачайлы, 25 черкесли бардыргъандыла². Кзуру къарачайлыланы ичинде илмуланы кандидатлары 80 адам, илмуланы докторлары 6 адам боладыла. Черкеслилени арасында 30 адам илмуланы кандидатыды, 3 адам да илмуланы докторуду. Ашхысы неди десенг, алимлени джарымы, таб бютеу миллет интеллигенцияны джарымы да тиширыуладыла.

1970—1871 окзуу джылны аллында СССР-ни баш окзуу заведениелерини студентлерини арасында 1,5 минг малкъарлы, 1,9 минг ингушлу, 5,5 минг къабартылы, 20,3 минг дагъыстанлы, 13,4 минг тегейли, 4,7 минг чеченли, 2,5 минг адыгейли, 2,5 минг къарачайлы,

---

¹ Статистика джыйымдыкъ. «СССР-де халкъ окзуу, илму бла культура». М., 1971. 270 бет.

² Ол да анда, 278 бет.

1,1 минг черкесли болгъандыла.¹ Уллу Октябргъа дери уа Север Кавказы таулуларыны кеслерини джамалары да болмагъанды, ала бары да къарангылыкъда тургъандыла. Қартланы хапарлары, кеслери сынагъан затла алагъа билимни кёзлеулери болгъандыла. Кеслерини дунягъа къараулары бла ышанмакълыкъларын таулула къуру фольклорда билдиргендиле. Ол болумну 1897 джыл Россияны халкъыны санын джазыу бек толу кёрюзгенди. Анга кёре, Қъарачайда джаза-окъуй билгенле 4,64 процентни тутхандыла, 1902 джылда уа — 6,7 процентни. Аны ичинде орусча джаза-окъуй билгенле 1,7 процент, араб тилде билгенле—6 процент болгъандыла².

XX ёмюрню аллында 120 минг къабартылыны 950 окъугъан сохтасы болгъанды, 30 минг малкъарлыгъа уа 120 сохтадан кем джетгенди.³ 1911 джыл школада окъугъандыла къабартылыланы 1,6 проценти, малкъарлыланы 0,47 проценти. 1909 джыл Қъабартыда 105 медресе болгъанды да, алада 1,9 минг адам окъугъанды⁴.

«Джаза-окъуй билген» деген зат таулуланы арасында экили ангылашынганды. Араб джазыуланы хайырландыргъанла къуранны окъуй билгенле болгъандыла. Джангыз бир къауумла, академик И. И. Мещаниновну сёзлери бла айтсакъ, «кеслерини къаджыкъмаулары бла, кюрешиулери эмда къыйналыулары бла патчахлыкъ Россияны самодержавно-чиновникчи сантсызлы-

---

¹ Статистика джыйымдыкъ «СССР-де халкъ окъуу, илму бла культура». Москва, 1961 дж., 196 бет.

зСо, и сЗГ..рач..«²

² И. Х. Тамбий улу. Қъарачай алгъын бла энди. Дондагъы Ростов, 1931. 240 бет.

³ ЦГА КБАССР, ф. 6, д. 909, л. 185.

⁴ Ол да анда, ф. 6, д. 909, л. 186.

гъыны къалын хунасын тешалгъандыла эмда тауланы тар джаяу джолчукларындан историяны кенг джолуна чыкыгъандыла...»¹. Къабартылы Шора Ногмов, осетинли поэт Коста Хетагуров, къарачай алим эмда художник Кърымшаухалланы Ислам, дагъыда башхала болгъандыла ол адамла.

Уллу Октябрь социалист революция Север Кавказы тау халкъларын джашау эмда миллет унугъуудан къутхаргъанды, аланы творчество кючлерин уятханды. Совет власть таулуланы джамагъат джашауну революцион тюрлендириуге, социал тириликге, творчество ишлеге къошханды. Север Кавказда халкъланы совет джашауну халисинё киргенлерини гуманист магъанасы — ма ол затда танылады.

Алай бла, КПСС халкъла бла миллетлени индустрия ёсюмю джолу бла бармагъан къауумуну миллет ишни джарашдыргъан сагъатда айырылыб быллай борчха эс бёлгенди: социал иш джюрютюулени, тин джашауну дараджасын бютеу социалист къралны дараджасыны тенглигине история джаны бла эм аз болджалны ичинде кёлтюртюуге. Алгъын артха къалгъан бир къауумланы артда кючлю экономика джюрюш бла ёсгенлерини себебинден эди ол.

Историялы сынам кёргюзгенге кёре, социализмни ишлеген кёзюуде СССР-ни бютеу халкъларыны творчество кючлери саулай совет джамагъатны джашнатыр ючюн баргъан бир процессге къуюлгъандыла. Алай нек болгъанды десенг, джамагъат джашауну социалист муратда тюрлендирген сагъатында КПСС, социал-экономика эмда политика проблемала бла бирге, миллет

---

¹ И. И. Мещанинов. Къабарты халкъны белгили юретиучюсюню филология ишлери. СОНИИ-ни известиялары, 22 т., 4-чю чыкыгъаны, История, 1960. 201 бет.

башхалыкыны тергеуге алганды. Ол зат хар адамны «ич ишленмеклигинде», халккыны адетлеринде танылады, ала адамны халисине белгили ышан саладыла. Кертиди, адамны социал магъанасы ол затха бойсунмайды.

Джамагъат практикада ол иш социалист джамагъат иш джютюулени системасыны гуманист магъанасын толу ачыкклайды. Ол адамны джангы социал джашау иши болады.

Совет миллет-территориялы автономия Север Кавказны тау халкъларын кърал эмда джамагъат ишге кьошханды. Ол зат бла байламлы Къарачай-Черкес автоном областны юсюнден быллай санланы кьргюзюрге тыйыншлыды. 1973 джыл июнда урунганланы депутатларыны Ставрополь край Советине сайланганланы санына Къарачай-Черкесиядан 47 адам тюшгенди, аланы ичинде 11 къарачайлы, 7 черкесли, 5 абазалы, 2 ногъайлы, Урунганланы депутатларыны область Советине 166 адам сайланганды, аланы арасында 51 къарачайлы, 20 черкесли, 17 абазалы эмда 6 ногъайлы бардыла. СССР-ни Баш Советинде 6 депутат областны келечилеридиле, аладан таулу тиширыула 2 бардыла; РСФСР-ни Баш Советинде да 2 депутат барды. Къарачай-Черкесияны тьбеннги Советлерини депутатларыны билимлери ёсгенди. Баш эмда орта билимлери болгъан депутатланы саны 1973 джыл 68,6 процент болгъанды, 1973 джылда уа ол сан 44,2 процент эди.

Алай бла патчахлыкь политика джашаудан эрек этген таулула Совет властны заманында партия, совет органлада ишлерге, къралны Баш эмда тьбеннги Советлерини сайланыргъа онг табхандыла.

Советлени кьурау джорукълары демократ централизмди. Ол тьбеннги органланы огъары органлагъа бойсунууларын эмда отчет бериулерин белгилейди,

властны органларыны тубюнден башына дери сайланууларын, башчылык этиюню коллектив халын, барына да бир мизам болганын кёрюзеди.

Советле кърал властны келечилик органларыдыла эмда социалист демократияны бютеу механизмини политика тамалын кзурайдыла. нек десенг, аланы урунганла кеслери бютеулей кенг эмда тюзюча сайлау эркинликни тамалында таша чёб атыу бла сайлайдыла. Советлени кзуралыуларыны тамалында бютеу халкылык джорук орналыбды. Ол зат мадар береди бютеу халкыны санауга кюшарга, СССР-ни бютеу миллетлерин эмда халкыларын кёрюзтюрге. Совет власть бегий барганына кёре, Советлени кзурауга кюшулган сайлаучулары саны да тохтаусуз ёсюб барды. Айтырга, 1926 джыл эл эмда шахар Советлеге сайлаулагга саулай да сайлаучулары 50,8 проценти кюшулган эди эсе, 1929 джыл — 63,5, 1931 джыл — 72,1, 1934 джыл — 85 проценти кюшулганды. 1939 джылдан бери Советлеге сайлаулагга саулай да сайлаучулары 99 проценти кюшулуб келеди.

Советлени ишлерини демократ халиси алагга сайлаучулары аллында ачыкылык бла отчет бериую леинчи джоруклары синггени бла баджарылады. Баш Советлени депутатлары, джылны ичинде бир кереден аз болмай, кеслерини сайлаучуларыны алларында отчет береди, тебенги Советлени депутатлары уа ол отчетну джылына эки кереден кем бермейдиле. Сёзючю, 1973 джыл сайлаулагга депутатлары 99 проценти отчет бергендиле. Джыйылыулада уа тебенги Советлени псполкомларыны отчетларын сюзюуге 45 миллиондан артык адам кюшулганды. Депутатлары отчетлары халкыны политика тириликни ёсдюрюрге, аны кърал властны органларында ишге тартарга сеbeb болгандыла.

Депутатланы юслери бла сайлаучуланы аманатлары, аланы муратлары толуракъ баджарыладыла. Сёз ючюн, бу джол сайланган төбенги Советле сайлаучуланы 820 мингден артыкъ аманатларын толтурургъа алгъандыла. Сайлауладан сора кетген джарым джылны ичинде ол санны 40 процент чакълысын толтургъандыла.

Совет закон чыгъарыуну демократ тамаллары да ёсюм алгъандыла. Ол джолда депутатны статусуну юсюнден закон джангы атламды. Ол законну 1972 джыл сентябрда СССР-ни Баш Совети КПСС-ни XXIV съездини бегимлерине кёре къабыл этгенди. Советлени къайсы тюрлюсюню да депутатларыны борчлары эмда иш формалары, аны кирик джууаблы ишледе ишлегенлени депутатланы алларында борчлары бир акт бла биринчи кере ачыкъланадыла. Соруула бериуню юсюнден депутатланы эркинликлери кенгергендиле. Къуру 1972—1973 джыллада төбенги Советлени депутатлары 102 мингден артыкъ соруу бергендиле.

Джангы законнга кёре, Советде эмда аны органларында депутат Советни джеринде болгъанын кърал органланы, предприятиеге бла учреждениелени ишлерин тинтиуню юсюнден къайгыны къозгъаргъа болукъду. Ол зат а Советни бегимлерин толтурууда депутатланы джууаблылыкъларын ёздюреди.

Депутатны статусуну юсюнден законда бегитилген кенг депутат эркинликле Советледе таймаздан ишлеген комиссияланы санларын ёздюрюрге себеб боладыла. СССР-ни Баш Советинде таймаздан ишлеген 26 комиссия къуралгъанды, алада бпр мингге джууукъ депутат ишлейди. Таймаздан ишлеген комиссияланы джыйылыуларында министерствола бла ведомстволаны докладларына тынгыланады, къабыл этилген законланы

джашауда бардырыуну ишлерине къаралады. Кеслери ни ол ишлери бла комиссияла баш Советни ишин тохтаусуз барыб тургъан эмда хайырлы иш этедиле. Таймаздан ишлеген комиссияла тѣбеннги Советледе да къуралгъандыла. Ала саулай да 327 минг чакълы бардыла. Алада 1,8 миллион депутат ишлейди, неда бу джол сайланганланы 80,7 проценти.

Хар джангы сайлаулада депутатланы составы джарымы чакълыгъа джангырады. Советлени — тѣгерегинде урунганланы активы кенгереди. Ол зат урунганланы кѣбчюлюгюне кърал ишлени бардырыгъа, бютеу совет джамагъатны излемлерин джашауда баджарыгъа ала-мат школ болады. Бюгюнлюкде, депутатла бла биргелей, Советлени ишлерине джамагъат башлам бла 25 миллиондан артыкъ активист къошулады. Депутатха сайланган тишируулары саны ёсуб барады. Къарачай-Черкес автоном областда кѣргюзюмле ол затха шагъатлыкъ этедиле.

Джылла	Областны тѣбеннги Советлерине	аны ичинде	
		эркишиле	тишируула
1961	2933	1895	1038
1963	3220	1942	1237
1965	3337	1992	1345
1967	3488	1874	1514
1969	3534	1964	1570
1971	3590	1914	1676
1973	3678	1929	1749

Таблицада кѣрюннгенине кѣре, областны тѣбеннги Советлерини 1973 джыл июнда сайланган депутатларыны арасында тишируула 47,6 процентни тутадыла. 1961 джыл ол процент 35,4, 1963 джыл 38,3 процент болгъанды¹.

¹ ГА КЧАО, ф-р--399, оп. 1, д. 338, л.л. 1—6.

Советлени демократ халилери совет коллективде, социалист демократияны адамлыкь магъанасында толу кёрюнедиде. Ол магъана урунганланы политика эмда юрист эркинликле, гарантияла бла баджарады. Советлени демократ болумлары аланы составларында да кёрюнеди. Составлары ёсюмле социалист джамагъатны социал структурасын кёргюзедиде. Ол джамагъат класс къраршчылыкьладан кенгдеди, бютеу класслары бла социал къяуумларыны, бютеу миллетлери бла халкъларыны идея эмда политика бирликлери бла бегигенди. 1973 джыл июнда сайланган тёбенни Советлени составында ишчиле 39,3. колхозчула 28 процентни тутдыла. Тёбенни Советлени депутатларыны 47,4 проценти тиширыуладыла, 28,2 проценти уа отуз джылдан озмагъан джаш адамладыла. Кърал властны баш органында — СССР-ни тогъузунчу кере сайланган Баш Советине 1517 депутатдан 497 ишчиледиде, 271 колхозчуладыла, неда 50,7 проценти боладыла. КПСС-ни членлери бла членнге кандидатлары 1096 депутат бардыла, неда 72,2 проценти. Тиширыула 475 адам бардыла, неда 31,3 проценти. Отуз джылдан атламагъан депутатла 279 адам бардыла, неда 18,4 прецнти, ВЛКСМ-ни членлери 174 депутат бардыла, неда 11,5 проценти. Бу зат совет джаш тёлюню социал магъанасын кёргюзеди. Баш Советни депутатларыны арасында 61 миллетни адамлары, Совет Союзну 31 Джигити, Социалист Урунууну 277 Джигити, Ленинчи эмда Кърал саугъаланы 144 лауреаты бардыла.

Баш Совет бла СССР-ни тёбенни Советлерине сайлаулары итоглары социалист демократияны магъанасын Совет властны керти халкь табигъатын ким да кёрюрча ачыкьлайдыла. Ишчилени, эллиле бла тиширыулары правительствода аллай бир депутатлыкьларын махтаулу буржуй «демократия» баджаралмайды.

Ол джаны бла тенгешдирирге Американы Бирлешген конгрессини составын алайыкъ. Конгрессге сайланган 535 американлыдан 184 адам банкирле бла бизнесмен-медиле, 57 адам онглу джер неледиле, къалгъанла дин къуллукъчуладыла, ёсюлмедиле, онглу монополияланы излемлерин баджаргъан дагъыда башха адамладыла. Американ конгрессде бир джангыз ишчи, неда бир урунган фермер джожьду¹.

Алай бла, социалист демократияны эм баш джоругъу кърал властны баджарыугъа халкъны таукел къошулуууду Ол къалай баджарылады десенг, социалист кърал властны органлары бары да, огъаргъыла эмда тѳбеннгиле, урунганланы къоллары бла сайланадыла халкъны келечилеринден къураладыла, аны муратын эмда излемлерин джакълайдыла. Ёсюмлю социализмни болумунда совет демократия бютеухалкъ шартлыды, нек десенг, бизни кърал башындан тюбюне дери урунганланы кюн сайын къошулуулары бла оноу этеди. Кѳб тюрлю усталыкълары, кѳб тюрлю миллетликлери болгъан адамла къатышадыла ол ишге. КПСС-ни Ара Комитетини партияны XXIV съездине Отчет докладында Л. И. Брежнев былай айтханды: «Социалист демократияны магъанасын къралгъа, джамагъат ишлеге башчылыкъ этиуге халкъны не къадар кѳб къошулгъанында кѳребиз биз. Джамагъатны бютеу политика системасы, урунганланы тохтаусуз ёсюб баргъан башламлары бизде коммунизмни ишлеуге къуллукъ этедиле. Аллай демократия бизге джашауда керекли затды, социалист джамагъат иш джюрютюуленн ёсдюрююню эмда бегитиуню керекли мадарыды»².

---

¹ Р. В. П а н ы ш к и н. Биз СССР-де джашайбыз. М., 1972. 76 бет.

² Л. И. Брежнев. Ленинчи джол бла. Сѳзлери бла статьялары, 3 т. М., Политиздат, 1972, 286 бет.

Джашауну совет халисини демократиялыгы тиши-
рыулары унугъуудан къутхарыуда бек ачыкъ кѣрюнеди.
Совет власть тиширыуну тар эмда сай юйдеги турмуш-
дан кенгликге чыгъаргъанды. «Совет власть, дуняда
биринчи эмда джангыз власть болуб, тиширыуну эрки-
ши бла тенгсизлик халгъа салгъан, эркишиге айырыб
сый берген, сѣз ючюн, юйлениуде, сабийлеге къарауда
эски, буржуй, керти да осал законлары толусу бла
къурутханды. Совет власть, дуняда биринчи эмда
джангыз власть болуб, урунганлары властыча, энчи
мюлк бла байламны онглулукъланы, юй эркинликде ха-
ман да эркиши джанында болгъан эркинликлени, таб
эм демократиялы. эм буржуй республикалада да эр-
кишиге джан басхан эркинликлени барын да къорат-
ханды»².

Историяда биринчи кере тиширыу къуру юрист эр-
кинлик бла къалмай, керти джашау тенглик да таб-
ханды. Джангы обществону ишлеуге ол таукел кирген-
ди. Ол затны таулу тиширыуну халисинде, адетинде,
аны социал тирилигини эмда тин излемлерини ёсгенле-
ринде кѣрюрге боллукъду. Белгили социал-экономика
болумда къуралгъан эски адетлеге къаршчы болгъанды
ол, адетлени къатышхан законларын онглагъанды,
ууакъ-тюек къылыкъланы къыйын джолларындан къу-
тулгъанды. Алай этер ючюн ол муслиман динни оюл-
мазча кѣрюнюб тургъан законларына къаршчы кюре-
ширге керек болгъанды. Дин а, миллет адетлени сакъ-
ларгъа кесине эркинликни алгъан эди, ол затлагъа
халкъ адетлени бояуун джакъгъан эди. Белгилисича
муслиман дин бурун заманда кесини муратлары бла
излемлерине халкъны юйлениу адетлерин да бойсу-
дургъанды. Шерият бла адет къалыннга, бернеге. са-

---

¹ В. И. Ленин. Чыгъ. толу джыйым. 40 т., 157 бет.

бий кызланы эрге бериуге, кызланы урлаугъа джол ачыб тургъандыла. «Таулу юйдегини бютеу джашауу, юйдеги турмуш болуму, бютеу ангысы, — белгили къарачай публицист Ислам Къарачайлы айтханлай, — ол адетледен топпа-толу болгъандыла. Адетле таулу келюн, ангысын, хар атламын бугъоу бла кысыб тургъандыла»¹.

Уллу Октябрь социалист революция хорлагъандан сора, шериат бла адетлени законлары тыйылгъан эдиле. Динни эмда эски адетлени къолларындан къутулгъан таулу тиширю совет тиширюну насыблы джазыуу табханды. Бизни джашауу кёб юлгюсюнден бирин келтирейик. «Ючкекен» совхозну ийнек сауучусу Байрамкъулланы Абдурахманны кызы Зухра 1971 джыл Социалист Урунууу Джигити деген сыйлы атха ие болгъан эди. 1974 джылда уа СССР-ни тогъузунчу кере сайланган Баш Советине депутатха айырылгъанды. Социалист демократизмни бир кесеги урунганланы производствогъа башчылыкъ этиуге къошууду. «Профессионал союзу фабрик, завод, местный комитетини эркинликлерини юсюнден» жангы законда ишчиле бла къуллукъчуланы производствогъа къошулургъа, анга башчылыкъ этерге эркинликлери бегитилгенди. Ол закон борчлу этеди администрацияны производствогъа башчылыкъ этиуге ишчиле къошулурча мадарланы къуаргъа, ишчиле бла къуллукъчуланы критика эсгертиулерине заманында къуаргъа эмда этилген мадарланы юсюнден алагъа билдирирге.

Къралны промышленность предприятиелеринде таймаздан ишлеб тургъан производство совещаниеле хар кюндеги проблеманы джарашдыругъа, ишчилени уру-

---

¹ И. Къарачайлы. «Революция и горец». Дондагы Ростов, 1932, № 8—9, 79 бет.

нургъа юретиуге урунганланы не къадар -аслам тар-
тыуда уллу магъаналы боладыла. «Таймаздан ишлеб
тургъан производство совещаниени «юсюнден» мындан
алда къабыл этилген бегимде ол совещаниелени джо-
рукълары бла магъаналары ачыкълангандыла. Бю-
гюнлюкде аланы ишлерине 50 миллион чакълы адам
сайланганды.

СССР-ни профсоюзларында 93 миллиондан артыкъ
член барды. Ала саулай ишчи классны, урунган интел-
лигенцияны, элчи урунганланы уллу отрядын бирик-
диредиле. Ала урунганланы производства эркинлик-
лерин бюрократ къыйышдырыуладан сакълайдыла, уру-
нууну юсюнден законланы джашауда къалай баргъан-
ларына къарайдыла, урунууну сакълауну джорукъла-
ры бла мардаларын, къоркъуусулукъну техникасын
кёз аллында тутадыла, урунганланы культуралы эмда
саулукълу солууларын къуаргъа къайгъырадыла. Алай
а толу социализмни кёзююнде профсоюзла «къоруулау
функциядан тышына чыкъгъандыла». Нек десенг, биз
ни къралда унукъдуруучу классла эртде къоратыл-
гъандыла»¹. Профсоюзланы баш борчлары производст-
вону хайырын ёсдюрюуге, социалист эришиуню къу-
раугъа, совет адамланы урунуугъа коммунист кёз бла
къараргъа юретиуге къошулууду.

Совет социалист демократияны системасында магъа-
налы орун аладыла халкъ контрольну органлары. Сю-
дюле бла бирге 600 мингден артыкъ халкъ заседатель
тюз сюд этиуню бардыругъа къошулады. Халкъ
контрольну органларыны къуллукъчулары бла акти-
вистлери иесизликге, джоюмчулукъгъа къаршчы кюре-
шедиле, производствону резервлерин табадыла, хайыр-

---

¹ Л. И. Брежнев. Ленинчи джол бла. Сёзлери бла статья-
лары, 3 т. М., Политиздат, 1972, 478.

ландырыргъа болушадыла. Къарачай-Черкес автоном областда ол затны юсюнден болумгъа къарайыкъ. Предприятиеледе, стройкалада, колхозла бла совхоз-лада, организациялада халкъ контрольную 957 къаууму бла 653 посту ишлейди, ала 12 минг чакълы халкъ контролерну бирикдиредиле. Аланы кёбюсю ишчиледи-ле, 1,5 минг адам колхозчуладыла. 2,4 минг усталады-ла, 2 мингден артыкъ адам да къуллукъчуладыла. Халкъ контрольную комитетлеринде производствону алчылары бла новаторлары кёбдюле. Къуру 1973 джыл Бютеусоюз социалист эришнуде этген энчи джетишим-лери ючюн Совет Союзну орденлери, медаллары бла саугъаланганланы арасында хар ючюнчю адам халкъ контрольную активистиди¹.

Башында айтылгъандан быллай оюм этерге бол-лукъду: социалист демократизм джашауну совет хали-сини магъаналы шартыды, нек десенг, раса эмда миллет болумларына къарамай, сл урунганланы кърал эмда джамагъат ишлени баджарыугъа таукел тартады, кърал властны органларында, производствогъа башчылыкъ этиуде аланы кенг келечиликлерин баджарады.

---

¹ «Халкъ контроль джашауда». Черкесск, 1974.

КЪАРАЧАЙ НАРТ ЭПОСНУ НАРТЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН

Къарачай нарт эпос алкъын толусу бла джыйыл-магъанды. Бусагъатха дери басмадан чыкъгъан къарачай нарт джырла бла хапарла къарачай нарт эпосну ондан бириди дерге боллукъду. Къарачай нарт эпос басмадан чыкъса, бютеу нартняда да ачыкъланмай тургъан талай затха болушлугъу боллукъ эди. Къарачай нарт эпосну къалгъан Шымал Кавказ халкъланы нарт эпосларындан кѣб тюрлю башхалыкълары барды. Аладан бири: башхаланы нарт эпослары таурухлагъа джууукълашхан заманда, къарачай нарт эпос, орус былиналача, джашаугъа джууукъду. Аны себеби: къарачай къартла нартланы юсюнден джырлагъан не хапар айтхан заманда, нартланы туугъан, джашагъан, айланган, кюрешген, джашаудан айырылгъан джерлерин кѣргюзтюб, аланы атларын айтадыла. Сѣз ючюн. Къобанда Сосурукъну туугъан ташын, Къара Кентде джашагъанын, Къара Кент аягъында, Къумуш Тюзде къазауат этгенин, Къара Кент аягъында эсгертме ташын, Нарсанада къабырыны башында сын ташын айтадыла.

Къарачай нарт эпосну мен 1947 джылдан бери ууакъ-ууакъ, бюртюк-бюртюк джыяма. Алая ол асыры терен болгъаны себебли, алкъын аны тюбюне джетерге, башына чыгъаргъа кѣб заман керекди. Алай болса да джыйылгъан материал къарачай нарт эпосну къалгъан

нарт эпосланы орталарында белгили орну болгъанын танытырчады.

Нарт эркиши атланы бир къауумун вариантлары бла берейик: 1. Нарт. 2. Ёрюзмек, Нарт улу Ёрюзмек. 3. Пук — Фук, Қына сакъаллы кызыл Фук, Муку, Бугъун. 4. Сосурукъ — Сосуркъа, Сослан, 5. Тауас — Дауат, Деует, Дебет. 6. Сибилчи — Сибилда. 7. Мырзамек. 8. Эреджикъау — Эреджикъау — Беденек, Бёденек, Бёдене, Рачикъау, Решеукъа. 9. Алаугъан — Алауган. 10. Генджокъ. 11. Қъарашауай — Генджокъланы Қъарашауай, Шауай. 12. Эдик. 13. Чора. 14. Гиластан — Гилас, Гиластыркъан, Гилястырхан, Ачы тилли Гилястан. 15. Хабич. 16. Батыраз — Батраз, Батрас. 17. Хымыш. 18. Тотураз — Тотраз, Тотрас. 19. Джённгер — Нёгер. 20. Турту. 21. Қъазанчы, Қъазанч. 22. Алик — Қъазанчланы Алий, Қъазанч улу Алий. 23. Джабагъы — Қъазанч улу Джабагъы. 24. Қъоджакъ. 25. Будух. 26. Ачей. 27. Насыран. 28. Ачез — Ачей улу Ачез. 29. Ачаулары. 30. Ёзденбийлары. 31. Гезох. 32. Созар. 33. Чийтёппе. 34. Аллахберди. 35. Джан улу Джан. 36. Қъара Батыр. 37. Темир. 38. Чюердим — Чюердин, Чюерди. 39. Аймуш. 40. Азнауур — Бораланы Азнауур, Ибакъны джашы Азнауур.

Тиширыу атланы бир бёлеги: Сатанай — Сатанай бийче, Хырс бийче, Мисирхан, Боюнчакъ, Қъарылгъач, Алтынчач.

Бу джазылгъан нартланы асламысы башха халкъланы нарт эпосларында да тюбейди. Нарт атланы Қъарачай-малкъар тилни тамалында тинтиу аланы магъаналарына джарыкъ тегеди.

Нарт. Бу атны эмда сёзню юсюнден кёб тюрлю акъыл джурюйдю. В. И. Абаев муну *нар* «кюн» деген монгол сёз бла байлайды, т кёблюк санны кёргюзтген

джалгъауду дейди¹. Б. Х. Балкаров сёзню тамырына джукъ да айтмай, т абхаз — адыг тилледе кёблюк санны кёргюзтген джалгъауду, дегенди².

Нарт деген сёз тюрк-монгол сёздю. Монгол тилде *нэрт*, *нэртэй* «белгили», «аты айтылгъан» демекликди, бурят тилде *нэртэй* «аталгъан», «айтылгъан», къалмукъ тилде *нертэ* «аты айтылгъан» деген магъаналада джюрюйдю. *Нэрт* деген монгол сёз *нэр* «ат», «намыс», «сый», «белгили» деген монгол сёзден чыкъгъанды.

Кёб сёзде монгол сёз тамырладагъы э тауушха тюрк тилледе сёз тамырлада *а* таууш келеди: мет—маталлы, хэнз — ханс, хэрээ(н) — къаргъа д. а. к.

Тюрк тилледе *нарт* монгол *нэрт* бла джууукъ магъанада джюрюйдю. Къарачай-малкъар тилде *нарт* «нарт», «эски», «батыр», «пелиуан», «кючлю», «намыс-лы», «акъыллы», къумукъча «нарт», «батыр», «кючлю адам», сагайча «батыр», къаракъалпакъча «нарт», деген магъаналаны береди

Нарт нар деген тамыргъа кёблюк санны джалгъауу -т къошулуб къуралгъанды. Магъана джаны бла *нар* монгол *нэр* бла байланыбды. Якутча *нар* «хали», «иш-ленмеклик», чувашча «бек къызыл», «къызыл бетли», «ариу», къарачайча «ариу» деген магъанада джюрюйдю, къаракъалпакъча уа *нар* «батыр», «залим», «джукъдан къоркъмагъан», «иги адам», «керти адам» деген магъанада джюрюйдю. Дагъыда марий тилни тау диалектинде *нар-эдем* «пелиуан» демекликди. Ол себебдан *нар* деген сёз урал-алтай сёздю, *нарт* а тюрк-мон-

---

¹ В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. П. Л., 1973, стр. 158—159.

² Б. Х. Балкаров. Адыгские элементы в осетинском языке. Нальчик, 1965, стр. 55—56.

гол сѣздю. Былай бла хоншу кавказ тиллеге нарт сѣз къарачай-малкъар, къумукъ тиллени тамалын салгъан алан, булгар, хазар тилледен киргенди.

Ёрюзмек. Бу ат эки сѣзден къралгъанды: *ёрюз бек.* Эки сѣз да тюрк тилледе джюрюйдюле. *Ёрюз* «суу», «къобан» деген магъанада, бек «бий», «ие» деген магъанада джюрюйдюле. Ол себебден *Ёрюзмек* «сууну иеси» деген магъананы тутады. Нарт эпосну билдиргенине кёре, Ёрюзмек Къына сакъаллы кызыл Пукну ёлтюрюб, нартланы кърургъакълыкъдан кърутхарады, джангур джаудуртады, суу ийдиреди, сууну нартлагъа бошлаб суугъа ие болады. Якутлула ёрюс деб уллу къобаннга, уллу суугъа, къобаннга, суугъа, ырхыгъа, Ленаиы, Вилюйну, Колыманы, Чонаны атларына айтадыла.

Муку. Вариантлары Пук, Фук, Бугъун' Къына сакъаллы кызыл Пук. Бу ат букъ деген сѣз бла байланыб болур. Муку деб тилде кеси джюрюмесе да, мукъут «тас болуу» деген сѣзде бугъуб турады. Хапарына кёре, Муку Ёрюзмекден къачыб, бугъуб, мукъут болуб айланган нарт болады.

Сосурукъ.* Къарачайча *сос* деген «сослан таш», «сос таш» демекликди. Бу ат къарачайча бир зат кърошмай, къротмай бек арну ангылашынады: *сос урукъ*, алай демеклик—*сосну*, *сос ташны уругъу*, *сосдан туугъан*. Нарт эпосланы барында да *Сосурукъ* Къобанны бойнунда сослан ташдан джаратылгъанды деб айтылады. *Сосурукъгъа* дагъыда *Сослан* дейдиле. *Сослан* де-

---

* Джаш кёргенин унутмаз дегенлей, он джыл заманымда, июнь айны арт кюнлерини бири, 1940 джыл «Бештау» пионер лагерден кърыйтыб келе, Микон-Шахардан Учкуланнга баргъан автобусада бир кърт водителъге автобусну тохдатдырыб, Къобанны бойнунда Соджук сойланган ташны, Сатанай бийче джууунган джерни, *Сосурукъ* туугъан ташны кёргюзтген эди.

ген «сос улан», «сосну джашы» демекликди, Сосурукъ бла магъанасы бирди.

Тауас. Муну вариантлары: Дауат, Деует, Дебет. Кеси хырс бийчени джашыды, алай демеклик — орус бийчени джашыды. Бу атны кёб тюрю ангыларгъа боллукъду: орусча Давид, къарачайча «тау аслы». Алай а, бизни акъылыбыз бла, будеу «пелнуан» + джыйымдыкъ кёблюк санны кёрюзтген джалгъау -ас (-ат, -ет) болур деб кёлююзге келеди. Сёзю аллында, аягъында, ортасында тауушлада башхалыкъ къарачай-малкъар тилни история джорукъларындан чыкъмайды. Хапарына кёре Тауас керти да деу болгъанды. Эки нартны байлаб, ат артысына кысыб алыб кетген хапары барды.

Сибилчи. Бу сёзю тамырыны ачыкъ тауушу ёзгергенди. Сёзде *-чи* деген джалгъау усталыкъны кёрюзтеди. Хапарына кёре, Сибилчи темир эритиб, сауут-саба этиучю нарт болгъанды. Аскер сауут, юй сауут да этгенди. Алтай, лебедин тилледе *сабыл* «саблы кёшун» деген магъанада джюрюйдю. Монгол тилде *сав* тюрк тилледе *сапут* деген сёздю. Ол себебден *сибилчи* деб *сапутчу* деген магъанада джюрюгеннге ушайды. Бу ат Сибилчиге туугъанлай берилмей, артда халкъ атагъан аты болур. Дагъыда бир оюм. Таранчы тилде (РС, IV, 496) *сепил* «шахар хуна» деген магъананы береди. Бу сёз бла байланса, «хуначы» деген магъананы берлик эди.

Мырзамек. Бу Сибилчини къарнашыны атыды, кеси да эки сёзден къуралгъанды: *мырза бек* «бий», «не».

Эреджикъау. Бу бурунгу тюрк тилде *эредж* (ДТС, 176) «тынч», «хурметли» деген сёз бла гитчелик-ийнакъ форманы джалгъауу-къакъ-къау дегенден къуралгъанды.

Бёденек. Бу Эреджикъауну башха атыды. Муну дагъыда Бёдене деген формасы да барды. Бёденек *бёдене* деген чыпчыкъ атны ийнакъ формасыды. Бёденек бурунгу тилде *бёдю* «абадан», «уллу», «уллу бол» деген сёзге ийнакъ форманы *-нек* джалгъауу кёшулуб кьуралгъанды.

Алаугъан. Къарачайча *алаугъан*, *алауган* деб джаш айюге айтадыла. Алай а муну бу магъанасындан эсе биз *алып* «пелиуан», «деу», «батыр» деген бла байларгъа онг табабыз. Алаугъан <Алыпхан «Батыр хан», «Деу хан» дегенден чыкыгъанды. Алыпхан >Алыугъан >Алаугъан. Айтыугъа кёре, нартланы ичинде Алаугъан кесини заманында эм кючлюге саналгъанды.

Кенджокъ. Бурунгу тюрк тилде *кенч* «сабий» демекликди. *Кенч*, *кенч огълан* (ДТС, 298) «сабий». Бу нарт ат *кенч* «сабий» + *окъ* «джаш» деген эки сёзден кьуралгъанды, кеси да «джаш сабий», «джашчыкъ» демекликди.

Къарашауай. Дагъыда манга Генджокъланы Къарашауай, Шауай да дейдиле. Алгъаракъда мен бу атны къара + шау «ёлум», «къазауат» бла байлагъан эдим. Алай а муну хапарына кёре, бу эмеген кыздан туугъанды, кеси да къара болгъанды. Бу ат эки тилден эки бирча сёз бир-бирине кёшулуб кьуралгъаннга ушайды: къарачай-малкъарча *къара* + тегейча *шау*, сау «къара». Аягъындагъы джалгъау *-ай* къарачай-малкъар сёзледе ийнакъ магъананы береди. Былай бла Къарашауай къарачайлыланы, малкъарлыланы, тегейлилени атабабалары бир союзда болгъан кёзюуде аталгъан нарт атды. Мынга Къара Батыр да, Шауай да деучендиле.

Эдик. Бу запад тюрк халкълада Эдиге батырны атыды. Эдиге деген «иги», «ахшы», «аламат» деген сёздю. Бурун тюрк тилде *эдги* «иги» демекликди.

Чора. Бу тюрк тилледе «пшчи» деген сөздү.

Гиластыркъан. Бу нартха Гилас, Гиляс, Гилястан, Ачы тилли Гилястан деб да айтадыла. Гиластыркъан эки сөзден кьуралгъанды: *Гилас* «Гилач» (эски шахарны атыды) + тыркъан «тархан», алай демеклик «Гилячны тарханы». Айтыугъа кёре, Гиластыркъан *Гиляч* да джашагъанды. Бурунгу булгар, хазар тилледе *гил*, *кил* деб юйге, межамгъа, элге айтхандыла, таб «шахар» деген магъанада да джюрюген болур. Тенглешдиригиз хазар Сары Кэл «Белая Вежа» шахарны атын. Нартла джашагъан Уллу Къарачайдагъы *Къылиян да* эски булгар кил сөз бла байланыбды.

Хабич. Бу эски тюрк-монгол сөздү. В. И. Абаев монгол сөздү дейди. Эски тюрк тилде «деу», «аскерчи» деген магъанада джюрюгенди. Быллай магъаналары монгол тилде да барды. Хабични джашагъан джерин Махар, Гондарай, Джалан Къол, Гиляны туурасында Хабич Къая деген джерле бла байлайдыла.

Батыраз. Батырас деген вариант бла джрююйдю. В. И. Абаев Батырас менгол тилден кирген *батыр* деген сөз бла *ас* деген этнонимден кьуралгъанды дейди. Тегей тилге монгол тилден кирлик болса *батыр* деб кирлик туююл эди, *багъатур* деб кирлик эди. Батыр деген форма уа тюрк формады. В. И. Абаевни этимологиясына да кьаршчы болмай, биз Батыраз деген аты батыр + кёблюкню кергюзтген, кючейтиучю джалгъау-аз бла байларгъа да боллугъун билдиребиз.

Тотураз. Тотурас деген варианты да барды. Эски тилде бу сөзню тамыры *тот* болады. *Тоғ* деген *той* (*ашдан той*) демекликди. Тотурну ал формасы *тотар* болгъан болур, *тояр* деген магъанада. Тотураз алай бла *тотур* + кёблюк санны кёргюзтген -аз джалгъаудан кьуралгъанды. Бу нарт аты дагъыда Тотур < Тео-

дор < Федор + ас (этноним) деб ангыларгъа да бол-
лукъду.

Джёнгер. Муну башха варианты Нёгер деб тю-
бейди. Эки сёз да къарачай-малкъар тилде бир магъа-
наны тутадыла, алай а эки башха тюрк диалектден
къалгъан сёзледиле. Была «тенг» деген магъананы бе-
редиле.

Турту. Бу нарт атны бурунгу тюрк тилде *туркъ*
«кючлю», «къарыулу» деген сёз бла байларчады. Ал
формасы *Туркъту* (*туркъ* + къолланыуну кёргюзтген
джалгъау-ту, эндиги-лы джалгъау) болгъан болур.

Къазанчы. Къарачай-малкъар тилде бу «аш та-
мада», «аш биширген» деген магъанада джюрюйдю.

Къазанч. Къарачай-малкъар тилде *къазанч* «иш»,
«урунуу» деген магъананы тутады.

Алик. Башхача. Къазанчланы Алик (Алий). Муну
ал укъ «ал бала» деб ангыларгъа керек болур. Ай-
тыугъа кёре Алик Къазанчланы тамада джашларыды.
Ансы бурунгу тюрк тилде *алыкъ* «алгъышлыкъ»,
алукъ (ДТС, 41) «джюрген эркиши» магъаналада да
джюрюгенди.

Джабагъы. (Къазанчланы Джабагъы). Муну кёб
тюрлю магъанасы барды. Бу бир тюрк племяны аты
да болгъанды. Алай *джабагъы* деген кюнбатхан тюрк-
леде *джабгъу* — баш правительни титулу — магъаналы-
ды.

Къоджакъ. Тюрк тиллени талайында «батыр»,
«кюнлю» деген магъанада джюрюйдю. Къумукъ тилде
къоччакъ «батыр» деген сёздю.

Будух. Бу бурунгу тюрк тилдеде *бедюк* «уллу»,
«пелиуан» деген сёз бла байланыбды: *бедю-* «уллу
бол» + *-к* — ат къураучу джалгъау.

Ачей. Бу нарт ат *ача* деген сёзге ийнакъ форма *-й*
къошулуб къуралгъанды. Тюрк тилдеде *ача* (РС, 1, 502)

«тамада» кърнаш», «ана-ата кърнаш», «ата», «ана», «кърт кытын» деген магъаналада джюрюйдю. В. В. Радлов *ача* деген сѣзню *атача* «атачыкъ» дегенден чыгъарады. Ачей нарт эпосда джети джашны атасыды. Нарт эпосда *Ачаулары* деген нарт тукъум тубейди. Ол Ачейни тукъуму болур, не ючюн десегиз, аланы ханарлары Ачейни, Ачезни юсюнден айтылгъан бла бирча болуб чыгъады. Ол себебден Ачакъ > Ачау > Ачей.

Ачез. Бу нартны атын талай тюрлю ангыларгъа боллугъду. Аланы ичинде бири — тюрк тилдеде *ачы* (РС, 1, 503) «гитче кърнаш» деген сѣзге бириччи бетде кѣблук санда *-мыз* деген иелик джалгъау кѣшулуб «гитче кърнашыбыз» деб магъана берген сѣз болады. Кертиси да Ачез Ачейни эм гитче джашы болгъанды. Экинчиси (мен мынга джанашама) — ачы «бушуу эт», «ѣл» деген этимге келлик заманны огъайлаучу формасы *-маз*, *-мез* кѣшулуб, *ачымаз* «бушуу кѣрмез», «ѣлмез» деген сѣздю.

Насыран. Бу ат сѣзню аллында *дж-ны* орнуна *н-ны* джюрютген тюрк тилден болур. Сѣз ючюн, сагъайлыла *дж-ны* орнуна *н-ны* кѣб сѣзде айтадыла: джан-нур — нангмыр, джан — нан, дженг — ненг, джелке — нетке д. а. к. Ол себебден *Насыран Джас эрен*, алай демек — «джаш эр», «джаш эркиши» болады. Бу атда с таууш къазахлылача *ш* тауушну орнуна джюрюйдю.

Ўзденбийлары. Бу нарт тукъумду. *Ўзден бий* деген сѣзледен къралгъанды.

Гезох. Бурунгу тюрк тилде кез (ДТС, 293) «кючлю» + ох < окъ «джаш» деген сѣзле бир-бирине кѣшулуб къралгъанды. *Окъ* деген сѣзню «джаш» деген магъанасы, тюрк тилдедеча, адыг тилдеде да барды. Бек эски сѣздю. Бири биринден алгъандыла деб айтыргъа бек ишеклиди.

Созар. Созар «узун этер», созар «алтын эритир», созар «ишни мычытыр», созар «джыгъар» деген магъаналада болмай, Созур, Джоджур деген адам атла бла байланыбды. Къарачайча Джоджур пйнакъ формада «джаш», «джашчыкъ» магъанада джюрюйдю. Бу атла Джоджук, Соджук деген атла бла бирчадыла.

Чийтёппе. Хапарына кёре, башы чий болгъаны себбли, *чий тёппе* дейдиле, ёре болгъаны ючюн а *чий тёппе* дейдиле.

Аллахберди. «Аллах берди» деген сёздю.

Джан улу Джан. Былайда джан «тин», «тирилик» деген магъанада джюрюйдю.

Къара Батыр. Ал бурун аты Къара болгъанды, джигитлиги ючюн Батыр деб атына къошхандыла.

Темир. Темир деген сёздю.

Чюердим. Вариантлары Чюердин, Чюерди. Анасы тау тиширыу хапары барды. Атасы нарт Хуж адыглыды. Хуж, Чюерди да адыг сёзлеге джууукъдула. Чюерди Гегинде ёлгенди.

Аймуш. Бу огуз сёздю. Аны магъанасы «джырчы», «сыбызгычы», «хапарлаучу». Аймуш ай-«айт» деген этимге этимсыфат къурагъан *-мыш* джалгъау къошулуб къуралгъанды. Аймуш Къарт Джуртда джашагъанды. Ауушхан джери — Хурла кёл. Сыйкъун, Сынакъун деб къарнашлары болгъанды.

Азнаур. Бораланы Азнаур Ибакъны джашы. Туугъаны Азнауур къабакъда, ёлгени — Ташлы Сыртда. Къарачай-малкъар эпосну эм арт нартыды. Азнауур эрменча «бай» деген магъананы тутады. Алай а поэмасыны сёзлерине эс бёлсенг:

Азнаур болур Наурусхан,

Тюзню джылкъысын таугъа ташыб тауусхан.

Ол себебден Азнауур «Ас наурус хан» деген магъанасы болуб, арт кёзюуде Азнауургъа бурулгъаннга ушайды. Аз наурус деген да «асланы наурузлары», «асланы бийлери» деген магъаналы болгъанды.

Тиширыу атла.

Сатанай. Бу нарт Ёрузмекни юй бийчесини атыды. Сатанай бийче да дейдиле атына. Бизни акъылыбыз бла, Сатанай деген согдий тилден кирген *шад* бла тюрк тиллени *анай* деген сёз бир-бирине кёшулуб кюралгъанды. Ол «шадны анасы» деген магъанада джюрюген болур. Шад (ДТС, 519) бурун Тюрк, Уйгур ханлыкълада уллу аскер-кёуллукъ титул магъанада джюрюгенди. Алай эсе *ш-ны* орнуна *с* нек айтылады дерге боллукъдула. Тыш тилледен бек эртде къарачай-малкъар тилге кирген бир къауум сёзде *ш-ны* орнуна *с* айтылгъанды: *шатранч* — *сатранч*, *шыре* — *сыра*. Бу бек эртде заманлада сёзню аллында *ш-ны* айтылмагъанындан болургъа, неда *ш-ны* орнуна *с-ны* джюрютген булгар диалектден къалыргъа боллукъду. Сатанай бу нарт тиширыуу ал аты болмазгъа керекди.

Боюнчакъ. Бу боюнчакъ деген сездю.

Къарылгъач. Бу «къарылгъач» деген сёзденди.

Алтынчач. «Алтын чач» демекликди.

Мисирхан. Мисир «Египет» бла хан деген сёзледен кюралгъан атды.

Хырс бийче. Кюнчыкъгъан славянланы бир къауумуна хрос, хорс дегендиле. Бу орус бийче демекликди.

Нарт атланы бир къауумлары башха тиллени болушлугъу бла башхача ангылашыныргъа да боллукъдула. Алай а аланы этимологияларын тинтген заманда, атны магъанасы эпосда берилген хапарла бла келиширге керекди.

Башха тиллени тамалында нарт атланы В. И. Абаев¹, Б. Х. Балкаров², М. А. Кумахов³, А. М. Гадагатль⁴ тинтгендиле.

---

¹ В. И. Абаев. Осетинский язык и фольклор, т. 1, М.—Л., 1949; его же, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1, М.—Л., 1958; т. П., Л., 1973.

² Б. Х. Балкаров. Ук. соч.

³ М. А. Кумахов. О соотношении Сосрыко и Сослан,— «Ученые записки АНИИЯЛИ», т. V, «Языкознание». Краснодар—Майкоп, 1966, стр. 61—65.

⁴ А. М. Гадагатль. Геронический эпос нарты и его генезис. Майкоп, 1967.

Акачыланы София

БАЙЧОРАЛАНЫ МАГОМЕТНИ

«Уллу Къарачайда» деген романы

Совет къарачай литература—Октябрь революция-гъа дери кесини джамасы, литература традициясы болмагъан миллетникиди. Аллай литератураланы жанрларыны ёсюулери бла аякъ юсюне сюелиулери билиу къызындыргъан ишди. Артыкъсыз да уллу роман формаланы къуралууларын тинтиу бет хайырлыды. Не ючюн десенг, повествовательльно-эпически чыгъармаланы юсю бла кёб джаш литератураланы Совет властны джылларында ёсюу джоллары ачыкъ кёрюнеди. Аланы ючюу бла ёсюу этаплары дженгил тюрлениулери эмда миллет фольклорну адетлерин орус, совет, бютеудуния литератураланы сынамларын хайырландыра билиу ачыкъланады.

Къарачай роман 50—60 джыллада ёсюм алыб башлайды. Алай а, 30-чу джыллада Шимал Кавказда джазылгъан романлача, ол да кёбюсюне историко-революцион темагъа аталыбды.

50—60 джыллада къарачай джазыучулары талай романлары басмаланганды: Къобанлары Дахирни «Таулада таууш», Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда», Байрамукъланы Халиматни «Чолпан», Къоркъмазланы Кёккёзни «Горда бычакъ», Эбзеланы Ханафиини «Къанаматны джуртунда». Къарачай романистле бу чыгъармалада Революцияны эмда миллетни джазыууну темасын тинтедиле.

Бу проблеманы суратлау джаны бла тындырыгъа Байчораланы Магомет да юлюш къошханды. Аны да-

гъыда, «Бурмамутда джарыкъ джудуз» (1970), «Таулада шынкъарт» (1973), деген назму джыйымдыкълары да чыкъгъандыла. Магомет белгили классиклени М. Ю. Лермонтовну, А. С. Пушкинни, М. Ф. Ахундовну чыгъармаларын да кечюргенди. Прозада аны 1967 джылда «Уллу Къарачайда» деген романы басмаланнганды. Бу романда ол 1900—1917 джыллада Къарачай-Черкесияда класс кюрешни кѳргюзтеди.

Бу кѳб планлы чыгъармада былай магъаналы сорула салыннгандыла: Шимал Кавказны джарлылары бла Россияны ишчилерини шохлугъу, миллет интеллигенцияны туугъаны, таулу джарлылары Тюркге кечюу-лери, ахырында, таулу тиширыуланы кыйын, эркинликсиз джашаулары.

«Уллу Къарачайда» деген романы баш шарты—керти затны суратлауду. Романы геройларыны прототиплери историяда керти да болгъан адамладыла. Ала Къарачайда огъай эсенг, бютеу Шимал Кавказда да белгили адамладыла. Революционер-большевик Муратны юлгюсю белгили алим Алийланы Умар болгъан болур, Сюлеменни—Халилланы Саид эмда «халкъ устазлары» Наныны — Токъланы Наны. Иммолатны — Хубийланы Иммолат. Бу къауум бла биргелей романда белгили джырчыла, композиторла, актерла — Собинов, Южин, Шаляпин, Рахманинов да кѳрюнедиле.

Дагъыда Байчора улуну романында керти, ленинчи, большевик кавказ миллетлени шоху С. М. Кировну сураты да бериледи. Аны бла Сюлемен тубешиб, андан парткружок ачаргъа борч алгъанды.

Романы сюжетини къуралгъаны, аны геройлары тюз неда кенгден Дударкъа бий бла не эксплуатациядан кюреш бла къутулургъа боллугъун ангылатхан революционер Сюлемен бла байламдыла.

Авторну артыкъ эс бѣлгени уа бир-бирине къаршчы тургъан эки къауумгъа бѣлюннген баш геройладыла.

Байчора улу Къарачайны акъсюеклерине Дударкъа бийни, аны юй бийчеси Минатны, джашы Зекерияны— элни старшинасыны, келини Ташалдарланы Даппакъны эмда элни айтылгъан байы Алий хаджини, аны къатыны Чокъайны, къупсе Энверни, Пашинкада къуллукъ этген Кърымшаухалланы Леонну образларында характеристика береди.

Романда халкъны унукъдуруучулагъа къаршчы урунган миллетни келечилери турадыла: Петербург университетде араб тилни устазы, Къарачайда парткружокну къуралыууна башчылыкъ этген Сюлемен, джаш подпольщик-революционер, гимназист Мурат, объездчик Абдул, школну сибириучюсю Ёлмез, доктор Халит, гимназист заманларында огъуна Хурзукну джарлыларыны къозгъалыууна башчылыкъ этген устазла Токъланы Наны, Хубийланы Иммолат.

Баш геройларыны бири Сюлемен эволюцияда берилгенди. Аны революцион иши романда уллу орун алады. Сѣз ючюн, Сюлемен Къарачайда биринчи таша революцион кружок къурайды. Аны членлери эркинлик берилмеген литератураны билген бла къалмай, марксизмни теориясын джашауда бардырыргъа юренгендиле.

Китабда башха геройну, революционер Муратны образы къарыусуз ачыкъланганды, ахырына дери джетдирилмей къалганды.

Автор къарачай миллетни джангы джашау ючюн кюрешини тюрлю-тюрлю формасын чертеди. Сюлеменча керти революционерле бла бирге, аны юсюнден ёмюрлеринде сагъыш этмеген адамла да къатышадыла. Анга орус революционерлени юлгюлери бла халкъны насыбы ючюн кюрешчи болгъан джалчы Мачарны революциягъа джолу шагъатлыкъ этеди.

Марксизмни азбукасын алай дженгил ангылаялмай турган, алай а Сюлеменни кючюнден джашауну тюз джолуна чыкыган Абдулну революциягъа джолу да алайды. Байчора улу суюм бла суратлайды революцион кюрешчи Абдулну ётген джолун.

Прустопну кызы Наталия Павловнаны образы романистни джетишимиди. Ол аны ийнамлы революционеркача кёргюзтеди. Патчах администрацияны чиновниклери бла байла, Кавказда этген уллу терсликлери эмда «кьоргъашын азырейлиликни» кесини джашауунда башхаладан кёб кёргени себебли, ол революциягъа кеси аллына келиб кьалмагъанды. Наталья Павловнаны образы кьарачай литературада ары дери болмагъан жангы образды.

Джегиучюлени образлары эде кьалырча джазылгъандыла. Бий Дударкъа хаджини байлыгъы да кёб затладан кьуралгъанды: элчиледе иги затла «аш», «схат», «уууч» дегенча чурумла болуб аны юйюне джаугъандыла. Эм иги джерле, терек бачхалары, чалкы ызлары, кыйырсыз биченликлери бла аныкы болгъандыла. Бу джерле барысы да тюрю-тюрю чурумла бла анга борчлу болган элчилени кючу бла ишленгендиле. Романист Дударкъаны кемсиз кызгъанчлыгъын, кьарачай джарлыланы Тюркге ашырыб, аланы джерлерин учуз багъасы бла кесини ууучуна джыйгъаны кёргюзюледи. Аны бла кьалмай, Дударкъа элчилени «дууа бла багъыб» да байлыгъын ёсдюргенди. Ма аны ючюн кыйнайды доктор Эриккенланы Халитни эллерине келгени Дударкъа хаджи бла Алий хаджини, эмда аны ючюн кюрешедиле ала ётюрюк хапарланы джайыб, дарманлары тонгуз этден этилгендиле, кьууукъ аурууну чыгъарадыла, адамланы ёлтюргендиле деб. Не бек кызгъанч болса да, кесинден онглу кьонакълагъа — прустоп дегенчалагъа дагъыда аны кибик

белгили адамлагъа кырылыб-ёлюб, тегереклерине айлануучан эди.

Къарачай акъсюеклени халилерини шартлары Дударкъа хаджини джангыз джашыны Зекерияны юсюнде джыйылыбды. Ол кесини атасыны кир ишлери бла атламларын тыйыншлы бардырлыкъ адамды. Зекерия ичгичиди, хыйлачыды, саякъды. Ол джашауну магъанасын байлыкъ джыйыуда кёреди. Ол кесини атасы Тюркге хыйлалыкъ бла ашыргъан джалчыланы джерлерин учуз багъасы бла алады. Кесини 15 джылы толмагъан ёге эгечи Мукъуятны зор бла тул кишиге—Алий хаджиге бериб, уллу къалын алады. Хаджи ёлгенден сора сабий бла къалгъан эгечине джетген юлюшюн да кесини юйюне ташыйды эмда аны ачхасына эки къатлы юй ишлетеди. Къолуна бир кере тюшген затны ол ычхындырмагъанды. Джарлыланы Тюркге ашыргъан заманда болушханы ючюн атасы прустопха берирге айтхан ачханы юсюнден къара тынгылауну бериб тургъанды. Кесини элчилерин ол борчха тюшюрген бла къалмай, арбасы, ёгюзю болгъан хоншу элчилеге да кесине юйюн ишлерге таш, агъач ташытханды, алай болмаса уа, къара иш этдиргенди. Ол кёб аманлыкъла этгенди. Хоншусу бла даулаша келиб, билмей кесини джумушчусу Бутдукъну ёлтюргенди. Сора дертден къоркъуб, ол Пашинскеге кетиб, биргесине къазакъ сотняны, эчилени кырдырыр муратда, алыб къайтханды.

Аны терслиги бла сюд Мачарны ёмюрлюк каторгагъа Сибирге ашырады, юйдегисин да байгъа джалчылыкъгъа береди.

Зекерия джашын Дагъыстанда Темир-Хан-Шурада (бусагъатда Буйнакск шахарда) кесини малкёзлюгю бла аланы тийреде кеслерини тукъумдан муслиман динни къуулукъчусу болур ючюн окъутады.

Эри бла джашындан артха кълалмагъанды Минат да. Романист Минатны да кемсиз кыызгъанчлыгъын, джуглугъун кѣргюзтеди. Минатны ол халиси аны хоншу тиширыугъа Заурагъа чепкенликни ауушдургъан кѣзюуде артыкъ да бек кѣрюнеди. Кесини джашы джумушчу кыызларын ълтюрген заманда да танытады. Минатны адамсызлыгъына шагъат—аны Бутдукъну ългени: кыйнамайды, къан тамгъала тюшюб, зыраф болгъан джаулугъу кыйнайды. Аны бютеу сагъышлары ѣтюрюк бла байлыкъгъа тырмашыуду. Минат кесине хайыр тюшерик адамлагъа алдырланады, кесинден онгсузлагъа уа не аманлыкъ этерге да уялмайды, тартындамайды.

Алай бла романны проблематикасы эмда баш геройланы характеристикасы Байчора улуну романында кълалгъан Шимал Кавказ литератураланы традициясында, алай а джазыучу аллында келген къарачай джазыучуланы айтханларын къайтарыб кыймай, къарачай миллетни джашаууну кълалгъанлагъа ушамагъан энчи кенг суратын, турмушун, халисин, психологиясын Кавказ миллетледен айыргъан башхалыгъын кѣргюзтеди.

БАШЛАРЫ
П О Э З И Я

— *Байчораланы Сослан*

Билялны сыбызгысы 3

Сылпагъарланы Кулина

Тёрттизгинле 7

— *Къаракетланы Юсуф*

Мара башыңдан сен да къарачы 10

Тенглериме 12

В. А. 12

— *Алийланы Исмаил*

«Мен тоб окъ атылгъан кесек табдым» 13

...«Тар ёзенде джолну джанында» 13

Къобанланы Махмут

Сый	16
Элиме желе	16
Ечешиу	18

— Байрамукъланы Лида

Унутулмазлыкъ ингир	21
-------------------------------	----

— Какушланы Хусей

«Тау тѣппесинде ёсген наратха»	22
«Джолда кетиб бара тургъанлайыкъгъа»	22

Б А С Н Я Л А

— Байрамукъ улу Умар

Хаух тери	23
Къара суу бла къалакъ суу	24
Къашха Улу Акъбурун	27
Парий бла маске	30

П Р О З А

— Баучуланы Аубекир

Эсдеги джылла	33
-------------------------	----

— *Тохчукъланы Хусей*

Хамит 58

Хабичланы Роза

Кёкбаш юйледе (повестъден юзюк) 72

— *С. Марджан*

Елчеленген джазыу 91

— *Ортабайланы Рая*

Хорасанны ойлашханы 101

Н О В Е Л Л А Л А

— *Кёбекланы Билял*

Тальбертни кёлю 105

Тюш 110

Бушуу джуммакъ 114

Т И Н Т И У Л Е

— *Къагъыйланы Назифа*

Джигитликни адети 117

Хабичланы Зинхара

Сыйлы ташны джилтинлери 142

— *Блимгъотланы Мунир, Лайпанланы Рашид*
«Ленинни байрагъы»: туугъаны эмда ёсюм джолу 152

— *Биджиланы Солтан*
В. И. Ленинни 100-джыллыгъыны сыйына 185

— *Къоркъмазланы Альберт*
Социалист демократизм — Совет джашауну шарты 195

Хабичланы Магомет
Къарачай нарт эпосну нартларыны юсюнден 216

— *Акачыланы София*
Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда деген романы . . . 227

ГОЛОС ВРЕМЕНИ

**Сборник произведений молодых
карачаевских поэтов и прозаиков**

На карачаевском языке

Редактор *А. И. Кубанов*

Художник *Ф. И. Марков*

Художественный редактор *М. П. Бертник*

Технический редактор *М. Ф. Перепадя*

Корректор *К. А.-К. Салпагарова*

Сдано в набор 30-I-1975 г. Подписано в печать 17-IX-1975 г.

Формат 70 x 108¹/₃₂ Физ. п. л. 7,5

Ул. п. л. 10,5 Уч-изд. л. 9,39.

Заказ № 686. Тираж 2100 экз. ВУ 30646. Цена 54 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография.
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Г 61

Голос времени. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, Черкесск, 1975.

240 с.

Сборник произведений молодых карачаевских поэтов и прозаиков.

Сб. 2 (карач.)

Г $\frac{7-4-3-70}{M 159(03)-75}$ 70-75

